

Statistikk og historie

Espen Sjøbye

Statistiske analyser

I denne serien publiseres analyser av statistikk om sosiale, demografiske og økonomiske forhold til en bredere leserkrets. Fremstillingsformen er slik at publikasjonene kan leses også av personer uten spesialkunnskaper om statistikk eller bearbeidingsmetoder.

Statistical Analyses

In this series, Statistics Norway publishes analyses of social, demographic and economic statistics, aimed at a wider circle of readers. These publications can be read without any special knowledge of statistics and statistical methods.

© Statistisk sentralbyrå, desember 2000
Ved bruk av materiale fra denne publikasjonen, vennligst oppgi Statistisk sentralbyrå som kilde.

ISBN 82-537-4860-4
ISSN 0804-3221

Emnegruppe

00.00 Oversikter

Omslag: Siri Boquist
Trykk: Lobo Media as

Standardtegn i tabeller	Symbol
Tall kan ikke forekomme	.
Oppgave mangler	..
Oppgave mangler foreløpig	...
Tall kan ikke offentliggjøres	:
Null	-
Mindre enn 0,5 av den brukte enheten	0
Mindre enn 0,05 av den brukte enheten	0,0
Foreløpige tall	*
Brudd i den loddrette serien	—
Brudd i den vannrette serien	
Rettet siden forrige utgave	r

Forord

I 1997 opprettet Statistisk sentralbyrå en gruppe for historisk statistikk for å gi kontinuitet til arbeidet med historisk statistikk. Hensikten med denne publikasjonen er å samle noen arbeidere som drøfter tidligere tiders statistikk, for å se dagens statistikk og samfunnsforhold i dette perspektivet.

De åtte artiklene i heftet er publisert i løpet av et par år i Statistisk sentralbyrås tidsskrifter *Samfunnsspeilet* og *Økonomiske analyser*, to av dem er opprinnelig holdt som foredrag, opplysning om publiseringssted og tidspunkt er satt med kursiv etter hvert stykke.

Artiklene om de første forbruksundersøkelsene forsøker å vise at dette mangfoldige og rike materialet, kan benyttes til mye mer enn å beregne hvordan tollavgiftene på forbruksvarer fungerte som en regressiv skatt eller til å beregne indekstall for leveomkostninger. De detaljerte opplysningene om inntekter og forbruksutgifter vil kunne anvendes til sosialhistoriske studier av hverdagsliv på bestemte steder til bestemte tider, men også som materiale til utarbeidelse av forbrukets utvikling i husholdningene gjennom det tyvende århundret.

De tre artiklene som tidligere er publisert i *Økonomiske analyser* kretser om teamet historisk statistikk for industrien. En av dem forsøker å argumentere for, det i og for seg trivielle poenget, at statistikken som ble produsert her i landet etter 1814, videreførte tradisjoner som var etablert i Rentekammeret i København. I forbindelse med dette arbeidet ble opplysningene om fabrikk og industri i Jens Krafts topografisk-statistiske verk om Norge ordnet i tabellarisk form slik at tallene er sammenliknbare med de seinere amtmannsberetningene.

Artikkelen om arrestasjonen av de norske jødene under krigen skal ses i sammenheng med flere studier som er kommet om det samme emnet internasjonalt. Det som kjennetegner disse nye studiene er grundigere kildestudier av den byråkratiske infrastrukturen. Viktige publikasjoner er først og fremst William Seltzer, *Population Statistics, the Holocaust, and the Nuremberg Trials*, *Population and Development Review*, Volume 24 Number 3, September 1998 og Jean Pierre Azéma, Raymond Lévy-Bruhl, Béatrice Touchelay, *Mission d'analyse historique sur le système de statistique française de 1940 à 1945*, Paris 1998.

Forfatteren er takknemlig for den motstand redaksjonene i de to tidsskriftene har gitt og for profesjonell hjelp til redigering og korrektur av Tekstbehandlingskontoret på Kongsvinger. Artiklene trykkes som de ble publisert, bare noen småfeil er rettet.

Interesserte vil finne historisk statistikk i *Statistisk årbok 2000* og på Internett: www.ssb.no/emner/historisk_statistikk.

Statistisk sentralbyrå,

Oslo/Kongsvinger, 1. oktober 2000

Svein Longva

Innhold

Historisk statistikk og statistikkens historie	7
Økonomisk utsyn 75 år (1922-1996)	17
Hvordan industristatistikken ble til (1774 -1875).....	25
Kaffe, Sukker og Lysolier	41
To forbruksundersøkelser fra begynnelsen av det 20. århundret	59
Makrell og pølter	89
Et mørkt kapittel i statistikkens historie	117
Kristianiakrakket 1899	137
De sist utgitte publikasjonene i serien Statistiske analyser	145

Historisk statistikk og statistikkens historie

Statistisk sentralbyrå legger i sin virksomhet stor vekt på aktualitet; tallene, statistikken og analysene skal være tilgjengelige for offentligheten så raskt som mulig. Statistikken skal være ny, analysene må bygge på de siste tallene. Hva skjer med statistikken når den ikke er ny lenger; og hvordan går det med tallene når de blir riktig gamle? Noen kan nok slumpe til å bli brukt i en og annen analyse, men i beste fall havner de i Historisk statistikk. Det fins en tradisjon i Statistisk sentralbyrå, som i alle fall går tilbake til 1914, for å lage historiske oversiktspublikasjoner. For å styrke denne tradisjonen opprettet Statistisk sentralbyrå den 1. januar 1997 Gruppe for historisk statistikk som skal arbeide permanent med nye tall om gamle dager.

I Som de fleste vet, vil Byrået feire sitt 125-års jubileum i juli 2001. Samme året vil det være 200 år siden den første ordentlige folketellingen ble gjennomført. Det er meningen at det til dette jubileet, skal foreligge et gedigent bokverk som skal beskrive, analysere og belyse statistikken og dens utvikling fra 1876 til 2001. Verket skal ikke være tradisjonell etatshistorie, men analysere statistikkens utvikling, det vil vi si også gi bidrag til fag- og vitenskapshistorie og til statistikkens plass, status og rolle i samfunnet. Det er historikeren Einar Lie som skriver denne boka.

Den første publikasjonen i serien Norges offisielle statistikk kom i 1828, og en rekke viktige publikasjoner var utarbeidet før 1876, blant annet Statistiske Opgaver til Belysning af Norges industrielle Forholde i Aarene 1870-75. Nå forholder det seg faktisk sånn at disse forløperne til Statistisk sentralbyrå kan tilbakeføres til et bestemt år – og til en helt bestemt dato. Året er 1797 og datoen er 31. mai. Da ble det ved kongelig resolusjon i København befalt at det skulle opprettes et Tabellkontor under Rentekammeret som blant annet skulle lage tabeller for folkemengdens bevegelse, handel og skipsfart, fabrikker og manufaktur for Danmark og Norge. Dette betyr for det første at vi i dag, den 29. mai i det herrens år 1997, ser ut til bare å være to fattige dager fra et 200 års jubileum. For det andre, hvis Hege Roll-Hansen virkelig greier å argumentere for at vi med rette kan føre vår historie tilbake til hin maidag i 1797, er vi en av

de eldste offentlige etater i Kongeriket. Eldre enn både Riksarkivet, Universitetet, Nasjonalforsamlingen, Norges Bank og Finansdepartementet.

II

I 1873 framsatte daværende stortingsmann og stortingspresident Johan Sverdrup forslag om "Bevilgning til Udgivelse af et statistisk-topografisk Værk over Norge". Johan Sverdrup, altså ingen ringere enn den ledende politikeren i kampen for innføring av parlamentarismen i Norge i 1884, foreslo i Dokument No 54, 1873 at verket skulle være på 1600 sider oktav, det vil si 3 200 vanlige boksider. Med et sånt omfang mente Sverdrup at "alt af væsentligere Betydning" kunne taes med. Stortingspresidenten mente videre at utgivelsen av verket "kunde tage sin Begyndelse næste Vinter og være tilendebragt om 2 à 2 1/2 Aar derefter". Sverdrup hadde innhentet støtte for forslaget fra sjefen for den geografiske oppmåling – Lars Broch som var "fuldkommen overbevist om den store Betydning" av et slikt bokverk, han var også overbevist om at planen for et sånt bokverk ikke kunne legge "Krafts noget forældede Værk (...) til Grund".

Lars Broch viser her til Jens Krafts Topografisk-Statistiske beskrivelse over Kongeriget Norge som kom ut i seks bind fra 1820-1835. Jeg skal ikke si mer om det nå enn å sitere fra Jens Krafts forord til det sjette og siste bindet: "Endelig efter omtrent 20 Aars Arbeide sluttes herved nærværende Skrift, paa hvis Udarbeidelse har været opoffret megen Tid, der vist nok kunde have været anvendt paa en for Forfatteren fordelagtigere Maade. At Skriftet er lidet kjent og lidet søgt, samt at Afsætningen paa samme stedse meer og meer har aftaget (...) kan Forfatteren ingenlunde Beklage sig over, men maa skrive saadant paa Arbeidets Regning."

I alle fall ble det bevilget 500 spesiedaler av Stortinget i 1873 for å utarbeide en plan for det nye verket. Det var sekretær Mohn i Tabellkontoret i Indredepartementet som utarbeidet planen. I april 1874 la han fram sitt utkast til disposisjon for det nye statistisk-topografiske verket for Norge. Planen er trykt som Bilag 1 til St.Prp. No 1C (1875) og fyller 40 store sider. Departementet nedsatte en komité bestående av Ole Jacob Broch, T. H. Aschehoug, Lars Broch, Ludvig Daae og A. N. Kiær, som skulle vurdere planen. Komiteen hadde en rekke "Diskussionsmøder, i hvilke dog Professor Aschehoug var forhindret fra at delta". Men komiteen kom likevel fram til at Mohn hadde "lagt for Dagen grundigt Kjendskab til Emnet, og at han ingen Flid har sparet under sit Arbeide." Den sluttet seg til Mohns plan med noen mindre innvendinger, blant annet at de tre år som Mohn antydte det ville ta å utarbeide verket, var i minste laget. Mohn fikk nå i oppgave å skrive bokserien.

Nå kan vi hoppe helt til januar 1881, og etter Mohns plan og selv med komiteen noe romsligere tidsperspektiv skulle verket forlengst ha vært ferdig. Fra 1875 til 1881 er seks år, det dobbelte av Mohns eget anslag. Hvor langt var han kommet? Det forholder seg ikke en gang sånn at la oss si 2/3 eller 1/2 av verket forelå, det forelå overhodet ingenting – ikke så mye som trykkside, ikke en gang et eneste korrekturark. Og det hadde ikke manglet bevilgninger fra Stortinget. I 1875 og i 1876 ble det bevilget penger til å lønne Mohn, for det var altså han som skulle være verkets forfatter. I 1877 og 1878 var imidlertid Mohn

unnskyldt, da ble han satt til å utarbeide lovforslag om barnearbeid, et stort og viktig arbeid som han fullførte. Det het “Angaaende Børn og unge Menneskers Anvendelse til Arbeide udenfor Hjemmet” og ble trykt som vedlegg til Ot.Prp. No 15 (1883). Men i 1879 og 1880 ble det igjen bevilget penger til Mohn, så han kunne vie seg helt til arbeidet med det topografisk-statistiske verket.

I forbindelse med Indredepartementets budsjettforslag for 1881 hadde Mohn sendt et brev hvor han redegjorde for situasjonen. Han begynner offensivt: Lønnen må heves fra kr 4 800 til kr 6 000 pr. år. Hvor langt er han kommet i utarbeidelsen av bøkene? Mohn forklarer: “Arbeidet er nu saavidt fremskredet at det væsentligste af det fornødne statistiske Stoff er bleven ordnet og for en meget betydelig Del bearbejdet for Værkets Øiemed”, videre var beskrivelsene av herredene “sat i fullstendig System” osv. osv. Hvor mye som enn var satt i system var det umulig for Mohn å bortforklare at ingenting faktisk var ferdig. Og han legger ikke skjul på det, det var også umulig. “Naar jeg nu (...) ikke har seet mig i stand til at føre Udarbeidelsen længere frem”, skrev Mohn videre, skyldes det at han hadde måttet “assistere” i “Centralbureauet” mer enn beregnet. Han skylder på Kiær som ikke har gitt han tjenestefri, selv om han ble lønnet for å utarbeide bokverket. Men så fortsatte Mohn med å hevde “at jeg til sine Tider er bleven hindret ved Upasselighet”. Det er en merkelig setning i et offentlig dokument, brevet er trykt i St.prp. No 1C (1881), hindret, til sine tider, av upasselighet. Jeg er hindret av upasselighet, sier Mohn, han sier ikke sykdom. Upasselighet? Han sier noe mer om denne upasseligheten sin, som kommer og går til sine tider. Denne upasseligheten, forklarer Mohn i St.prp. No 1C (1881) “om den enda har været forbigaaende”, har den “dog ikke været ganske kortvarig.” Mohn får sine 6 000 kroner.

I desember 1881 sender han påny en redegjørelse for arbeidet til Indredepartementet. Det er dyster lesing – for departementet. Mohn sier nå at verket ikke vil koste 3 000, men 130 000 kroner og at det vil ta 12 år fra 1882 å utarbeide det. Grunnen er, forklarer Mohn, at det materialet han benytter er “haandskrevne Beskrivelser over Herredernes Arealer, Fjeldstrekninger og Dale, Kyst, Elve og Søer samt Bebyggelse”. Og han fortsetter: “For Enhver, der er noget fortrolig med Literære Vilkaar, er det en bekjendt Sag, at jo mindre Volum det endelig Produkt skal have, sammenlignet med Materialet, desto længere Tid fordrer en Bearbeidelsen som just skal utsondre det mest kjernefulde.” Departementet visste ikke annen råd enn å forelegge brevet for komiteen av Aschehoug, Daae, 2 x Broch og Kiær, – som anbefalte fortsatte bevilgninger, som også ble gitt av Stortinget. Kort tid etter, i februar 1882 dør J. N. Mohn. Jacob Neumann Mohn døde idet det første nummeret av Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau gikk i trykken, men Kiær rakk å ta inn en liten omtale av Mohn. Det fins en rar setning her: “De Fordringer, han stillede til sit Arbeids Beskaffenhed, vare store, maaske til dels for strenge, og dog udrettede han meget.”

Hva er det Kiær mener? Er det Mohns “upasselighet” han prøver å si noe om? I Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau, No. 4 1882 blir Mohns statistiske virksomhet skildret mer utførlig. Det vil si det er delvis en omtale skrevet av den andre sekretæren i Byrået, Boye Strøm, som tidligere hadde vært offentliggjort i Ny illustreret Tidende, Nr. 10, 1882. Strøm kommer her med

oppsiktsvekkende opplysninger. “Med sit sidste store Arbeide – den statistisk-topografiske Beskrivelse over Norge – kom Mohn desværre ikke langt.” Hvis Mohn hadde fått fullføre værket, mente Strøm det ville ha blitt et “uvurderlig Kildeskift til Studiet af vort Lands sociale og økonomiske Forhold”. Det kan så være, men hvordan i all verden kan Strøm påstå at Mohn dessverre ikke hadde kommet langt? Hadde ikke arbeidet med dette verket vært hans hovedoppgave fra og med 1874? Selv med unntak av 1877 og 1878 blir det til sammen en del år. Og hva mente Kiær med at han stilte for strenge krav til sitt arbeid? Kiær utdyper det, han sier etter flere sider med ros: “Skildringen av Mohns Virksomhet som statistiker vilde imidlertid blive ensidig, dersom vi lod uomtalt en Mangel, som efter vor Opfatning for nogen del gjorde sig gjeldende ved hans Arbeidsmetode. Hans store Grundighed førte hans Undersøgelser tildels ind i en altfor stor Detail, hans kritiske Retning ledede han undertiden til at vrage statistiske Data som vistnok kunde være mindre gode, men derfor ikke ubrugbare, og han kunde af begge disse Grunde komme til at fordype sig formeget i sine Undersøgelser.” Godt, vi skal ikke dvele lenger ved dette som jeg ikke kan skjønne er noe annet enn en beskrivelse av det Mohn selv kalte sin upasselighet, en for sterkt utviklet kritisk og selvkritisk sans som lammet han slik at han faktisk ikke hadde kommet langt med det statistisk-topografiske verket. Mohn var rett og slett desillusjonert slik det seinere er blitt naturlig for ethvert normalt moderne menneske å være det.

Da Mohn døde grep vel ansvarlige instanser inn og stoppet ytterligere bevilgninger til verket? Neida, og nå var det Kiær selv som påtok seg å utarbeide bokserien. Og virkelig, etter enda tre år, altså i 1885, 12 år etter at Sverdrup fremmet planen, forelå det første bindet i bokserien med fellestittel Norges land og folk, statistisk og topografisk beskrevet, som omhandlet Smaalenenes Amt, altså Østfold fylke. Hva var Mohns problem? Inndeling. O. J. Broch, Statistisk Årbog for Kongeriget Norge, 1867-1877, bestod så og si utelukkende av inndelinger. Den begynte med “Mål, Vægt, Mynt”. Deretter kom: “Norges administrative Inndeling”, “Norges geistlige Inndeling”, “Norges judicielle Inndeling og Organisation”, “Norges militære Inndeling og Organisation” og “Norges medicinale Inndeling og Organisation”. Mohn hadde i realiteten valget mellom å legge herred, ladested, kjøpstad eller amt eller fogderi til grunn for beskrivelsen og han valgte fogderi, men fogdembetet fikk dødsstøtet i 1870-80 åra og ble lagt ned for godt i 1894. Mohn valgte gal standard!

I forordet i bindet om Smaalenenes Amt kommer Kiær inn på det han nå kaller Mohns “uventede” død, men hva var samtidens dom om bindet? Det ble umiddelbart målt mot de 58 000 kronene som var bevilget til boka, og i forhold til den summen syntes alle verket ikke gav nok – altså var det ikke et verk som er blitt ett “uvurderlig Kildeskift til studiet av vort Lands sociale og økonomiske Forhold”. Hva slags bok hadde Kiær skrevet? Boka er på snaut 300 sider tekst, det fins nesten ikke en eneste tabell. På side 132 kan vi lese at det i “i aarene 1881-83 gj.sn. til utlandet afsendts fra Fredrikstad 45 700 breve (...) medens der ankom til Fredrikstad 66 600 (...) breve”. Vi kan på samme side også lese at det fra Fredrikstad ble sendt 4 744 telegrammer til utlandet og mottatt hele 5 593 fra utlandet. Men noe forsøk på forklare at folk i Fredrikstad fra 1881-83

fikk mer enn 20 000 brev fra utlandet som de ikke svarte på, fins ikke. En annen i og for seg interessant opplysning, ja faktisk svært interessant opplysning, fins på side 265. Der heter det om Trøgstad Kirke at den i det 18. århundret altså på 17-hundretallet, var en av tre kirker "søndenfelds" som hadde orgel. Men det som framfor alt tiltrekker seg oppmerksomheten er en tabell over 11 sider, den uten sammenlikning største tabellen i hele denne boka som altså hadde kostet 58 000 kroner. Hva slags tabell er det? Jo, det er en "høidetabel", en høydetabell i bindet om Smaalenenes Amt, Østfold. Hvis dette bindet hadde handlet om Kristians Amt, ville ingen ha reagert på en høydetabell som hadde gitt høydene på toppene i Jotunheimen over 2 000 meter, og høyden på Glittertind med og uten breen. En sånn høydetabell hadde det ikke vært noe å si på, tvert imot, hvis en slik høydetabell hadde manglet hadde det virkelig vært en alvorlig mangel. Det er ingen tvil om det – men altså høyder i Østfold?

La oss ta en titt på noen høyder over havet da, f.eks. i Rygge herred: Rygge kirke 27,0, Dilling 40,8, Nyborg 45,5, Bjølsenbraaten 39,2, Halmstad 45,5, Grønvold 47,7, Dyre 35,1, Karlberg 36,4, Karlberg skole 49,6, Lerhusplads 33,9, Øre 43,9, Aarvold 35,1, Dilling jernbnst. 27,0, Rygge jernb. st. 26,4. Hva var det Kiær hadde sagt om Mohn? Jo, at han førte sine undersøkelser inn i en "altfor stor Detail". Hva skal vi da si om Kiær i dette tilfellet?

Jeg stusser jo over at Rygge kirke ligger så lavt, for det virker ikke slik. På samme måte stusser jeg når det står at jernbanestasjonen i Sarpsborg ligger 37,7 meter over havet, og at den i Fredrikstad ligger hele 7,5 meter over havet. Men hva er det Kiær forsøker å fortelle oss? Min og eventuelt andres stussing 110 år seinere rettfærdiggjør rett og slett ikke høydetabellen. Og den forsvinner da også fra de andre bindene. Det er bare bindet om Smaalenene som har en detaljert høydetabell.

En høydetabell er fremdeles en av de aller første tabellene i Statistisk årbok. Det er antakelig en arv fra O.J. Broch som i sin årbok hadde et eget kapittel som het "Folkemængdens fordeling i Norge i forskjellige høyder over Havflaten." Nå er det muligens en grunn som rettfærdiggjør høydetabellen og som angår akkurat dette bindet og som har noe med artilleri å gjøre. Den geografiske oppmålingen som bidro til verket var underlagt generalstaben. Og grunnen til at Norges geografiske oppmåling fikk den flotte bygningen ved siden av slottet var at Generalstaben hadde mye penger og trengte kart. De trengte kart for det mange mente måtte komme til å ende med krig med Sverige. Ble det krig ville den foregå i Østfold og da var disse høydeangivelsene ikke uviktige. Statistisk sentralbyrå delte forøvrig hus med den geografiske oppmålingen i 1870-åra.

Jeg tror imidlertid ikke så mye på denne forklaringen av høydetabellen. Jeg tror heller den har med Kiær å gjøre, det vil si jeg tror ikke Mohn ville tatt med en høydetabell. Men mitt prinsipielle synspunkt til denne høydetabellen er at vi står overfor noe uforståelig, altså for meg er denne tabellen uforståelig. Eller er forklaringen rett og slett at fordi Kiær var alt, men ikke topograf, så smurte han inn en 11 siders høydetabell for i alle fall å ha noe topografisk stoff? Vi skal ikke le, men være ydmyke og spørre: Hvor er vår høydetabell? Jeg er

ikke helt overbevist om at det ikke lages en del høydetabeller i Byrået den dag i dag.

Etter dette bindet trakk Kiær seg fra den videre utarbeidelsen av verket, og da var det Boye Strøm sin tur. Det gikk enda tre år, og i 1888 kom hans bind om Stavanger Amt, da hadde Stortinget fått nok og bevilgningen ble stanset. Serien ble startet igjen og topografen Johan Vibe skrev tre bind, deretter tok Amund Helland over og skrev resten av bindene – det siste kom i 1921, tre år etter Hellands død i 1918. Norges land og folk, topografisk-statistisk beskrevet som i alt består av 39 bind, var altså ferdig først 48 år etter at Johan Sverdrup kom med sitt forslag i 1873.

III

På omtrent samme tid som det ble klart at Norge i det 20. århundret ikke ville få nødvendig ekstern finansiering, ble Historisk Statistikk 1994 gjort ferdig og sendt ut. Den er den tredje i rekken. Første utgave av Historisk Statistikk kom i 1968, den neste i 1978 og altså den foreløpig siste i 1994. Før dette het Historisk Statistikk "Statistiske oversikter". Den første kom i 1914 til jubileet for Grunnloven, den neste i 1926, da Byrået var 50 år, deretter én i 1948 og én i 1958. La det med en gang være sagt: Historisk Statistikk er helt sikkert den mest refererte og benyttede publikasjonen som Statistisk sentralbyrå gir ut. Når det gjelder denne publikasjonen, så foreligger det en vanskelig forklaring omvendt proposjonalitet, mye brukt eksternt - lite brukt internt. Det er ikke bare sånn at den blir lite brukt, men Byrået trodde lenge at det omtrent en gang per 10. år uten videre kunne sette ned en komité og lage en ny utgave av Historisk statistikk.

Arbeidet med historisk statistikk har ikke vært en kontinuerlig arbeidsoppgave i Byrået, men er bare blitt tatt opp i forbindelse med utgivelsen av nye utgaver. Det betyr at kompetansen på området er bygget opp og ned. Det er en lite hensiktsmessig måte å arbeide på, det er heller ikke lenger mulig å arbeide med historisk statistikk på denne måten: Det er tre grunner til det: For det første stiller omverdenen større krav til historisk statistikk nå enn tidligere. For det andre er naturligvis omfanget av den historiske statistikken økt betydelig fra 1978 til 1994. For det tredje er det liten interesse og tynt med kunnskaper i de statistikkproduserende enhetene om historisk statistikk. Alle disse forholdene gjorde seg gjeldende ved utarbeidelsen av den siste utgaven av historisk statistikk. Men når det er sagt, må det samtidig sies at få land, om i det hele tatt noe, har en sånn rekke med Historisk statistikk som Byrået kan vise til. Danmarks statistikk har det ikke, og heller ikke Byrået i Sverige. Jeg tror faktisk ikke det fins ett eneste land som kan måle seg med Statistisk sentralbyrå i Norge når det gjelder historisk statistikk.

Det betyr ikke at det ikke fins historisk statistikk i andre land. Danmark har 50-års oversigten, et hefte på 40-50 sider, mens Dansk historisk statistik 1814-1980, ble utarbeidet av Hans Chr. Johansen som et bind av Gyldendals Danmarks historie. I fjor kom f.eks. Historische Statistik der Schweiz på over 1 200 sider, altså mer enn dobbelt så stor som den siste norske, Bundesamt für Statistik hadde ikke noe med utarbeidelsen av dette verket å gjøre. Slik er det i

Sverige også, det fins riktignok en Historisk statistik för Sverige som kom i fire bind fra slutten av 50-åra til begynnelsen av 70-åra, men publikasjonsserien: Stockholm Economic Studies fra 30-åra inneholdt mye historisk statistikk. Det finnes også i dag i Sverige flere økonomi-miljøer som arbeider med historisk statistikk. USA har sin Historical statistics of the United States, Colonial Times to 1970 i to bind fra 1975. I Norge finnes det ingen miljøer som driver med historisk statistikk som en selvstendig, faglig disiplin utenfor Statistisk sentralbyrå. For å summere opp: Byrået er såvidt jeg kan se klart blant de fremste når det gjelder Historisk statistikk. Fordi vi er ganske bra på dette feltet, har vi muligheter til å bli enda bedre. Som de fleste vil kjenne til, ble siste utgave av Historisk statistikk utsatt for kritikk som på flere punkter var riktig. Publikasjonen var så stor at den var uoversiktlig, tidsseriene var kuttet for å begrense omfanget, utvalget av tabeller var mangelfullt. Kritikken gikk på at publikasjonen både var for liten – og for stor. Skulle det vært gitt tall for alle variabler, og skulle tidsseriene vært ført så langt tilbake som mulig, ville publikasjonen ha blitt enda mer uoversiktlig.

Hovedoppgaven til Gruppe for historisk statistikk er rett og slett å arbeide kontinuerlig med historisk statistikk. Og det er allerede bestemt hvordan det skal skje: Publikasjonen Historisk statistikk skal legges om til å bli tema-orientert, og den første temaorienterte Historisk statistikk skal handle om bergverk og industri.

Industri er valgt som første tema for den nye Historisk statistikk av flere grunner. For det første foregår det på dette området diskusjoner om statistikk og tolkning av statistikk, det dreier seg f.eks. om når Norge ble et industriland, og diskusjonen om hvordan Norge og industrien kom seg ut av krisa i 30-åra. Industri er for det andre valgt fordi industristatistikken har vært lite anvendt i tidligere utgaver av Historisk statistikk, og generelt har vært brukt og analysert for lite.

IV

Vi har ikke problematisert selve begrepet om historisk statistikk. Det skal vi gjøre nå: Hva har det vært? Først og fremst tidsserier, – ett tall for hvert år og i de aller fleste tilfellene med Norge som enhet, for eksempel antall bedrifter og sysselsatte etter næring for Norge. Historisk statistikk har til nå kun prioritert, eller tatt hensyn til – tidsdimensjonen. Det betyr at det kun er tall som det har vært mulig å sette etter hverandre i tidsserier som er blitt inkludert i Historisk statistikk. Det er i virkeligheten helt skandaløst at historisk statistikk, ikke bare i Byrået, men over alt, har vært definert på en så snever måte. I den nye historiske statistikken vil det romlige bli gitt stor plass. Det innebærer først at industriens utvikling vil bli gitt ikke bare for år og næring, men for år, geografisk område og næring. Det innebærer for det andre at det vil bli forsøkt gitt i det minste noen få hovedtabeller som sammenlikner utviklingen i Norge, f.eks. etableringen av tekstilindustri og fyrstikkfabrikker med utviklingen i Sverige, Danmark og Finland for å vise hva og på hvilken måte det finnes en f.eks. nordisk utvikling. Altså vil rommet være en like så viktig dimensjon som tiden. Jeg antar at resultatet av slike tabeller bl.a. vil kunne bli at det ikke er Norge, med deler av

Norge som industrialiseres, på samme måte; det er områder som avindustrialiseres. Og at industrialisering og avindustrialisering kjennetegner hele dette århundret.

Tidsrekke- eller tidsserietyranniet har også ført til at enkeltundersøkelser tidligere ikke har kommet med. Den nye historiske statistikken vil legge stor vekt på nettopp slike enkeltundersøkelser som ofte er bedre og mer detaljerte enn den løpende statistikken. På mange statistikkområder fins det fantastiske engangsundersøkelsen, og i alle fall gjelder dette industrien. Jeg skal bare nevne et par eksempler på slike undersøkelser. Fabrikktellingen i 1909 og de store undersøkelsene som ble gjennomført i forbindelse med de to første arbeiderkommisjonene. Den nye historiske statistikken vil benytte dette materialet til å konstruere bilder, situasjonsbeskrivelser av industriens utvikling, omfang og virksomhet. Et slikt bilde vil bli dannet av fabrikktellingen av 1909, et bilde som kan og vil vise frem og tilbake i tid. Et annet bilde vil bli dannet av den første industristatistikken fra 1876 og 1879, som ble utarbeidet av Mohn (1876) og Strøm (1879).

En historisk statistikk hvor det romlige likestilles med det tidlige – og som legger vekt på å utnytte det statistiske kildematerialet til å gi detaljerte situasjonsbeskrivelser, skal resultere i publikasjoner som på sine områder intenderer å bli sentrale arkiv- og kildekrifter.

Tillegg

i

Fastsettelsen av kirkenes høyde over havet var ingen trivialitet, men spilte en avgjørende betydning i O.J.Brochs Statistisk Årbog for Kongeriget Norge, 1867-1871, Kristiania 1871. For å beregne folkemengdens «Fordeling i de forskjellige Høider over Havfladen» gjorde han den forutsetning «at den midlere Høide af Beboelsen falder sammen med vedkommende Sognekirkes Høide over Havfladen». Forutsetningen ble begrunnet med at: «sædvanligt ligger vistnok Kirkerne i den lavere Del av Sognet, men her er også Bebyggelsen sterkest, og som oftest ligger også Kirken på et lidt fremragende Punkt.» Det er imidlertid ikke høydeberegningene, men dybdeberegningene til Ole Jacob Broch som er blitt stående. I avsnittet om «Indsjørernes Dybde» heter det: «Det er kun få af Norges Indsjøer for hvilke Dybdemålinger haves; men enkelte af disse vise overordentlig store Dyp, og at Bunden endog ved langt ind i Landet beliggende Indsjøer ligger betydelig dybere end Havets Overflade, ja endog dybere end Havbunden i de nærmeste større Fjorde.» Ifølge «en i 1868 på Isen foretagen Oplodning» ble det fastslått dybder i Mjøsa på 450 meter. Det er her observasjonen stammer fra som alle kjenner til, og som er sunket inn i språket og blitt ekte common wisdom. Dette merkelige fenomenet at bunnen av Mjøsa ligger under havbunnen i Nordsjøen representerer kunnskap eller viten som ikke lar seg bruke til noe som helst, men som alle likevel går rundt og vet. O.J.Brochs Statistisk Årbog for Kongeriget Norge er tettpakket med alle mulig tall og beregninger. Mens vi vel er tilbøyelige til å mene at det er viktigere å vite at 269 042 personer i 1865 bodde i kjøpsteder og ladesteder, legges det hos Broch like stor vekt på at

212 000 personer bodde på øyer og at 13 446 bodde 2 000 fot over havets overflate. Det som i det hele tatt preger Brochs Statistiske Årbog er at alt som byr seg fram for telling, blir talt. Statistikken er teknisk sett vel utviklet, men den har ikke funnet sine anvendelsesområder. Man hadde i hendene et vidunderlig redskap for å registrere, komprimere, oppbevare og spre kunnskap, og brukte det på likt og ulikt. Et barn som får sin første kniv prøver den på jern og stein, papir og gress, smør og vann før det finner ut at trestykker er de best egnede emner for spikking. Høydetabellen til Kiær er en rest fra statistikkens naivistiske periode.

ii

Det er ikke bare glassverkene som har etterlatt seg store mengder arkivalia. Etter bokserien «Norges Land og Folk» fra 1873 - 1889, altså i den perioden Mohn, Kiær og Strøm etter tur hadde ansvaret, fins det i Håndskriftsamlingen i Universitetsbiblioteket ikke mindre enn 42 mapper med konsepter, planer, inndelinger og atter inndelinger, budsjetter, korrespondanse og reiseregninger. Utarbeidelsen av bokserien var organisert som et kontor med brevjournal og kopibok. Etter Mohns død i 1882 ble det foretatt en registrering av «Møblement anskaffet i Anledning af Udarbeidelsen af et statistisk-topografisk Værk over Norge». Og det bestod av: «1 stort Skrivebord (med 6 skuffer og 4 Skabe), 1 Bokskab, 1Kartskab, 2 større Borde (med 2 Skuffer og Fodhylder), 1 stor Pindestol, 6 Stole med Rørssæder, 1 Vadskeservant, (1 Paraffinlampe, afgivet det statistiske Centralbureau)». Her finnes også brevet Boye Strøm mottok mens han strevde med sitt bind om Stavanger Amt høsten 1887 fra statsråd Sophus Arctander i Departementet for der Indre: «Som Hr. Sekretæren bekjendt, er Stortingets Bevilgning for indeværende Budgettermin til fortsatt Udarbeidelse af Værket «Norges Land og Folk» betinget blandt andet af, at Beskrivelsen af Stavanger Amt blev fremlagt i Begyndelsen af Budgetterminen, cfr Skrivelse herfra af 12. Juli d.A. Da Departementet ikke endnu har modtaget denne Beskrivelse, maa man herved anmode Dem om at indsende samme snarest muligt, likesom man beder forklaret Foranledningen til, at det paa gjældende Afsnit af Værket ikke er blevet leveret tidligere». Bindene ble publisert heftevis og et halvt år etter Boye Strøm hadde mottatt purringen fra Arctander ble hefte III anmeldt på Aftenpostens første side (17. mai 1888). «Dette Amt», begynte anmelderen, «har ladet lenge vente på sig. Det er to Aar siden at Boye Strøm overtog Redaktionen af «Norges Land og Folk», og man havde allerede imødeseet Udgivelsen af dette eller et andet Amt for et Aar siden. Naar der er medgaaet to Aar, inden den nye Redaktør har ladet høre fra sig, kan man derfor forlange, at det præsterede til Gjengjæld skal indfri alle rimelige Fordringer». Aftenpostens anmelder fant likevel adskillig å sette fingeren på. Særlig var beskrivelsen av «Ryfylkes Høiland» som et «høit liggende Plateau» både «søgt og unaturligt» for Ryfylkets «Høiland» bestod av «spaltede og sønderrevne Fjelde med smale Rygge og dybe Dale». Og «Saa rummeligt» burde ikke «Begrepet Plateau» brukes i et topografisk verk, mente anmelderen.

Artikkelen er tidligere publisert i Økonomiske analyser 7/97, her i forkortet versjon.

Økonomisk utsyn 75 år (1922-1996)

Dystre begivenheter preget året 1922: Hungersnøden herjet langs Volga, proklameringen av Den irske republikk førte til borgerkrig, i Italia marsjerte Mussolini til Roma, valutaene i Tyskland, Østerrike og Ungarn var ødelagt av hyperinflasjon og en internasjonal økonomisk konferanse i Genève gjentok Folkeforbundets anbefaling fra 1920; gullstandarden skulle reetableres gjennom deflatorisk pengepolitikk. Norsk økonomi opplevde et tilbakeslag som savner side-stykke. Etter nær 20 år med vekst falt antall årsverk i industrien fra vel 130 000 i 1920 til 100 000 i 1922, bruttonasjonalproduktet gikk ned fra 7,5 milliarder kroner i 1920 til under 5 milliarder kroner i 1922. For budsjettårene 1920/21, 1921/22 og 1922/23 var statens samlede driftsunderskudd 422 millioner kroner, mens inntektene fra skatter og avgifter skrumpet fra 540 millioner kroner i 1919/20 til 308 millioner kroner i 1922/23. Ved stortingsvalget i 1921 mistet Venstre og Radikale Folkeparti mange stemmer og Arbeiderpartiets fremgang stagnerte, Otto Albert Blehr (1847-1927) var stats- og finansminister for en Venstreregjering i hele 1922.

I dette turbulente året ga Det Statistiske Centralbyrå en samlet vurdering av den aktuelle økonomiske situasjonen og innledet en løpende konjunkturovervåking. Det hadde ikke skjedd tidligere. I første omgang ble det gjort ved sammenstilling av en konjunkturtabell, i neste omgang ved utarbeidelsen av artikkelen «Året 1922 statistisk-økonomisk bedømt». Byråets budsjett for 1922/23 var vel 500 000 kroner, lønn til 55 ansatte utgjorde snaut 200 000 kroner. Gunnar Jahn (1883-1971) var direktør, fire byråsjefer ledet hver sin avdeling. Det var 36 fast ansatte sekretærer, assistenter og bibliotekarer, mens 24 personer var ekstraarbeidere og i hovedsak beskjeftiget med folketellingen av 1920. Det ble gitt ut 37 publikasjoner i serien Norges Offisielle Statistikk i 1922, i tillegg kom bl.a. «Statistisk Årbok for kongeriket Norge» (den ble riktignok først utsendt høsten 1923, men det skyldes en langvarig boktrykkerstreik) og månedspublikasjonen Statistiske Meddelelser som var på 770 sider. Arbeidet med både konjunkturtabellen og artikkelen var lagt til Avdeling D som hadde ansvaret for, i vid forstand, sosialstatistiske undersøkelser.

Den statistisk-økonomiske analysen ble gjentatt hvert år, men fra 1928 ble navnet endret til «Statistisk-økonomisk oversikt over året 1927». Under krigen ble det ikke laget noen oversikt, men i desember 1945 kom «Statistisk-økonomisk utsyn over krigsårene». I årene 1946-1948 kom publikasjonen igjen under

navnet «Statistisk-økonomisk oversikt over året ...», mens tittelen «Økonomisk utsyn over året ...» ble introdusert i 1950.

Analysene av årene fra 1922 og til og med 1926 ble trykt som artikler i månedspublikasjonen Statistiske Meddelelser. Fra 1928 ble den utgitt som vedlegg til Regjeringens budsjettproposisjon, og fra 1935 ga Det Statistiske Centralbyrå den også ut som egen publikasjon. Dobbeltpublikeringen fortsatte etter krigen fram til 1956, da Økonomisk utsyn igjen ble gitt ut kun av Statistisk sentralbyrå. Fra og med 1986 (fra «Økonomisk utsyn over året 1985») har publikasjonen kommet som et eget nummer (vanligvis det første i hver årgang) av Økonomiske analyser.

Endringene i tittel og publiseringsmåte sammenfaller ikke med vesentlige endringer av analyseopplegg og innhold. Innholdsmessige endringer har snarere skjedd gradvis, og henger sammen med at forbedring av grunnlagsmateriale og analysemetoder også har skjedd skritt for skritt. Den største enkeltendringen skjedde i 1952. «Økonomisk utsyn over året 1952» kunne for første gang benytte nye nasjonalregnskapstall. Men nyvinningen førte verken til om- eller nydisponering av publikasjonen. Det ble bare nøkternt slått fast at i «tabellverket» var det «tatt inn en ny tabell fra Byråets nasjonalregnskap» (Forord til «Økonomisk utsyn over året 1952»). Året før ble det derimot gjennomført en betydelig forandring av disposisjonen, avsnittene om privat konsum og investeringer ble «sløyfet» for å «nå fram til en mer rasjonell (sic) deling av stoffet mellom Økonomisk Utsyn og Nasjonalbudsjettet.» (Forord til «Økonomisk utsyn over året 1951»). Avsnittene om investeringer og konsum var imidlertid på plass igjen fra «Økonomisk utsyn over året 1953». For 1983 ble Kvartalsvis nasjonalregnskap tatt i bruk og beskrivelser basert på sektorstatistikk ble fra da av bare unntaksvis benyttet.

Det var i alle fall tre grunner til at kontinuerlig overvåking av konjunktorene ble en del av virksomheten til Det Statistiske Centralbyrå fra begynnelsen av 1920-årene. Arbeiderbevegelsen i hele Vest-Europa ble politisk radikalisert under den første verdenskrig. Arbeiderpartiet godtok Moskvatesene i 1921 og ble medlem av Den kommunistiske internasjonale. Det var en utbredt oppfatning at økonomisk krise ville bety revolusjon. Det var derfor av stor politisk betydning å frembringe kunnskap om den økonomiske utviklingen. Forretningsbanker, meglerfirmaer og økonomiske tidsskrifter brakte uavlatelig til torgs spådommer og prognoser. Det skapte forvirring og usikkerhet, men også behov for etterprøvbare og etterrettelige konjunkturanalyser. I tillegg fantes det selvfølgelig en akademisk tradisjon for konjunkturanalyser som bl.a. hadde kommet til uttrykk i Einar Einarsens avhandling *Gode og daarlige Tider* fra 1904. Av spesiell betydning for utviklingen av konjunkturanalysene i Byrådet fikk Committee on Economic Research, opprettet ved Harvard University, som fra 1917 utgav *The Review of Economic Statistics and Supplements*.

«Året 1922 statistisk-økonomisk bedømt» ble publisert i Statistiske Meddelelser (heretter S.M.) 1922, Nr. 11 og 12 og var på 15 sider med 9 teksttabeller og ble etterfulgt av en «Konjunkturtabell» som gikk over 7 sider. «Konjunkturtabell» hadde blitt publisert første gang i februar 1922. Alle tallrekkene besto av månedstall og den første viste Norges Banks diskonto, seddelsirkulasjonen,

utlån, diskontering og innskudd for Norges Bank, sparebanker og private aksjebanker, 12 valutakurser, omsetningen av valuta og aksjer fra Kristiania Børs, antall konkurser og akkordforhandlinger, innførselstoll, import av kull, cinders, koks, mineralolje, jernplater, stangjern, silke og silkevarer, biler (i desember 1921 ble det importert 16 biler mot 42 i desember 1920) og pianoer. Dessuten var det oppgaver over ankomne og avgåtte skip med last, kullfrakter Storbritannia - Norge, melfrakter Amerika («Nordstatene») - Norge samt en indeks for «Oceanfrakter fra U.S.A». Det ble gitt tall for arbeidsledighet blant fagforeningsmedlemmer, «Indekstall for engrospriser» og «Indekstall for leveomkostningene (matvarer)» for Norge, Sverige, Danmark, Tyskland, Frankrike, Storbritannia, Holland og USA. Tabellen ble ajourført og publisert hver måned i Statistiske Meddelelser. I introduksjonen av «Konjunkturtabell» het det: «Hensikten var fra først av å nå et skritt videre enn man her har gått: nemlig å foreta en inngående analyse av de enkelte tallrekker, bestemme deres symptomatiske verdi som konjunkturmål og på den måten nærme seg konstruksjonen av et krisebarometer.» (S. M., 1922, Nr. 2, s.49.) Konjunkturtabellen fortsatte å komme med en fra tid til annen fyldig tekstkommentar helt fram til krigen. Etter krigen gjenoppstod den og i 1953 ble den supplert med konjunkturdiagrammer som skulle «gi et oversiktlig bilde av hovedtendensene i den økonomiske utviklingen» (S.M., 1953, Nr. 1, s.1). I dag utgjør konjunkturtabellen grunnstammen i Statistisk månedshefte som ble opprettet i 1960 og som publiserer lange tidsreier samt måneds- og kvartalstall.

«Året 1922 statistisk-økonomisk bedømt» begynte med en «Alm.oversikt» som i sin helhet lød: «Den økonomiske krise som har rammet verden siden 1920 har i langt mindre grad enn krisene i det 19de århundrede hatt samme forløp i de forskjellige land. Det ødelagte pengevesen, de politiske forhold og andre eftervirkninger av krigen har tilsynelatende brutt den ensartethet som preget det økonomiske livs svingninger i verden. Under en almindelig konjunktur taler de statistiske tallrekker, tolket som konjunkturtegn, et nogenlunde ensartet sprog i de forskjellige land. Nu kan de samme konjunkturtegn tydes på forskjellig måte i landene, og uvissheten om man kan trekke slutninger fra det man vet om en krises vanlige forløp til den nuværende gjør det særlig vanskelig å bedømme året.» (S. M., 1922, Nr.11 og 12, s.613.)

Etter innledningen kom en kort redegjørelse for verdensøkonomien, før året i Norge ble bekrevet med avsnitt om priser, utenrikshandel, penger og bank, produksjon i industri, landbruk, fiske og skipsfart. Helt sist sto «Slutningsbemerkninger». Her ble det pekt på at «virkningene av en krise er forskjellig for de forskjellige lag, og at det først er når man er henimot bunnen at trykket blir verst for de brede lag». Året 1922 hadde imidlertid ikke vært uten lyspunkter, blant annet tydet «arbeidsledighetsstatistikkens tall» på at ledigheten hadde gått «noget ned», på den annen side måtte det erkjennes at en «ikke liten del av luksuskonsumsjonen både blant de øvre og nedre lag i befolkningen» fremdeles var synkende, bl.a. var det fortsatt nedgang i «kinematografbesøkene i Kristiania og Bergen». Størst plass fikk «vår valutas stilling». Den hadde riktig nok bedret seg gjennom 1922, men lå «ennu langt fra gullparitet.» Videre ble det hevdet: «En annen side av samme forhold er at vårt prisnivå ligger høiere enn i de land

vi kan dra sammenligning med. 'Deflasjonen' er med andre ord ikke ført så langt her som annensteds. Men hvis målet skal være å nå ned i gullparitet, må deflasjonen fortsette, hvilket vil si synkende priser og stadig trykk på næringslivet. En virkelig opgangsperiode kan neppe tenkes under et synkende prisnivå.» (S. M., 1922, Nr.11 og 12, s.626).

Året etter ble det i «Slutningsbemerkninger» hevdet: «Vi har festet oss så sterkt ved pengesiden, men har ikke derfor, som man vil ha sett, glemt at vår produksjon er øket. Produksjonens økning er utmerket, men det er bare den ene side; på den annen side står forbruket representert av kjøpeevnen. Mellom disse må der være balanse slik at der stadig dannes ny kapital, som er en betingelse for fortsatt utvidelse av produksjonen.» («Året 1923 statistisk-økonomisk bedømt» S. M., 1924, Nr. 1, s. 26). I bedømmelsen av året 1924 ble enda en gang «den sterke forbindelse» mellom «valutakursene og prisnivåenes bevegelse» og «virksomhetens gang» tydeliggjort: «Land hvor prisnivåene er påvirket av inflasjonstendenser har vist en større virksomhet enn land som nylig har stabilisert sitt prisnivå, eller som arbeider henimot en gullstandard.» («Året 1924 statistisk-økonomisk bedømt». S. M., 1925, Nr. 1, s. 7)

Det var Nicolai Rygg, Norges Banks direktør, som hadde vært direktør for Det Statistiske Centralbyrå fra 1913 til 1920, som sto for den pengepolitikken, som det ble gitt argumenter mot. Den faglige uavhengigheten og den artikulerte uenigheten i den offisielle pengepolitikken hindret likevel ikke at konjunkturanalysen ble et offisielt Stortingsdokument og trykt som vedlegg til Regjeringens budsjettproposisjon fra 1928.

I forbindelse med publiseringen av konjunkturtabellen og de første statistisk-økonomiske analysene ble det offentliggjort en rekke studier som skulle kaste lys over tallrekkene og sammenhengen mellom dem. De fleste artiklene var teoretisk anlagt som f.eks. «Konkursene fra 1895 til nu» (S. M., 1922, Nr. 2, s. 88-21), «Seddelomløpet 1851-1922» (S. M., 1923, Nr. 1, s. 59-95) som tok utgangspunkt i diskusjonen om inflasjon mellom de svenske økonomene Bertil Ohlin og Gustav Cassel, «Skilsmisser 1919-1922» (S. M., 1923, Nr. 9 og 10, s. 507-537) som ble fortsatt med «Ekteskapsstiftelser og konjunkturer» (S. M., 1924, Nr. 10, s. 508-520) og «Seddelomløpet i Norge, Sverige og Danmark» (S. M., 1924, Nr. 7 og 8, s. 339-386). (Samtlige artikler ble forfattet av sekretær Eilif Gjermoe.) I artikkelen om ekteskapsinngåelser og konjunkturer tok Gjermoe utgangspunkt i Gunnar Jahns lærebok i statistikk (Statistikkens teknikk og metode) hvor det ble vist at «giftemålskurven [fulgte] seddelkurven «som dens slagskygge».» I avhandlingen «Konkursene fra 1895 til nu» gjennomgikk Gjermoe aktuell tysk og engelskspråklig litteratur om konkurser som målestokk for de økonomiske forholdene i en periode, og hvordan tallrekker kunne brukes for å konstruere en normal som konjunkturene kunne beskrives i forhold til: «Man må trekke op kurven for de virkelig forefunne tall, «råtallene» («raw figures»), med dens bølgetopper og bølgedaler. Og så må man trekke den linje som mest mulig halverer bølgene, skjære under toppene og over dalene. Dette er det nettop som man i tankene uvilkarlig gjør når man betrakter en tallrekke eller en kurve. Det er på den måten man skaffer seg et bilde av tidens gunst og ugunst. Den hjelpekurve som man trekker opp i tankene eller i virkeligheten er det man

kaller normalkurven, normalnivået eller kort og godt normalen.» (S. M., 1922, Nr. 2, s. 90f.) Gjermoe utviklet videre et sett av begreper, konnorme-, pronormale- og temporale tall for å beskrive forhold mellom faktiske tall («urtall»), normaltall og sesongtall.

I 1924 skrev Ingvar Wedervang om «Statistisk Centralbyrås engrosprisindeks» (S. M., 1924, Nr. 2, s. 83-96). Inntil 1924 var det næringslivsbladene Økonomisk Revue og Farmand som utarbeidet indekser som liknet engrosprisindekser og det var disse som ble publisert i «Konjunkturtabell». Wedervang pekte på at «forskjellige forhold» hadde gjort det nødvendig å ha én offisiell engrosprisindeks, og fortsatte: «Slik som den økonomiske tilstand er her i landet, er det etterhvert blitt nødvendig at Byrået i større utstrekning gir opplysninger om de økonomiske forholds utvikling fra tid til tid. Et ledd i dette arbeidet utgjør de konjunkturtabeller som finnes tatt inn i hvert nummer av 'Statistiske Meddelelser'. Det er dog ikke nok å tilrettelegge materialet, man må i stadig større utstrekning gå til også å sammenstille og analysere tallrekkene for å finne den indre sammenheng mellom fenomenene.» Ifølge Wedervang var den sikreste metoden å finne den på å konstruere «konjunkturbarometre», og det ble gjort «efter forbillede av det som utarbeides av «Harvard University Committee on Economic Research».» Prisindeks for engroshandel var «det centrale ledd i konjunkturbarometeret». Prisbevegelsen dannet «sentrum i det hele system», men det var også nødvendig å kjenne såvel «opbygning som enkelttrekk» i indeksen for å kunne følge utviklingen «ikke bare i det totale utslag, men likeså meget i detaljenes divergens». Alle de «øvrigte benyttede tallrekker» ble gruppert rundt indeksen og tallenes betydning «avhenger av hvorledes de forandrer sig i forhold til prisene». Konjunkturbarometeret skulle utgjøre et system for å følge tallrekkenes «innbyrdes bevegelse gjennom tidligere konjunkturbølger» for å «skaffe sig erfaring om i hvilken orden de ledende økonomiske tildragelser gjerne inntreffer». (S. M., 1924, Nr. 2, s.83)

Viktige deler av et slikt konjunkturbarometeret ble presentert alt høsten 1923 (i S. M., 1923, Nr. 5 og 6, s.251-265) Før selve «Konjunkturtabellen» ble det gjengitt to «Konjunkturkurver for Norge». Kurvenes «bølgebevegelse» skulle uttrykke «gode og dårlige tider», derfor ble både «langtidsbevegelsen og sesongbevegelsen» forsøkt eliminert. Den ene figuren het «Aktiekurser, priser og renter», og viste kursen på industriaksjer (Byråets indeks), engrosprisen, effektiv rente for statsobligasjoner og diskontoen, mens den andre figuren, «Industriens virksomhet», viste gjennomsnittlig eksportmengde cellulose, trelast, tremasse og papir og «invers-kurven» for arbeidsledige fagforeningsmedlemmer. Første gangen kurvene ble presentert ble det ikke lagt skjul på at «[u]tvalget av tallrekker» hadde «voldt adskillig vanskelighet». Kurvene ble ajourført og presentert også i «Året 1923 statistisk-økonomisk bedømt» (se faksimile neste side), men så ble konjunkturbarometer gitt opp med den begrunnelsen at tallrekkene dekket for «korte tidsrom» («Det Statistiske Centralbyrå 1 juli 1876 - 1 juli 1926» S. M., 1926, s.251).

50 år senere utarbeidet Statistisk sentralbyrå et kvartalsvis konjunkturbarometer. Fra 1973/74 ble lederne for de om lag 600 største foretakene i bergverk

og industri bedt om å vurdere utviklingstendensene i sysselsetting, produksjon, ordretilgang, priser og lager.

Siste avsnitt i «Året 1922 statistisk-økonomisk bedømt» het «Slutningsbemerkninger». Det var navnet på avslutningsavsnittet helt til 1937. Fra 1937 til 1982 het det «Sluttord». De fleste «Sluttord» i 1960-årene var på om lag 5 sider, men svulmet i 1970-årene opp til mer enn ti store, tette, dobbeltspaltede boktryksider. Det siste avsnittet i «Sluttord» ble kalt «Perspektiver». Det var de pregnante formuleringene i dette avsnittet som hyppigst ble sitert som uttrykk for Byråets oppfatning.

I «Økonomisk utsyn over året 1982» ble det varslet at «Økonomisk utsyn over året 1983» kun ville bestå av «Sluttord», mens analysene og beskrivelsene av produksjon og sysselsetting, pris- og lønnsutviklingen, offentlige finanser og kredittmarkedet, inntektsnytting og utenriksøkonomi skulle gis i andre av Byråets publikasjoner. Det innebar at mens «Økonomisk utsyn over året 1982» var på 151 tekstsider, var «Økonomisk utsyn over året 1983» bare på 33 tekstsider. Allerede året etter inneholdt imidlertid Økonomisk utsyn igjen beskrivende og analyserende avsnitt om produksjon, arbeidsmarked, investeringer, konsum, priser og lønninger, inntekter, utenriksøkonomi og konkurransevne, før «Perspektiv»-avsnittet, og i løpet av noen ganske få år var publikasjonen igjen nesten like omfattende som før nedskjæringen i 1984. Det ble lagt mer vekt på utviklingen gjennom året, et fremskritt som var mulig gjort av det nye kvartalsvise nasjonalsregnskapet.

«Økonomisk utsyn over året 1986» ble utvidet med et vedlegg. Det besto av tre korte artikler: «Utsiktene framover», «Noen virkninger av arbeidstidsforkortelsen» og «Trekkt ved produksjons- og investeringsutviklingen i oljevirkomheten i årene framover». Vedlegget om utsiktene framover ble en gjenganger, og bygget på beregninger basert på den makroøkonomiske kvartalsmodellen KVARTS. I «Økonomisk utsyn over året 1990» fikk det følge av to nye artikler: «Befolkningsutviklingen» og «Energibruk og utslipp til luft». Avsnittet om befolkning har siden vært fast inventar, mens avsnittet om utslipp og miljøøkonomi bare ble gjentatt ett år.

I «Økonomisk utsyn over året 1992» ble ikke lenger avsnittet om «Utsiktene for 1993 og 1994» trykt som vedlegg, men som et ordinært kapittel. En annen endring var at det tidligere avslutningsavsnittet «Perspektiver» nå innledet publikasjonen. Året etter ble også avsnittet om «Utsiktene» flyttet frem slik at publikasjonen innledes med en oversikt over konjunkturutviklingen samt en modellbasert fremskrivning av norsk økonomi de nærmeste to årene.

Publikasjonen har alltid inneholdt avsnitt, om det har kommet først eller sist, som har forsøkt å si noe om fremtiden. I innledningen til «Økonomisk utsyn over året 1939» som forelå vinteren 1940, ble det innført en ny distinksjon for å beskrive de økonomiske utsiktene: «Vi har brukt freds- og krigsøkonomi for å kjennetegne to systemer av økonomisk virksomhet som har to forskjellige mål». Fredsøkonomiens mål var «å heve levestandarden gjennom en stigende nasjonalinntekt.» I en krigsøkonomi derimot måtte «tilfredsstillelsen av det enkelte menneskes behov» underordnes «andre formål». Det ble viktigere «å produsere kanoner enn smør». Innledningen ble avsluttet med en formaning til leserne:

«Når vi derfor i det følgende gir en skildring av det år som er gått, må vi som bakgrunn for denne hele tiden ha for øyet at vi allerede er glidd over i en krigs-økonomi, men at denne enda ikke på langt nær har satt sitt preg på virksomheten.»

Andre begrepspar er imidlertid blitt hyppigere benyttet som analytiske redskaper for både å beskrive og forstå den økonomiske utviklingen. Inndelingen av økonomien i en skjermet- og konkurranseutsatt sektor, er blitt en gjenganger siden begrepene ble introdusert i «Økonomisk utsyn over året 1962». Det vil si her ble begrepet «markedsbeskyttede» næringer brukt for «skjermede» som ble vanlig senere. Begrepene ble dannet i forbindelse med utarbeidelsen av avsnittet om priser, lønninger og inntekter i sluttordet, men hadde en forhistorie som gikk tilbake til 1952. Odd Aukrust måtte imidlertid bruke så mye tid på å overbevise resten av redaksjonen om verdien av distinksjonen at utsynet ble forsinket med en hel uke (se Odd Aukrust, *Økonomisk forskning og debatt, Utvalgte artikler 1942-1989, Sosiale og økonomiske Studier* 75. s. 177-191). I «Perspektiver» i «Økonomisk utsyn over året 1982» ble det brukt for å beskrive en effektiv politikk for å fjerne arbeidsledigheten. «Målet om full sysselsetting» både på kort og lang sikt, kunne «bare oppnås ved en betydelig vekst i skjermede i hovedsak tjenesteytende - sektorer». Det ble begrunnet ved å vise til at de tjenesteytende og i stor utstrekning skjermede næringene etter 1945 hadde absorbert nedgangen i sysselsettingen i de vareproduserende næringene samt veksten i arbeidsstyrken. Det ble understreket at økningen av etterspørselen rettet mot skjermet sektor måtte skje samtidig som «pris og kostnadspresset» ble dempet. Bare fem år senere (i «Økonomisk utsyn over året 1987») ble det imidlertid slått fast at «vi har fått en for stor skjermet sektor med et for høyt lønnsnivå i forhold til landets inntekter». Forklaringen var at frem til «midten på 1970-tallet var de råvarebaserte, eksportorienterte industrier lønnsledende», mens oljeinntektene hadde gjort de «skjermete næringer lønnsledende» fra midten av 1980-tallet. Medisinen som ble foreskrevet var at «[s]tørre deler av norsk næringsliv må settes i en reell konkurransesituasjon med utlandet» fordi det ble antatt at det ville få kostnadsnivået ned. I tillegg måtte det «stilles krav til økt produktivitet og mer effektiv ressursutnyttelse i de deler av norsk økonomi som fortsatt vil være skjermet fra utenlandsk konkurranse. Offentlig sektor bør ikke være unntatt fra en slik omstilling.» Det andre tiltaket som ble anbefalt var at «ulike former for private monopol- og kartelldannelser [bør] begrenses strekt.»

«På få år er Norge blitt en oljenasjon» begynte sluttordet i «Økonomisk utsyn over året 1980». Spotprisen på råolje fra Ekofisk og Statfjord nærmet seg den gangen 40 dollar per fat. At Norge hadde en «oljeøkonomi» ble bestemt ved at eksportverdien av olje, gass og rørledningstjenester var «av samme størrelsesorden som all annen vareeksport til sammen» og at «bruttoinvesteringene i oljevirkosomheten» var «større enn i industri- og bergverk». Veksten i oljevirkosomheten hadde «endret en rekke forholdstall» i økonomien. For konjunktur-overvåkingen og Økonomisk utsyn innebar det at en god prognose for utviklingen av norsk økonomi var avhengig av en god prognose for utviklingen av oljeprisen. Dette har også satt sitt preg på Økonomisk utsyn ved at oljemarkedet vies spesiell oppmerksomhet.

Økonomisk utsyn for årene fra 1922 til 1996 utgjør i alt om lag 6 000 sider med næringspolitisk historie, økonomiske analyser og statistiske beskrivelser. Det som har preget utgivelsen er både en konkret gjennomgang av næringslivet, fra fisket av brisling til kronens kurs, og en samlet vurdering av hele økonomien. Publikasjonene står samlet i Statistisk sentralbyrås bibliotek og kan lånes av publikum.

Artikkelen er tidligere publisert i Økonomiske analyser 1/97.

Hvordan industristatistikken ble til (1774 -1875)

Industristatistikk ble første gang publisert av Det statistiske Bureau den 20. juni 1876 og gjaldt for årene 1866-70. I forbindelse med en pågående utarbeidelse av historisk statistikk¹ for industri blir det vurdert om det er mulig og hensiktsmessig å gi tall som går lenger tilbake. Innsamling av statistiske opplysninger om fabrikkdrift for hele landet begynte lenge før 1870-åra, og fra 1829 ble det hentet inn og publisert tall hvert femte år. Hvordan ble industri- og fabrikkdrift definert i disse første statistiske forsøkene, og hva sier de eldste tallene om omfanget av virksomheten?

Å gi helt klare definisjoner for hva som er håndverk, fabrikkdrift, manufaktur og/eller industri og bergverk, er svært vanskelig. I forbindelse med forsøk på å bestemme når og på hvilken måte Norge ble industrialisert, vil imidlertid slike definisjoner kunne være helt avgjørende. I denne artikkelen vil samtidas rent faktiske bruk av ord som fabrikkdrift, manufaktur og industri bli gjengitt så langt det går an, i forbindelse med en beskrivelse av de første forsøkene på å føre statistikk over virksomheten betegnelsene skulle dekke.

Begrepene var i bruk lenge før den industrielle revolusjonen og lenge før det som nå kalles for moderne industriell virksomhet var etablert. Hva skulle de betegne, og hvorfor var det bruk for dem? De skulle fange opp noe som ikke hadde eksistert tidligere. Produksjonsmåtene representerte overgangsformer mellom et samfunn hovedsakelig basert på naturalhusholdning og enkelt varebytte og et samfunn hovedsakelig basert på anonymt marked og pengeøkonomi.

Det foreligger et rikholdig materiale om jernverk og kopperverk, sølvverket på Kongsberg, blåfargeverket i Modum, glassblåserier, papirfabrikker og Mads Wiels bomullsspinneri i Fredrikshald. Men i denne artikkelen er det ikke informasjon og opplysninger om enkelte virksomheter som er temaet, men forsøkene på å hente inn et komplett og landsdekkende sett av opplysninger og gi dem tabellarisk form.

¹ Det er gjort rede for den nye historiske statistikken i Søybye 1997, s. 8f.

Første industristatistikk fra Det statistiske Bureau, 1870 og 1875

Den første industristatistikken ble gitt ut den 20. juni 1876 og het «Statistiske Opgaver til Belysning af Norges industrielle Forholde i Aarene 1870 - 1874».² Tabellene besto av oppgaver fra amtmennene for årene 1866 - 1870. I.N. Mohn skrev i innledningen at «den traditionelle Sondring mellem Fabrik- og Haandværksindustri, som ikke er tilstrekkelig begrundet i Sagen selv og som har store Ulemper i Anvendelsen, der fortrinsvis gjælde saadanne Industrigræne, som i den almindelige Opfatning snart henføres til Fabrik- snart til Haandværksvirksomhet, eftersom de drives med større eller mindre Arbeidsstyrke» (Mohn 1876, s.III f), var benyttet også i utarbeidelsen av disse tabellene. I 1874 publiserte Mohn noen resultater fra den samme statistikken og pekte også da på de store vanskelighetene som eksisterte med å finne fram til hensiktsmessige skiller mellom håndverk og industri, men han satte sin lit til «Dr. Engel i Berlin» som angivelig skulle ha «gjort kjæmpemessige Anstrængelser for at bringe (...) den Internationale Statistik om denne Gjenstand paa et fuldkomnere Trin» (Mohn 1874, s. 721).

Inndelingen av industrien i 11 hovedgrupper som ble tatt i bruk, var hentet fra «det anseede statistiske Bureau for Kongeriket Preussen» (Mohn, 1876, s. IV). Storbritannia hadde i alle fall siden 1845 hatt en detaljert industristatistikk (Her Majesty's Stationery Office 1857, s. 292 ff). Hvorfor ble likevel tysk statistikk valgt som mønster? Grunnen til at den tyske statistikken ble foretrukket var nok at den engelske fabrikkstatistikken ennå i 1870-åra var utformet utelukkende for å vise utviklingen i tekstilindustrien, og den lot seg derfor vanskelig overføre til land hvor denne industrien spilte en mindre rolle enn hva den hadde gjort under Storbritannias industrielle revolusjon (Heckscher 1948, s. 65).

I innledningen til neste utgave av industristatistikken, publisert 5. oktober 1879, skrev Boye Strøm omtrent det samme som Mohn hadde gjort fem år før om definisjonsvanskelighetene. Heller ikke Dr. Engels «kjæmpemessige Anstrængelser» hadde ført til noe annet resultat enn at små garverier, farverier og pottemakerier, målt i antall ansatte, ble regnet til håndverk, mens de store ble regnet til industri.

Allerede fra 1865 hadde det blitt forsøkt innført i amtmannsberetningene at sagene måtte skjære mer enn 50 tylfter tømmer, møllene formale minst 400-500 tønner korn for å bli regnet med, men både i 1870 og i 1875 var det fremdeles mange små sager og kverner med. Mohn hadde for 1870 hatt med en tabell som viste håndverksdriften i byene, den forsvant fra Strøms fabrikkstatistikk. I byene hadde Mohn registret snaut 20 000 sysselsatte i håndverksdrift, mens det var drøyt 30 000 sysselsatte i industrien i by og land. Men det høye antallet sysselsatte arbeidere i industrien i 1870 innebar ikke at det ble utført det samme antallet årsverk. Det var færre anlegg som var i drift hele året enn som var i drift inntil et halvt år. Trolig ble det derfor så sent som i 1870 nedlagt mer arbeid målt i hele årsverk i håndverksbedriftene enn i industrien. Med sin strengere definisjon for hva som skulle telles med hadde Strøm likevel registrert

² Årsangivelsen i tittelen er ikke helt riktig. Det fins riktignok en tabell i publikasjonen som viser innførsel og utførsel av industri- og råvarer for årene 1870-1874, men alle tabellene for fabrikk-anlegg gjaldt for 1870.

nær 46 000 industriarbeidere i 1875, og økningen i antall sysselsatte (og i antall fabrikkanlegg) fra 1870 til 1875 hadde vært enda sterkere hvis samme definisjon hadde vært brukt. I tillegg kommer at det er ansatte og ikke årsverk som ble registrert. Fra 1870 til 1875 økte andelen av anleggene som var i drift mer enn halve året, fra 56 til 64 prosent.

Det lå nok ikke alvorlige overveielser bak at Mohn hadde kalt statistikken for «industrielle Forholde», mens Strøms publikasjon het «Norges Fabrikkanlæg». Rettledningen til skjemaet som ble brukt for 1875 inneholdt heller ikke noen definisjon av industri eller fabrikkdrift som avgrenset virksomheten helt klart mot bergverksdrift og håndverk. Spørsmålene som skulle besvares utgjorde imidlertid til sammen en definisjon. Det ble blant annet spurt om hvem som eide anlegget, antall sysselsatte arbeidere og hva slags maskiner som ble benyttet. Det ble skilt mellom drivmaskiner og arbeidsmaskiner.³ Det industrielle maskineri hadde tre elementer, drivmaskin, arbeidsmaskin og kraftoverføring, og anvendelsen av alle tre elementene er blitt framhevet som et avgjørende kriterium på at en virksomhet skal regnes som fabrikkdrift (Schou 1938, s. 84f), men et absolutt og helt klart skille mellom håndverk og industri, lot seg vanskelig trekke fra tekniske kjennetegn alene.

Selv om Boye Strøm i 1875-publikasjonen stort sett videreførte I.N. Mohns skille mellom håndverk og industri fra 1870, beskrev han en annen viktig omlegging av statistikken: «Indtil og med 1865 blev de indhentede Opgaver fra først af sammenstillede og bearbejdede herreds- og byvis af [Lensmænd paa Landet og Magistrater i Byerne], og det var kun de numeriske Resultater af denne Bearbejdelse, der tilstilledes Bureauet, hvor den videre Sammendragning for de største Landsdele fandt Sted. Fra 1870 ere Opgaverne derimod meddelt nominativt, og i 1875 blev det nominative Princip fuldstændig gennemført, idet man fik udfyldt en Seddel for hvert enkelt Anlæg. Blanketterne hertil bleve distribuerede af Lensmænd og Magistrater, men Udfyldningen selv foretoges i Regelen af Fabrikeiere» (Strøm 1879, s. VI). Det var altså først i 1875 at det var etablert en statistikk rutine i moderne forstand hvor en funksjonær eller eieren ga opplysninger til statistikkprodusenten som kunne feilrette ved å vende seg direkte til dem som hadde fylt ut skjemaet. Imidlertid fantes ikke et register over fabrikkene, så utsendingen av skjemaene var avhengig av at lokale myndigheter visste hvem som skulle ha dem.

Innholdsmessig var det også flere forskjeller. Fabrikstatistikken fra 1870 hadde tabeller som viste antall fabrikkanlegg etter beliggenhet og art, antall arbeidere fordelt på fast og ikke fast ansettelse, arbeidere etter kjønn og alder, eierens hjemsted, driftstid (måned per år) og drivkraft. Strøms statistikk inneholdt i tillegg opplysninger om når anleggene var etablert, men produksjonsstall manglet i begge statistikkene, selv om Mohn hadde forsøkt å bøte på denne mangelen ved å ta inn en tabell som viste inn- og utførsel av en del rå- og industrivarer.

³ «Spindler, Vævstole, Møllestene, Sage, Høvlemaskiner, Damphammere, Presser» (Strøm 1879, s. XI) ble nevnt som eksempler på arbeidsmaskiner.

Den første amtmannsberetningen og forberedelsene til den andre, 1825 – 1833

I ettertid forekommer det underlig at ikke Mohn og Strøm da de etablerte ny statistikk ikke ofret mer plass på definisjons- og avgrensningsspørsmålene. Mangelen på helt klare definisjoner gav rom for skjønn. Hva slags tradisjon hadde de å støtte seg til når de utøvet dette skjønnet?

Industristatistikken vokste, som så mye annen offisiell statistikk, ut av amtmennenes femårsberetninger, og den første kom i 1829. For årene fra 1829 til 1865 er amtmennenes femårsberetninger den fyldigste og mest systematiske kilden for landsomfattende statistiske opplysninger ikke bare om industri og manufaktur, men om primærnæringene, demografi og sosiale forhold generelt. Hvordan ble opplysningene om manufaktur og fabrikkdrift hentet inn, og hva slags opplysninger ble amtmennene bedt om å rapportere?

Den første beretningen til amtmennene het «Oversigt over de af Amtmændene afgivne Rapporter angaaende Norges oeconomiske Tilstand m.m. ved Udgangen af 1829» og besto av 20 sider tekst og 31 tabeller. Materialet om industrilegg ble systematisert i to tabeller, en for byene og en for landdistriktene.⁴

Det gikk ut en rekke kongelige resolusjoner før 1829 som ga retningslinjer for hvilke opplysninger amtmennene skulle sende departementet. I den første fra 11. oktober 1825 ble de pålagt å «indgive nøiaktige Rapporter angaaende de dem naadigst anbetroede Districters Tilstand i Almindelighed, og i Særdeleshed med Hensyn til Jordbruk, Fædrift, Skov- og Bjergværksdrift, Fiskerie, Huus- og Kunstflid, Handel, Søefart samt øvrige Næringssysler» (Ottesen 1827, s. 662). I en «Skrivelse fra Regjeringens Departement for Finants- Handels- og Told-Væsenet» til «samtlig Amtmænd» den 22. desember 1826 ble det bedt om at «de i Amtsdistriktet værende Fabrikker, Manufacturer og andre Industrie-Anlæg» som «Skrivelser» fra «Oeconomi- og Kommerce-Collegii» hadde bedt om «9. Julii 1774» (Arntzen og Arntzen 1829, s. 144) igjen skulle rapporteres.

Det var altså ikke bare slik at statistikken til Mohn og Strøm for 1870 og 1875 bygget på en nær 50 år lang tradisjon med å hente inn opplysninger fra amtene om fabrikkdrift og manufaktur. Amtmannsberetningene var en videreføring av en tradisjon etablert av Kommercekollegiet i København i 1774, altså vel 100 år før Mohn utarbeidet den første industristatistikken. Forarbeidene til den første femårsberetningen sluttet direkte an til den tradisjonen som den danske sentraladministrasjonen hadde etablert før 1814.

I 1833 ble fogderier, byer og ladesteder (og baroniet Rosendal og Lysekloster gods) bedt om å lage en fortegnelse over fabrikker og industrianlegg som en forberedelse til den andre femårsberetningen. Da ble det satt opp en lang alfabetisk liste (tilsvarer stort sett de næringer som er med i tabell 2) for hva slags anlegg som skulle være med, så her ble altså fabrikkstatistikken avgrenset klart både i forhold til håndverk og bergverk.

Når det gjaldt jernverkene, ble både malmutvinningen, smeltingen, og den videre bearbeidelsen av jernet, regnet til bergverksdrift såsant virksomhetene lå på samme sted. Ved de fleste norske jernverkene gjorde de det. Jernverkene

⁴ Det ble nevnt spesielt at «Dampmaskiner gaves ved 1829 Aars Udgang ei ved noget Anlæg i Riget» (Oversigt 1829, s. 19).

forsvant imidlertid i løpet av 1850 og 60-åra, omtrent på samme tid som den moderne industrien ble etablert (for en ny beskrivelse se Seip 1997, s. 121ff). Men alt i 1840-åra hadde jernverkene måttet gi opp konkurransen med de nye mekaniske verkstedene i byene, selv om et par av dem hadde gått til anskaffelse av dreiebenker (Dyrvik m.fl. 1979, s. 234). Denne føringsmåten, at all virksomheten ved jernverkene ble regnet som bergverksdrift, gjorde bergverksdriften større og mer omfattende på bekostning av industrien. I moderne statistikk er det bare utvinning av malm som regnes som bergverk, mens smeltingen og videre bearbeiding av metallet telles som industriell virksomhet. Grunnen til at statistikken ble ført på denne måten var ganske sikkert at mye av bergverksdriften i Norge (Røros, Kongsberg, Modum) ble satt i gang for kronens regning. Opplysningene som sentraladministrasjonen i København trengte var derfor ikke statistikk generelt, men regnskaper som viste om virksomheten gikk med over- eller underskudd. I den sammenhengen ble avgrensningen mellom bergverk og fabrikkdrift uinteressant.

Det skulle også oppgis i «Anmærknings-Rubriken» om «anlægget drives uden eller med Maskineri, i sidste Fald, hvilke disse ere, om de ansees at være af hensigtsmæssig Construction eller ikke, om de ere af gammel eller ny Opfindelse, om de sættes i Bevægelse ved Damp, Vand, Vind, Heste- eller Oxe-Kraft, eller alene af Mennesker» (Arntzen 1835, s. 350 - 358).

Listen fra 1833 kom til å gjelde som standard helt til 1870-åra. Men hva slags fabrikkstatistikk var det Kommercekollegiet i København prøvde å lage i 1774?

Kommercekollegiet, 1774 – 1810

I den danske sentraladministrasjonen var det Rentekammeret (1660 - 1848) som stelte med finansene. I 1848 ble det delt i et Finans- og et Innenriksdepartement, men alt i 1735 ble Kommercekollegiet (1735 - 1816) skilt ut så handel, sjøfart, fabrikkdrift og manufaktur kunne fremmes mer effektivt. For å kunne gjøre det måtte Kommercekollegiet hente inn opplysninger om den økonomiske tilstanden i Danmark, Norge og de tyske hertugdømmene. Det skjedde både ved at lokale øvrighetspersoner rapporterte til Kommercekollegiet, men også ved at embedsmenn reiste rundt i distiktene og registrerte opplysninger (Rasmussen 1998, s. 99). Det var Industri- og Fabriksfagets sekretariat i Kommercekollegiet som forsøkte å innhente slike opplysninger, og promemoret fra 1774 som resolusjonen fra 1825 viste til, ba om at amtmennene ga årlige beretninger om fabrikker og manufakturer. Kommercekollegiet hadde til og med utarbeidet et skjema som skulle brukes, men det viste seg å være lite egnet for å kvantifiserte opplysninger.⁵

⁵ Det første skjemaet som skulle registrere opplysninger om fabrikker og manufakturer i Norge, hadde disse spørsmålene: "Anmerkninger i Almindelighed. Hvilken Fliid der bedst passede paa Egnen efter Egnens Natur og nærmeste Leiligheder. Om Hindringer ere der for Fliid og Vindskiblighed, og hvilke især. Om Egnen arbejder for nærmeste eller andre Kjøbstæder. Hvorhen Varene gaae og afsættes, og paa hvad Tider især om Aaret. Hvor mange Vare der almindelig forarbeides aarlig. Hvorfra Materialerne haves eller kjøbes. Anlæggets Alder og Lykke. Bestyrerne

Materialet for Norge fra 1774 finnes ikke bevart (Rasmussen 1998, s. 99), men den 11. november 1809 ble det på ny sendt ut en detaljert forespørsel.⁶ Der ble det lagt vekt på at alle anlegg skulle være med selv om de var små, og selv om de produserte det samme som håndverkere, men hadde flere ansatte og produserte en større mengde enn det en håndverker kunne klare. Hvis anleggene brukte «Maskineri» eller arbeidet «paa Maader, som ere Haandværkerne ubekjendte», skulle de naturligvis også telles (Bro-Jørgensen og Westrup 1984, s. 133). Det var laget et skjema; «Tabell over de værende Fabrikker, manufacturer eller andre Anlæg og Mølle-Værker med Antal af Arbeidere af alle Klasser, ders forbrugende materialer og tilvirkende Varers Mængde aarlig samt ders beliggenhed og hvilke Kiøbstæder, de ere nærmest m.v.» som skulle fylles ut, og det hadde følgende kolonner: «Sted. Hva slags Fabrik. Entrepeneur eller Eier. Hvor mange Fabrikarbeidere sysselsatte. Hvormange Dagleiere eller Andre. Mængden af Fabrikatet. Omtrent verdien af Fabrikatet. Indenlandske raae Materialet. Mængde. Værdie. Undenlandske raae Materialer. Mængde. Værdie. Almindelige og særdeles Bemærkninger» (Bro-Jørgensen og Westrup 1984, s. 133). Den eneste opplysningen som mangler for at grunntrekkene i dette skjemaet fremdeles kunne vært brukt, er verdien av bygninger, maskiner og transportmidler.

Forskjellene på hva Kommercekollegiet spurte etter i 1774 og 1809 er iøyenfallende. I 1774 var opplysningene som skulle angis på skjemaet umulige eller svært vanskelige å kvantifisere, og følgelig egnet skjemaet seg dårlig som grunnlag for å lage statistikk. I 1809 var derimot alle spørsmålene kvantifiserbare og det er økonomiske opplysninger i moderne forstand som skulle oppgis. De ulike opplysningene om fabrikkdrift og manufaktur som ble forsøkt innsamlet i 1774 og i 1809, betegner overgangen fra et i hovedsak merkantilistisk-fysiokratisk- til et i hovedsak liberalistisk regime. Mens det første skjemaet dvelte ved naturlige forutsetninger og muligheter for handel, var skjemaet fra 1809 konsentrert om arbeid og kapital. I tida mellom 1774 og 1809 hadde da også Adam Smiths kritikk av såvel merkantilismen som fysiokratismen, om at det er arbeidet og ikke byttet eller naturen, som skaper verdien, blitt publisert på dansk.

Fra gjennomgangen av retningslinjene som ble brukt for innsamlingen av statistiske opplysninger om fabrikkdrift fra 1774 til 1833, kan det slås fast at lenge før den moderne industrien ble etablert i Norge, var emnet forbausende godt avgrenset og definert. Forklaringen på hvorfor Mohn og Strøm tok forholdsvis lett på definisjons- og avgrensningsspørsmålene, er at de kjente denne tradisjonen og bygde på den. De kunne ta for gitt at de som skulle gi oppgaver og de som skulle bruke statistikken, også gjorde det.

Et utviklet begrepsapparat er en nødvendig, men ikke tilstrekkelig betingelse for å lage statistikk. I 1833 ble en annen vanskelighet luftet, amtene ble bedt om å «modarbeide den almindelig herskende Ulyst og tildels Frygt for at meddele Regjeringen deslige Oplysninger om Næringsdrivternes sande Stilling». Embetsmennene ble pålagt å forsikre om at det «alene er den statistiske Interesse, som det har og maa have for det Offentlige at have Kundskap om Industriens

⁶ I 1801 ble det sendt ut et skjema som var sterkt forenklet i forhold til det som ble brukt i 1774) (Bro-Jørgensen og Westrup 1984, s. 132).

Tilstand» som lå til grunn og ikke at den «nærværende Statsforfatning kan være tilsigtet at paaføre nye eller forøgede Afgifter eller Byrder» (Arntzen 1835, s. 350- 358). Før 1814 hadde også danske myndigheter hatt vanskeligheter med å få inn igjen skjemaene. Stikkprøver i de danske skjemaene viser at det er en tendens som gjelder alle bransjer, men at den gjorde seg sterkest gjeldene i provinsene (Rasmussen 1998, s. 100). Materialet som er bevart for Norge har også store huller, men for enkelte byer og fogderier virker listene detaljerte, utdypende og pålitlige. For Moss er det levert en komplett og detaljrik fabrikk-liste, og hovedtallene for byen er vist i tabell 1. Generelt sett er imidlertid materialet for varierende til at det kan brukes til å stille opp en landsomfattende tabell, men for lokalt anlag-te studier, eller studier av bestemte bransjer, vil materialet kunne utgjøre et viktig supplement.⁷

Jens Kraft, 1820

I tillegg til listene fra Industri- og Fabriksfaget og beretningen fra 1829, fins det er tredje kilde, Jens Krafts topografisk-statistiske beskrivelse av Norge i 6 bind. Verket kom i stand ved at han alt i 1814 fikk «uindskrenket Tilladelse» til å innhente alle de opplysninger han måtte ønske fra «Offentlige Archiver og igjennem Rigets Embedsmænd» for å utarbeide en «paalidelig og udførlig statistisk Beskrivelse over Fædrelandet» (Kraft 1820, Forerindring).⁸

Jens Kraft (1784-1853) brukte mange år på å utarbeide sin topografisk statistiske beskrivelse som ble utgitt fra 1820 til 1835. Verket består av en gjennomgang av hele landet amt for amt, kjøpstad for kjøpstad, fogderi for fogderi. Fogderiene og byene ble systematisk beskrevet, og i beskrivelsen av næringslivet benyttet Kraft en inndeling som svarte til den som amtmennene seinere benyttet: jordbruk (åkerdyrking og husdyrhold), skogbruk, fiskeri, bergverk, fabrikker og manufaktur, håndverk, skipsfart og handel.

Det var ingen tilfeldighet at Jens Kraft benyttet denne inndelingen. Gjennom sine studier av danske og norske arkiver og administrasjon kjente han næringsinndelingen som Kommercekollegiet hadde anvendt. Jens Kraft eget verk var godt kjent i de norske departementer. I 1826 var han «Bogholder og Chef» i «Hoved- og Contra-Bogholder-Contoir». På det tidspunkt arbeidet det ikke mer enn 13 personer under Johan Henrik Rye som var «Expeditions-Sekretair» og øverste embedsmann i «Finants-, Handels- og Told-Departementet» (Kongeriget 1826, s. 96f). Hvordan skaffet Jens Kraft seg opplysningene han brukte? Det sa han ikke så mye om - han sa bare at de var resultater av arkivstudier i Danmark og Norge, og det han kalte «vidløftige Brevvexling» med «Rigets Embedsmænd» (Kraft 1820, Forerindring).

⁷ Det kan imidlertid ikke utelukkes at en gjennomgang av Industri og Fabriksfagets kopibøker, journaler og journalsaker fra 1797-1815 (i alt 58 bind og 125 pakker) ville kunne fjerne de fleste manglene.

⁸ Det finnes et fjerde kildetilfang, en statistisk økonomisk innberetning i 9 bind fra embedsreise- ne til nordmannen Christen Henriksen Pram (1756-1821) i Norge 1804-06. De er bevart i sin helhet, men bare bruddstykker ble publisert i hans samtid. De er ikke benyttet i denne artikkelen.

Her er det viktig, for det første, å fastslå at Jens Kraft avgrenset manufaktur og fabrikkdrift på samme måte som de senere femårsberetningene, og begge instansene gjorde det fordi de videreførte inndelinger og avgrensninger mellom næringene som Kommercekollegiet hadde innført og praktisert fra om lag 1774. Mye taler for at det var Jens Krafts virksomhet og verk som var med på å overføre de danske myndigheters prinsipper på dette området til den norske sentraladministrasjonen som skulle bygges opp etter 1814. For det andre er det viktig at opplysningene til Jens Kraft for de mest sentrale delene av landet var samlet inn før oppgavene til den første femårsberetningen ble innhentet. Dette gjør Krafts tall sammenliknbare med femårsberetningen, og det gir mening å sammenlikne tallene fordi de ikke er hentet inn på samme tidspunkt og fra litt ulike kilder.

Hos Kraft er ikke opplysningene om fabrikkdrift og manufaktur systematisert i tabeller, men gitt i en omstendelig, oppramsende nominalprosa. Om kjøpstaden Moss skrev han etter å ha skildret hva slags fabrikker og manufakturer som tidligere fantes der: «Nu ere Fabrikerne følgende: 1. Tobaks-Fabrikker: a) En Fabrik, tilhørende Kjøbm. M. Tyrholm, som i 1817 beskjeftigede 20 til 30 faste Arbeider, og leverede omtrent 50 000 Pd. Røgtobak, men i 1818 kun havde 10 Arbeidere, der frembargte et Product af 20 000 Pd. Fabrikbygningen er, efter Ildebranden 1807, opført af Grundmuur 3 Etager høi ved Mosse Fos. Maskineriet drives ved Vand.» (Kraft 1820, s. 47f). Tilsvarende beskrivelse ble gitt av brennerier, sagbruk og møller.

Opplysningene om fabrikkene inneholder i dette eksemplet både antall fabrikker etter type, sysselsetting og produksjon, men de gis ofte på en omtrentlig måte, og mangler helt for mange fabrikker. I denne omgangen er det derfor kun opplysningene om antall fabrikker etter type og geografisk beliggenhet som er registret. Det vil altså for Moss si to tobakksfabrikker, seks brennerier (to av dem med egne malterier), tjuefem sager og seks kornmøller. Krafts beskrivelse av fabrikkdriften i alle fogderier, byer og ladesteder er gjennomgått på samme måte og gitt statistisk form slik det er vist for Moss i tabell 1. De detaljerte resultatene for hele landet er gitt i tabell 3, hvor fabrikkene med et par mindre unntak er gruppert etter næringsinndelingen som Mohn innførte i 1870.

Moss er valgt som eksempel fordi også skjemaene for byen fra 1809 er godt fylt ut. For Moss kan derfor den første femårsberetningen og tallene til Jens Kraft sammenliknes med statistikk fra Kommercekollegiet. På bakgrunn av disse tallene alene er det vanskelig å trekke slutninger om f.eks. fabrikkdriften generelt sett hadde gått fram eller tilbake i Moss fra 1809 -1829. Det er heller ikke hensikten. Poenget er å illustrere at tallmaterialet er spinkelt, men heller ikke spinklere enn at det med stor grad av sikkerhet neppe har foregått fabrikkvirksomhet i Moss fra 1809 til 1829 som har gått alle de tre kildene forbi.

Hva viser tabellene det er mulig å compilere fra Jens Krafts verk om utbredelsen av fabrikkdrift for landet som helhet? For det første at hele 2 889 av i alt 3 146 anlegg, eller over ni av ti fabrikker, var en sag, et brenneri eller et teglverk. Og blant de tre største bransjene var sagbrukene helt dominerende, Kraft registrerte 2 535 stykker. Hva kjennetegnet disse tre næringene? Mohn innhentet for 1870, opplysninger om hvor mange måneder i året anleggene var i drift.

Av de 706 sagbrukene som han registrerte i 1870 ble 336 drevet i inntil tre måneder per år, mens 171 var i drift mellom tre og seks måneder per år. Over 70 prosent av sagbrukene var altså i 1870 virksomme i inntil seks måneder per år. Videre hadde 506 av de 706 sagbrukene i Mohns statistikk under seks arbeidere. Sannsynligvis var det de minste sagbrukene som også var i drift færrest måneder per år. Disse tallene kan ikke uten videre overføres til Jens Krafts tall fra 1820. For det første ble mange av gårds- og bygdesagene som Mohn utelot, registrert av Jens Kraft. Videre må det antas at tendensen til å drive i flere antall måneder per år, hadde vært klar og tydelig fra 1820 til 1870. Sett at det typiske sagbruk i 1820 var i drift fire måneder per år og hadde to arbeidere. I så fall ville de to 535 sagbrukene beskjeftige 5 070 arbeidere, men de utførte bare om lag 1 700 årsverk. To arbeidere kan virke lite, men i beskrivelsen av de 25 sagbrukene i Moss oppga Kraft at de tilsammen hadde 34 faste arbeidere, men han oppgav ikke hvor mange måneder per år sagbrukene var i drift. I 1870 var teglverkene i enda større utstrekning enn sagbrukene sesongbaserte, nær 90 prosent ble drevet i inntil seks måneder per år, og det var bare registrert ett eneste som drev på helårsbasis. Brenneriene hadde forandret seg fra 1820 til 1870. I 1820 var de også små og ble drevet sesongmessig, etter at brennevinsbrenning ble frigitt i 1814 ble den en utpreget bondenæring.

Ved siden av sesongdrift var det et særtrekk at nær ni av ti anlegg lå på landet. Det må imidlertid tas hensyn til at bygrensene som oftest gikk der bebyggelsen stoppet, og mange anlegg lå like utenfor og betjente byene med sine produkter, f.eks. teglverkene. I byene var brenneriene den største virksomheten målt i antall anlegg tett fulgt av tobakksfabrikkene, mens sagbrukene dominerte på landsbygda. Også så å si alle teglverkene lå der. Når det gjaldt skipsbyggerier, reperbaner og møller så fordelte de seg ganske likt på by og land, mens tobakksfabrikkene kun fantes i byene. De to kjennetegnene, at fabrikkdrifter lå på landet og var sesongpreget, understreker at virksomheten var naturbundet.

Fabrikkdriften var også kjennetegnet av at den sysselsatte få arbeidere per enhet. Men den var også preget av en viss konsentrasjon til områdene rundt Oslofjorden og til Akershus, hvert fjerde anlegg lå i Akershus. I Akershus var Agers og Follougs Fogderi helt dominerende. 540 anlegg eller 17 prosent av alle anlegg i landet lå i dette fogderiet. Hovedstaden hadde på sin side ikke flere enn 25 fabrikkanlegg. At den førindustrielle fabrikkdriften var forholdsvis sterkt konsentrert til enkelte områder har utvilsomt bidratt til å skape behov for kapitalvarer og betalingsdyktige kjøpere. Det la nok føringer på hvor de mekaniske verkstedene kom til å etablere seg fra 1840-åra.

Tabell 1. Fabrikker og manufaktur etter type. Moss. 1807-1829. Antall

	1809	1817	1829
I alt	47	39	46
Brennerier	3	6	14
Møller	11	6	6
Sag	30	25	(21) ¹
Teglverk	-	-	1
Tobakksfabrikk	3	2	4

¹ Av en eller annen grunn oppga ikke femårsberetningen fra 1829 antall sager i Moss selv om det i teksten heter at "Byens Sauge nu som tilforn opskjære en betydelig Deel Trælast". Det skulle derfor være grunn til å anta at tallet ikke er så forskjellig fra det Jens Kraft oppga. I femårsberetningen for 1835 ble antallet sager i Moss oppgitt til 21, og det er altså også brukt for 1829.

Kilder: For 1809: Rigsarkivet København, Kommercekollegiet 1735-1816, Industri og Fabriksfagets sekretariat, Nr.1567. 1805-06. 1808-12 Fabrikklister for Norge. For 1817: Jens Kraft, Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, Første Del, Christiania 1820, s. 47f. For 1829: Oversigt over de af Amtmændene afgivne Rapporter angaaende Norges oconomiske Tilstand m.m. ved Udgangen af Aaret 1829, Tabel 20.

Tabell 2. Fabrikker og manufaktur etter type. Hele landet.1820. Antall

	I alt	By	Land
I alt	3 146	323	2823
Sag	2 535	67	2468
Brenneri	202	117	85
Teglverk	152	6	146
Tobakksfabrikker	52	52	-
Skipsbyggeri	46	23	23
Mølle	41	17	24
Reperbane	24	17	7
Pottemakeri	11	2	9
Garveri	10	7	3
Glassverk	9	-	9
Papirfabrikk	8	-	8
Barkestampe	6	1	5
Uld- og linmanufaktur	6	5	1
Kruttmølle	5	1	4
Spikerhammer	5	1	4
Isenkramfabrikk	3	-	3
Sukkerraffineri	3	2	1
Farveri	3	1	2
Oljemølle	3	-	3
Felberederi	2	-	2
Strømpfabrikk	2	1	1
Kopperplateverk	2	-	2
Kledestampe	2	-	2
Såpekokeri	2	-	2
Vitriol- og brunrødtfabrikk	2	-	2
Andre ¹	10	3	7

¹ Saltverk, maltfabrikk, spillkortfabrikk, trevarefabrikk, bomullsspinneri, klesfabrikk, seilduksfabrikk, linmaskin, vognfabrikk, salpeterverk.

Kilde: Jens Kraft, Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, Bind 1-6, Christiania, 1820-35.

Tabell 3. Fabrikker og manufakturer etter hovedgruppe, by, ladested og fogderi¹. 1820. Antall

	I alt	Keramisk industri	Metall industri	Tilvirkning av	Kjemisk industri transportmidler	Tekstil industri	Tilvirkning av papir og lærvarer	Tilvirkning av trevarer	Tilvirkning av nærings- og nytelsesmidler
I alt	3 146	172	10	47	13	39	29	2 536	300
By	323	8	1	24	1	25	8	67	189
Land	2 823	164	9	23	12	14	21	2 469	111
Smaalehnenes Amt	255	30	2	0	0	6	1	194	22
Fredrikshald	3	1	-	-	-	1	-	-	1
Fredriksstad	3	1	1	-	-	-	-	-	1
Moss	39	-	-	-	-	-	-	25	14
Idde og Markers Fogderie	83	7	1	-	-	2	-	67	6
Rakkestad, Hæggen og Frølands Fogderie	35	8	-	-	-	-	1	26	-
Mosse, Thunøe og Onsøe Fogderie	92	13	-	-	-	3	-	76	-
Agershuus	761	48	0	1	4	2	10	679	17
Christiania	25	3	-	1	-	-	-	5	16
Drøbak	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Hølen	9	-	-	-	-	-	-	9	-
Agers og Follougs Fogderie	15	-	-	4	2	10	509	-	-
Nedre Romeriges Fogderie	150	22	-	-	-	-	-	128	-
Øvre Romeriges Fogderie	36	8	-	-	-	-	-	28	-
Hedemarkens Amt. Solør og Oudalens Fogderie	81	15	0	0	0	0	0	66	0
Hedemarkens Fogderie	27	3	-	-	-	-	-	24	-
Hedemarkens Fogderie	54	12	-	-	-	-	-	42	-
Christians Amt	109	13	2	0	0	0	0	94	0
Totens Fogderie	103	7	2	-	-	-	-	94	-
Hadeland, Land og Valders Fogderie	6	6	-	-	-	-	-	-	-
Buskeruds Amt	161	25	4	0	3	4	1	101	23
Drammen	18					2			16
Kongsberg	7				1	1		4	1
Ringeriges og Hallingdals Fogderie	37	8	2		1			26	
Buskeruds Fogderie	91	13	2			1	1	68	6
Numedal og Sandsværs Fogderie	8	4			1			3	

Tabell 3 (forts.). Fabrikker og manufakturer etter hovedgruppe, by, ladested og fogderi¹. 1820. Antall

	I alt	Keramisk industri	Metall industri	Tilvirkning av	Kjemisk industri transportmidler	Tekstil industri	Tilvirkning av papir og lærvarer	Tilvirkning av trevarer	Tilvirkning av nærings- og nytelsesmidler
Jarlsbergs og Laurvigs Amt	223	12	0	1	0	2	0	168	40
Tønsberg	10	1	-	-	-	-	-	-	9
Holmestrand	3	-	-	-	-	-	-	-	3
Jarlsbergs Fogderie	138	10	-	-	-	-	-	119	9
Laurvig	20	-	-	-	-	2	-	1	17
Fredriksværn	1	-	-	1	-	-	-	-	-
Sandefjord	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Laurvigs Fogderie ..	49	1	-	-	-	-	-	48	-
Bratsberg Amt	123	6	0	1	0	2	0	102	12
Skien	27	-	-	-	-	-	-	22	5
Porsgrund	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Osebakken	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Brevig	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Stathelle	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Langesund	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Kragerø	2	-	-	1	-	-	-	-	1
Nedre Tellemarkens og Bamble Fogderie ..	86	6	-	-	-	1	-	79	-
Øvre Tellemarkens Fogderie	1	-	-	-	-	-	-	1	-
Nednæs Amt	248	2	0	3	0	2	0	238	3
Arendal	3	-	-	1	-	-	-	-	2
Øster-Riisøer	2	-	-	1	-	-	-	-	1
Grimstad	1	-	-	1	-	-	-	-	-
Nedenæs Fogderie ..	171	2	-	-	-	2	-	167	-
Raabygdelaugets Fogderie	71	-	-	-	-	-	-	71	-
Lister og Mandals Amt	165	3	0	12	0	3	8	103	36
Christiansand	39	1	-	5	-	1	5	-	27
Mandal	10	-	-	3	-	1	1	-	5
Farsund	6	-	-	2	-	1	-	-	3
Flekkefjord	2	-	-	2	-	-	-	-	-
Mandals Fogderie ..	57	2	-	-	-	-	2	52	1
Lister Fogderie	51	-	-	-	-	-	-	51	-
Stavanger Amt	30	1	0	3	0	2	2	17	5
Stavanger	7	-	-	3	-	2	-	-	2
Soggendal	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Jæderen og Dalernes Fogderie	5	1	-	-	-	-	2	-	2
Ryfylke Fogderie	17	-	-	-	-	-	-	17	-
Søndre Bergenhuus Amt	172	1	0	9	4	5	4	100	49
Bergen	46	-	-	2	-	5	1	-	38

Tabell 3 (forts.). Fabrikker og manufakturer etter hovedgruppe, by, ladested og fogderi¹. 1820. Antall

	I alt	Keramisk industri	Metall industri	Tilvirk- ning av	Kjemisk industri transport- midler	Tekstil industri	Tilvirk- ning av papir og lær- varer	Tilvirk- ning av tre- varer	Tilvirk- ning av nærings- og nytel- sesmidler
Søndhordlehn og Hardanger Fogderie	36	1	-	5	-	-	-	25	5
Nordhordlehn og Vosse Fogderie	90	-	-	2	4	-	3	75	6
Nordre Bergenhuus Ant		0	0	3	0	2	0	78	2
Ytre og Indre Sogns Fogderie	34	-	-	-	-	1	-	31	2
Søndfjord	48	-	-	-	-	1	-	47	-
Nordfjord	3			3					
Romsdals Amt	220	3	0	6	0	3	0	193	15
Christiansund	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Molde	6	1	-	-	-	1	-	1	3
Aalesund	2	-	-	-	-	2	-	-	-
Sundmørs Fogderie	32	1	-	3	-	-	-	28	-
Romsdals Fogderie	43		-	-	-	-	-	37	6
Nordmørs Fogderie	136	1	-	3	-	-	-	127	5
Søndre Thron- hjems Amt	163	8	1	3	2	4	2	119	24
Thronhjem	16	-	-	1	3	-	-	12	-
Ørke- og Guledals Fogderie	77	2						70	5
Strinde og Selboe Fogderie	29	5	1	-	2	1	2	11	7
Fosens Fogderie	41	1	-	2	-	-	38	-	-
Nordre Thronhjems Amt	227	5	1	2	0	0	0	204	15
Stør- og Værdals Fogderie	55	3	-	-	-	-	-	42	10
Inderøens Fogderie	101	1	-	2	-	-	-	93	5
Numedals Fogderie	71	-	1	-	-	-	-	69	-
Nordlands Amt	107	0	0	3	0	1	0	68	35
Bodø	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Helgelands Fogderie	104	-	-	1	-	-	-	68	35
Saltens Fogderie	2	-	-	2	-	-	-	-	-
Finmarkens Amt	16	0	0	0	0	1	1	12	2
Tromsø	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Senjen og Tromsø Fogderie	12	-	-	-	-	-	-	12	-
Hammerfest	2	-	-	-	-	1	1	-	-
Finmarkens Landdistrict	1	-	-	-	-	-	-	-	1

¹ Byer, ladesteder og fogederier som ikke har fabrikanlegg, er utelukket.

Kilde: Jens Kraft, Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongerike Norge<F255>, Bind 1-6, Christiania, 1820-35.

Litteratur

Arntzen, E. og K.A.Arntzen (1829): *Love, Anordninger, Kundgjørelser, aabne Breve, Resolutioner m.m.*, der vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning og offentlige Bestyrelse, i tidsfølgende Orden og udtogsviis samlede, 5de Bind, Christiania.

Arntzen, Karelius August (1835): *Love, Anordninger, Kundgjørelser, aabne Breve, Resolutioner m.M.*, der vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning og offentlige Bestyrelse, i tidsfølgende Orden og udtogsviis samlede, 7de Bind, Christiania.

Bro-Jørgensen, J.O. og Morten Westrup (1984): *Vejledende Arkivregistraturer XXII, Kommercekollegiet 1735-1816* ved, Rigsarkivet, København.

Dyrvik, Ståle, Anders Bjarne Fossen, Tore Grønlie, Edgar Hovland, Helge Nordvik, Stein Tveite (1979): *Norges økonomiske historie 1500-1970*, Band 1 1500-1850, Oslo.

Fogtman, Laurids (1786): *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, udtogsviis udgivne i chronologisk Orden ved, VI. Deel. 1.Bind 1766-1776. København 1786.

Heckscher, Eli F. (1948): *Industrialismen, den ekonomiska utvecklingen sedan 1750*, Stockholm.

Her Majesty's Stationery Office (1857): *Miscellaneous Statistics of the United Kingdom, London*.

Kongeriget Norges Hof- og Stats-Calender for Aaret 1826, Christiania 1826.

Kraft, Jens (1820): *Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*, Første Del, Christiania.

Mohn, I.N. (1874): *Statistiske Meddelelser, Statistiske Oplysninger om Børns og Kvinders Arbeide i Fabrikkerne, Retstidende*, 1874, s.721-726, Christiania.

Mohn, I.N. (1876): *Statistiske Opgaver til Belysning af Norges industrielle Forholde i Aarene 1870-1874*, Departementet for det Indre, Christiania.

Ottesen, Peter Martin (1827): *Love, Anordninger, Kundgjørelser, aabne Breve, Resolutioner m.m.*, der vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning og offentlige Bestyrelse, i tidsfølgende Orden og udtogsviis samlede, 4de Bind, Christiania.

Oversigt over de af Amtmændene afgivne Rapporter angaaende Norges oeconomicke Tilstand m.m. ved Udgangen af 1829, Christiania.

Rasmussen, Frank Allan (1998): *Centraladministrationens behandling af teknologisager 1816-1996*, Rigsarkivet, København.

Schou, August (1938): *Håndverk og Industri i Oslo, 1838-1938*, Oslo

Seip, Anne-Lise (1997): *Nasjonen bygges 1830-1870*, Aschehougs Norgeshistorie, bind 8, Oslo.

Strøm, Boye (1879): *Statistik over Norges Fabrik anlæg ved Udgangen av Aaret 1875*, Det statistiske Centralbureau, Christiania.

Søbye, Espen (1997): Historisk statistikk og statistikkens historie, *Økonomiske analyser* 1997, 7, 3-10, Statistisk sentralbyrå.

Ikke trykt materiale

Rigsarkivet København, Kommercekollegiet 1735-1816, Industri og Fabrikfagets sekretariat, Nr. 1567. 1805-06. 1808-12 Fabriklister for Norge, 1pk.

Artikkelen er tidligere publisert i Økonomiske analyser 4/98

Kaffe, Sukker og Lysolier

Det har vært en vanlig antakelse at den første forbruksundersøkelsen ble gjennomført i 1906. Her skal det argumenteres for at den første undersøkelsen av forbruk ble gjennomført langt tidligere i forbindelse med forslag om overgang fra indirekte til direkte statsskatt. Artikkelen redegjør for hvordan Statistisk sentralbyrås første undersøkelse i 1888 ble gjennomført og hvordan resultatene ble brukt.

I 1889 var Norges bruttonasjonalprodukt 770 millioner kroner, det hadde steget med 60 millioner kroner fra 1888, og med hele 111 millioner kroner fra 1887.¹ Veksten i bruttonasjonalproduktet var like sterk som under høykonjunkturen fra 1871 til 1874. I slutten av 1880-åra var det gode tider over hele Europa med stor etterspørsel etter arbeidskraft og lav utvandring sammenliknet med åra før og etter. Antallet som emigrerte hadde gått ned under høykonjunkturen i 1870-åra også.² Mens over 20 000 personer utvandret til oversjøiske områder i 1887 og 1888, var det bare vel 12 000 i 1889 og 10 000 i 1890.³

¹ NOS XII 163, Nasjonalregnskap, 1865-1960, Oslo 1965. Tabell 49, s. 340f. Tallene er gitt i løpende kroner.

² Utvandringstall alene er imidlertid ubrukelige som konjunkturindikator, allerede Einar Einarsen pekte i Gode og daarlige Tider, En Undersøgelse Med Særligt Hensyn til den økonomiske Udvikling i Norge og Danmark i den sidste Menneskealder, København/Kristiania 1904, på at den lave utvandringen (f.eks. fra Norge i begynnelsen av 1890-åra) ikke skyldes høykonjunktur i Norge, men lavkonjunktur og stor arbeidsledighet i USA. Einarsen karakteriserte den økonomiske situasjonen først på 1880-tallet: «Fra minimumsaaret 1879 begynder der igjen en riktignok svagere og mere afdæmpet - opgangsperiode; men allerede i 1882 indtræder omslaget, og maximumskrisen indtræder for efter et «ryk» i 1884 at gaa over i minimumskrise. Det kritiske minimumspunkt naaes først i 1887, da en ny opgangsperiode begynder» s. 116. Høykonjunkturen sist i 1880-åra beskrev han slik: «I den sidste halvdel af 1887 indtræder en ny opadgaaende bevægelse, der fortsættes til 1890, da maximum naaes; den endelige nedgang kan dog først siges at begynde i 1891». s. 167. Noen endelig teori om vekslingen mellom gode og dårlige tider kom ikke Einarsen fram til, men han skilte ikke, slik det seinere er blitt vanlig, mellom en konjunkturteori og en kriseteori. Forklaringen av den økonomiske krise mente han var å finne i «verdifænomenet» og hevdet at «særlig langt paa vei til den rette løsning af kriseproblemet» hadde Karl Marx kommet. «Men istedetfor nærmere at analysere sin bekjendte trylleformel: $W - G - W$, hvorved en virkelig løsning af problemet vilde kunne opnaaes, fortaber han sig i hegeliansk filosofering over den ugudlige formuesfordeling og den anarkistiske produksjonsordning.» s. 263.

³ NOS VII 25, Utvandringsstatistikk, Kristiania 1921, Tabell I, s. 100ff.

Med høykonjunkturen fulgte streikene og 1889 ble «(d)et store konflikt-året».⁴ I Kristiania streiket typografene i 20 og formerne i 8 uker. I Moss streiket cellulosearbeiderne, i Fredrikstad skomakersvennene og i Fredrikshald tomtearbeiderne på Saugbruksforeningen.⁵ Den mest kjente konflikten fra 1889 er de kvinnelige arbeidernes streik på fyrstikkfabrikkene på Grønvold og Bryn. De nær 400 pakkerskene streiket i en drøy måned fra slutten av oktober til begynnelsen av desember. Bjørnstjerne Bjørnson talte den 31. oktober på et møte i Arbeider-samfundets store sal til støtte for de streikende og uttalte sine berømmelige ord: «Jeg tror dette med Streiker er en ren Velsignelse.»⁶

En ubevisst og meget tvivlsom Lære

Også politisk var 1889 et urolig år. 75-årsdagen for grunnloven ble feiret med tre demonstrasjoner; avholdstoget, det ordinære tog og arbeidernes tog. Johan Sverdrups ministerium gikk av i juli. Det var et resultat av at Venstre i 1888 var blitt splittet i de rene og moderate. Ved valgene i 1888 fikk de moderate som støttet Johan Sverdrup, 25 representanter og de rene under rektor Johannes Steen 38, mens Høire fikk 51 representanter. Emil Stang dannet sitt første ministerium den 13. juli 1889.

I 1882 hadde bøndene fått tvunget gjennom kommunal inntektsskatt.⁷ Men skatten til staten var fremdeles indirekte, og ble blant annet betalt gjennom toll på forbruksvarer. De gode tidene førte til overskudd i statskassa fra finansåret 1888-89, etter at det hadde vært underskudd både i 1886-87 og 1887-88.⁸ Tollinntektene utgjorde om lag halvparten av statens inntekter. I 1888-89 utgjorde de 20,5 av 44,8 millioner kroner og i 1889-90 23,4 av 50,3 millioner kroner.⁹

⁴ Se f.eks. Gunnar Ousland, *Fagorganisasjonen i Norge 1, Fra avmakt til stormakt 1870-1920*, Oslo 1947, s. 157-189.

⁵ Edvard Bull, *Arbeiderklassen blir til, 1850-1900, Arbeiderbevegelsens historie i Norge 1*, Oslo 1985 s. 438.

⁶ Sitert etter Edvard Bull, *ibid.*, s. 438. Bjørnson fortsatte: «De er istedet for det som er haardt, istedetfor Revolution - de er en ren Velsignelse, tror jeg ... Nu banker det ganske forsigtig - med en Fyrstikpigefinger; men næste gang blir det med en Mands Knytnæve, og næste Gang igjen med en Slægge. Vi blir ikke kvit dette.» Fyrstikkarbeidernes streik gjorde et sterkt inntrykk da det ble kjent at mange av pakkerskene led av fosfornekrose fordi fabrikkene produserte fosforstikker selv om sikkerhetsstikken uten fosfor var oppfunnet og ble laget ved andre fabrikker i Norge.

⁷ De første forarbeidene til revisjon av skatteloven ble gjort i 1869, loven om kommunal indirekte skatt på inntekt ble fremmet i 1879, men ble først vedtatt i 1882. Ifølge Jens Arup Seip, *Utsikt over Norges historie, Annen del*, Oslo 1981, s. 180 ble loven «gjennomført etter underhåndshandlinger mellom regjeringen og Johan Sverdrup». Loven om direkte skatt på inntekt til kommunene, utvidet det lokale selvstyre, men «berørte nerven i bøndenes politikk, det økonomiske» ved at «(s)kattereformen ga frihet til å skifte skattebyrden fra jord og over på formue og inntekt; samtidig trakk den noe av skatteunderlaget ut av bygdene og over til byene».

⁸ NOS, *Tredie Række No. 134. Statistikk over Den norske Statskasses Finantser, Kristiania 1891*, s.III., overskuddet skyldes ikke minst at tollinntekten («Toldintrader») økte fra vel 19 millioner i 1886-87 til 20,5 millioner i 1887-88 og 23,4 millioner i 1889-90. I 1887 ble det på nytt foreslått innført direkte skatt på inntekt og formue til staten. Forslaget ble nedstemt og i stedet ble toll på en del kassevarer satt opp for å dekke underskuddet i budsjettet.

⁹ *I bid.*, s. III.

Toll på varer som ikke ble produsert i Norge, ble kalt fiskaltoll og skulle bare sikre inntekter til statskassa. Varer som kaffe, sukker og petroleum ble kalt kassevarer fordi forbruket av dem skaffet staten inntekter. I 1889 innbrakte tollene på kaffe 2,6 millioner kroner, på sukker 3,3 og på petroleum 1,5 millioner kroner eller til sammen 7,4 millioner kroner til statskassa, det vil si om lag 1/3 av tollinntektene.¹⁰

Det aller første «cirkulære» som Det forende norske Arbeiderparti sendte ut høsten 1887 inneholdt fire programpunkter. Punkt 3 lød: «Al Told paa Nødvendighedsartikler ophæves, og direkte Skat indføres efter stigende Skala.»¹¹ Bakgrunnen for kravet var at det ble antatt at tollene på kassevarene gjorde at folk med lave inntekter betalte en forholdsmessig større andel av sin inntekt i skatt til staten enn folk med høye inntekter (omvendt progresjon).¹²

Spørsmålet om innføring av direkte skatt til staten ble behandlet i Stortinget alt i 1878. Da skrev direktøren i Det statistiske Centralbureau, Anders Nicolai Kiær, en artikkelserie i Aftenbladet.¹³ Utbyggingen av jernbanen forårsaket store underskudd i statskassa. Det aktualiserte spørsmålet om å bringe statens finanser «paa en fastere Fod» gjennom direkte skatt på inntekt. A. N. Kiær advarte mot «en større udnyttning af de indirekte Skatter, specielt Toldafgifterne». Varer som «Kaffe, Sukker, Tobak og Brændevin» var «allerede saa sterkt udnyttede, at et yderligere Paalæg af rent fiskale Hensyn» måtte betraktes som «betænkeligt». A. N. Kiær viste også til at den «indtraadte Tilbagegang i Konjunkturerne» fra 1874 med stor sannsynlighet ville føre til at forbruket av kasseartikler ville gå ned ved en ny økning av tollsatsene. Det var to grunner til at skattesystemet burde legges om: «Toldintrader og andre indirekte Afgifter» gjorde statens «finansielle stilling (...) altfor utryg» og «Hensynet til en saavidt mulig retfærdig Fordeling af Skattebyrden» måtte tillegges «stor Betydning». A. N. Kiær mente at en rettferdig fordeling, med et par forbehold,¹⁴ måtte innebære at skattene «saavidt mulig fordeles i forhold til Skatteevnen».

¹⁰ Indst. S. XXI. (1890) s. 24.

¹¹ Sitert etter Aksel Zachariassen, *Fra Marcus Thrane til Martin Tranmæl*, Arbeidernes opplysningsforbund 1962, s. 85. Overgang fra indirekte til direkte skatter ble alt i Det kommunistiske Manifest, offentliggjort i februar 1848, gjort til et sentralt krav. Men også i den økonomiske vitenskap som vokste fram fra 1776 (Adam Smith publiserte *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) til 1821 (David Ricardo publiserte tredje utgaven av *On the Principles of Political Economy and Taxation*), ble skattespørsmålet drøftet inngående.

¹² Selv om kravet om innføring av inntektsskatt mot slutten av det forrige århundre ble møtt med «hårdnakket motstand fra de besiddende klasser» ifølge Arbeidernes leksikon, 6. Bind, Oslo 1936, s. 302, gjorde utvidelsen av kommunenes og statens oppgaver det umulig «å dekke samtlige offentlige utgifter ved toll og forbruksbeskatning.» Progressiv inntektsskatt til staten ble innført i Preussen i 1891, i Frankrike først i 1914. I England ble det innført inntektsskatt til staten på 10 prosent i 1799, men etter at Napoleon var slått i 1814 ble den avskaffet. I Norge ble det altså innført inntektsskatt til kommunene i 1882. Hovedprinsippet var at all inntekt over en viss størrelse skulle beskattes, hovedskatten i landdistriktene tidligere var matrikkel-skatten, det vil si skatt på grunneiendom.

¹³ Artiklene ble seinere samlet og utgitt som pamflett med tittel *Direkte Skat til Statskassen*, Kristiania 1878. De følgende sitatene fra pamfletten er fra side 7-11.

¹⁴ Disse forbeholdene var at det kunne tas hensyn til «den større eller mindre Fordel, som ved Statens Virksomhed tilflyder de enkelte Klasser af Skatteydere» og «Ønskeligheden af at hemme Brugen af spirituøse Drikke».

Videre hevdet han at indirekte skatt til staten var «alt andet end stemmende med det her nævnte Fordelingsprincip», og påstod at «(d)et Bidrag til Statsindtægterne, som f.Ex. en Arbeider yder gjenem sit Forbrug af de med indirekte Afgifter belagte Artikler, udgjør ikke alene en forholdsvis større Del av hans samlede Indtægt, men er maaske endog i og for sig næsten ligesaa stort som det, der ydes af Personer, der have middelstore eller høiere Indtægter.»

A. N. Kiær var klar over «den theoretiske Indvending» til dette resonnementet,¹⁵ nemlig «at Arbeidslønnens Størrelse, som afhængig af, hvad Arbeideren trønger for at leve, just paa Grund af Toldpaalægget er bleven høiere, end den ellers vilde have været, og at derfor den tilsynelatende saa tunge Beskatning i Virkeligheden bæres av Arbeidsgiverne». En slik «Udjevningstheori» holdt Kiær for å være en både «ubevisst og megen tvivlsom Lære». Arbeidslønnens størrelse ble påvirket av en rekke «forskjellige Faktorer». «Overhodet, dersom denne Theori holdt Stik ved den indirekte Beskatning, saa det samme være Tilfældet ved den direkte, og vi henstille til Overvejelse, om man endog et Øieblik vilde forsvare en saadan Fordeling af en direkte Skat som den, der finder Sted ved vor Toldbeskatning? Det kunde jo her ikke falde nogen ind at sige, at det vistnok var saa, at Folk med mindre Indtægter tilsynelatende betalte for høi Skat, men at dette ikke medførte nogen virkelig Ubillighed, da Arbeidslønnens Størrelse paavirkedes af de Skatter, som Arbeideren havde at betale. Urimeligheden af en saadan Indvending vilde her av sig selv springe i Øinene».¹⁶

Alt i innstilling fra Toldkomiteen i 1869,¹⁷ ble det gitt regnskap for en Kristianiafamilie med tre barn. Familiens inntekt var 150 spd. pr. år, og tollen på det «spesifiserte forbruket»¹⁸ var 4 prosent av årsinntekten. Disse tallene var ifølge tollinspektør L. J. Vogt framskaffet av bestyreren ved «Bentse Brug», Kristiania. Bestyreren hevdet at «en af de tungeste Byrder for Industrien var Tolden paa Fødemidler, eftersom i Concurrencen med Sverige, Belgien, Danmark, Tyskland og Frankrige disse Lande havde Fordelen af billigere Livsophold for Arbeiderne, hvilket virkede ikke alene paa Arbeidslønnen, men ogsaa gjenem stærkere Kost paa det Kvantum Arbeide, hvert Individ kunde præstere.»¹⁹ Bestyreren foreslo derfor overfor Toldkomiteen å oppheve tollen på «nødvendige fødemidler» og for å begrunne sitt synspunkt leverte han ei liste «over 9 Arbeiderfamiliers Forbrug til Føde og Belysning. Af denne liste (...) har Comiteen indtaget i sin Indstilling en Opgave over, hvad der ugentlig bruges af en Familie, bestaaende af Mand, Kone og 3 Børn med en Indtægt af 60 Skill.

¹⁵ Sikter antakelig til David Ricardo, se note 37.

¹⁶ A.N. Kiær forklarte imidlertid ikke økonomisk ulikhet som et utelukkende samfunnsmessig fenomen: «Seet i kristendommens lys finder disse uligheder og modsætninger sin forsonende forklaring: Alle har syndet; ingen har noget at fordre; men Gud lader sin sol opgaa over onde og gode og lader det regne over retfærdige og uretfærdige, alt eftersom han, med menneskets evige bestemmelse for øie, finder det tjenligt for enhver.» A. N. Kiær, Indtægts og formuesforhold i Norge, Tillæg til «Statsøkonomisk tidsskrift» 1892 og 1893, s. 143.

¹⁷ Indst. S. No.77 (1869).

¹⁸ Sitert etter Samfunnsøkonomiske Studier Nr. 1, Det norske skattesystems virkninger på den personlige inntektsfordelingen, Oslo 1954, s. 14.

¹⁹ L. J. Vogt, Den Norske Arbeiders Beskatning og Forbrug, Christiania 1877, s. 13.

daglig». I 1874 foretok tollinspektør L. J. Vogt nye beregninger til Toldkomiteen for arbeiderfamilien i Kristiania, en tømmermannsfamilie i Tvedestrand og en fiskerfamilie i Finnmark.²⁰ I Toldkomiteens innstilling fra 1887 ble det gitt forbrukstall for kaffe, sukker og lysoljer basert på oppgaver over forbruk fra 30 familier.²¹

Jevnt Departementsarbeide

Toldkomiteen i Stortinget la den 27. mai 1889 fram sin innstilling om tollavgifter for finansåret 1889-90.²² Her ble det pekt på at selv om det i 1880 var vedtatt en lov som åpnet for innføring av skatt til staten på inntekt og formue, ble den ikke praktisert.²³ Toldkomiteen var like splittet som Stortinget når det gjaldt spørsmålet om å innføre skatt til staten på formue og inntekt, men et mindretall samlet seg bak «Ønsket om enkelte statistiske Udredninger» og foreslo utarbeidet en «Oversigt» bygget på «faktiske Data» om «hvordan de nuværende tyngste Toldskatter paa det almindelige Forbrug - specielt Kaffe-, Sukker- og Petroleumstolden - falder paa Familierne inden de forskjellige Samfundslag og i de forskjellige Landsdele - Byer og Bygder, Kyst og Indland.»²⁴

Den 5. juni 1889 ble Toldkomiteens forslag drøftet i Stortinget. Sophus Arctander²⁵ var saksordfører. Christian Schweigaard fra Høire var redd for at et mindretall i Toldkomiteen gjennom forslaget om den statistiske undersøkelsen allerede for neste år ville innføre «en direkte Skat til Staten». Han minnet om at spørsmålet om en slik undersøkelse hadde vært oppe i 1883. Da ble den karakterisert som «meget vanskelig» av Det statistiske Centralbureau, og kreve minst to-tre års arbeid.²⁶ Komitémedlem Danielsen fra Holmestrand, tok også ordet før Sophus Arctander slapp til. Danielsen var motstander av direkte skatt til staten, men gikk likevel inn for at undersøkelsen ble gjennomført ved å

²⁰ Ibid., s. 15-21.

²¹ Forbruket i arbeiderklassen av kaffe var 3,80 kilo, sukker 3,50 kilo, sirup 5 kilo og lysolje 3,50 kilo. Se Samfunnsøkonomiske Studier Nr. 1, Det norske skattesystems virkninger på den personlige inntektsfordelingen, s. 17.

²² Indst. S. XVI, (1889), Ang. Toldavgifter fra 1ste Julie 1889.

²³ Se også Indst S. XXIII. (1892) Innstilling fra den kombinerte Budget- og Toldkomite ang. Indkomstskat til Staten. «Lov av 19de Juni 1880 om Udskrivning af Statsskat paa Formue og Indtægt» gav rom for inndrivelse av vel 2 millioner kroner, men i stedet for å benytte seg av dette ble (s. 2) «Budgettet (...) balanceret ved de samme Midler som tidligere.»

²⁴ Indst. S. XVI, (1889), Ang. Toldavgifter fra 1ste Julie 1889, s. 22.

²⁵ Sophus Arctander (1845-1924) utdannet jurist, valgt til Stortinget første gang i 1879. Han hadde sittet i Johan Sverdrups ministerium fra 1884 som sjef for Indredepartementet, men gikk ut av regjeringen i februar 1888 sammen med Birger Kildal og H. R. Astrup. Sophus Arctander gikk tilbake til Stortinget og ble formann i Toldkomiteen og en toneangivende representant for rene Venstre.

²⁶ Forhandlinger S. (1889) Dette og følgen-de sitater s. 1277-1283. Schweigaard sa: «Det ble sagt i den Erklæring fra Det statistiske Centralbureau, som findes i Propositionen for 1883, at dette er en meget vanskelig under-søkelse». Schweigaard henviser sannsynligvis til Told-tariffpropositionen fra 1883, men der fins det ingen erklæring fra Byrådet. Det er imidlertid helt klart at det var en forbruks-undersøkelse Byrådet hadde vurdert muligheten av. Schweigaard refererte videre: «Folk maatte læres op til selv at beregne sit Budget, og saa maatte man sammenligne det ene Aar med det andet.»

henvise til vanlig praksis i komiteene; ønsket en eller flere representanter innhentet opplysninger, skulle ikke de andre komitémedlemmene stille seg hindrende i veien for det.

Sophus Arctander forsøkte å berolige dem som var redde for at forslaget om en undersøkelse var en fordekt måte å innføre direkte statsskatt på: «Der er (...) ingen foregribende Tendens i denne Indstillingspost». Likevel valgte han å reformulere forslaget. Det var ikke lenger «de nuværende tyngste Toldskatter paa det almindelige Forbrug...» som skulle undersøkes, men «En Oversigt over, hvorledes de nuværende Stats - og Kommuneskatter og derunder specielt de tyngste Toldskatter» virket «på det almindelige Forbrug ...» Han fortsatte med å tilkjennegi at han var klar over at det var umulig å frambringe «aldeles sikre Opgaver» og stille dem sammen slik at «Feiltagelse» ikke kunne skje, men han mente likevel at «vi er naaet en hel Del længere frem i saa henseende nu» enn da en slik undersøkelse ble foreslått i 1883. Sophus Arctander presiserte likevel at komiteen ikke hadde tenkt seg «noget stort Arbeidsapparat sat i Gang» og slett ikke «nogen kongelig Kommisjon» eller «departemental Komite». Den hadde tenkt seg at undersøkelsen skulle skje ved «jevnt Departementsarbeide, som kanskje vilde optage en eller to Mand.»

På tross av det modererte forslaget og Sophus Arctanders presiseringer, hadde Emil Stang liten tro på en slik undersøkelse: «Aldeles nøiaktig at finde ud hvad enhver betaler, er aldeles umuligt, og derfor vil en saadan Undersøgelse give meget usikre Resultater. Hvem kan fortælle, hvor meget der bruges af de forskjellige Ting i en Familie, som aarlig bruger Kr. 6 000,00 og i en, som bruger Kr. 600,00? Ja, man skulde tro, at til Lys gik der det samme. Men Sagen er, at En, som bruger Kr. 600,00, er, hvad alle beklager, henvist til at bruge en enkelt Lampe og at brænde for en Par Øre om Aftenen. Den, som bruger Kr. 6000,00, brænder en 4 - 5 - 6 Lamper i sit Hus i forskjellige Værelser, og der gaar der naturligvis meget mere til. Hvad kommer der ud av disse Beregninger?» Emil Stang argumenterte for at tollene på i alle fall petroleum ikke var så urettferdig. For kaffens del mente han at en undersøkelse kanskje kunne komme til et resultat. Men han hevdet likevel at systemet med tollskatt ikke var så galt når alt kom til alt. F.eks. ble det tatt hensyn til at «Ungkarle har en Fordel fremfor Familiefædre» ved at tollene på «to Artikler, som bare er for Mænd, og ikke bruges i det Store og Hele af Kvinder og Børn, og beskattet dem saa stærkt som muligt, nemlig Tobak og Brændevin.» Emil Stang mente også at tollene rammet bybefolkningen sterkere enn de som bodde på landet, men fastholdt at en nøyaktig beregning av dette ikke ville være mulig, og i alle fall ikke på den måten som Toldkomiteen anbefalte, ved «at tage en Departementsmand til hjælp». Alle sine betenkeligheter til tross, ville ikke Emil Stang sette seg i mot at det ble gjennomført en undersøkelse som kanskje kunne påvise at «der gjøres Uret mod nogen Klasse og især de daarligst stillede Klasser».

Sophus Arctander svarte Emil Stang og hevdet at han faktisk kjente en mann som tjente 6 000 kroner året og som førte «det nøiaktigste Regnskap over alle sine Indtægter og Udgifter» og derfor kunne gi «fuldt Bevis for» hva han betalte i toll. Sophus Arctander hadde også sett «nøiakttige Opgaver» for hva en arbeiderfamilie med 600 kroner i årsinntekt betalte i tollskatt. «Den 600,00

Kroners Arbeiderfamilie betaler omkring Kr. 60 i Skat til Staten gjennom Told, og den 6 000,00 Kroners Familie betaler Kr. 140,00 - 150,00 om Aaret.» Konklusjonen kunne ikke bli noen annen enn at skattebyrden for familien med 6 000 kroner i årsinntekt var lavere enn for «den fattige Mand». Regneeksemplet medførte enda en replikkveksling mellom Emil Stang og Sophus Arctander, men forslaget om undersøkelsen ble enstemmig vedtatt av Stortinget.

Ministeren i Finants- og Told-Departementet, Baard Haugland, hadde imidlertid alt bedt Det statistiske Centralbureau om å skaffe til veie opplysninger om hvordan tollene på kaffe, sukker og petroleum virket for de forskjellige distrikter og klasser. Det er ikke så helt enkelt å bringe på det rene akkurat når Det statistiske Centralbureau gjennomførte undersøkelsen, men det må ha skjedd før forhandlingene i Stortinget i juni 1889. Selve undersøkelsen ble gjennomført i november-desember, det framgår av resultatene som ble publisert i Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau, No. 4, 1889. Om Forbruget af Kaffe, Sukker og Lysolier.

Meddelelser kom med 12 nummer i året, et nummer pr. måned. No. 4 skulle ha foreligget i april 1889, det vil si før Stortinget diskuterte om det skulle bestille undersøkelsen som Finansdepartementet for lengst hadde bedt Det statistiske Centralbureau gjennomføre. Det kan derfor med ganske stor sikkerhet fastslås at No. 4, 1889, ikke forelå i april, det forelå antakelig heller ikke i juni da Stortinget diskuterte Toldkomiteens innstilling. No. 4, 1889, inneholder bl.a. oppgaver for «Toldintrader i April 1889» og «Indførsel og Udførsel af enkelte Hovedartikler i April 1889». Hvis det antas at bearbeidingen av disse oppgavene tok to måneder og publiseringen en måned, kan No. 4, 1889, tidligst ha foreligget i august 1889.²⁷ Under enhver omstendighet er det gåtefullt at det ikke ble gjort kjent i Stortinget at en slik undersøkelse alt var gjennomført, og at publiseringen av resultatene var nær forestående.

I det følgende går det ut fra at Det statistiske Centralbureau fikk oppgaven fra Departementet høsten 1888 og gjennomførte undersøkelsen i november-desember 1888. Det var sekretær Boye Strøm som tidligere blant annet hadde

²⁷ Et overfladisk søk i Statistisk sentralbyrås arkiv deponert i Riksarkivet: Kopibok, Kopi-bokregister, Journalregister og Journalsaker for 1888 og 1889 førte ikke til funn av noen henvendelse fra Finants- og Told-Departementet til Det statistiske Centralbureau om iverksettelse av undersøkelsen. Grundigere arkivstudier i andre deler av Byråets arkiv og eventuelt i arkivet til Finansdepartementet har det ikke vært mulig å foreta med den tidsfrist redaksjonen har gitt undertegnede. Den videre framstillingen bygger derfor på det som ble publisert fra undersøkelsen i Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau, No. 4. 1889, Sth. Prp. No. 5. (1890). Ang. Toldafgifter fra 1ste Julie (1890), Sth. Prp. Nr. 48. (1890). Ang. Indførelse af Skat til Staten paa Indtægt og Formue m.v., Oth. Prp. Nr. 14. (1892). Ang. Indkomstskat til Staten m.v. Det har heller ikke vært mulig å finne forarbeidene til og selve undersøkelsen i Statistisk sentralbyrås arkiv. Sannsynligheten for at det er gått tapt er stor, da den verken fins blant journalsakene eller i stikkordregisteret til Diverseserien (RA j.nr. 1702-1961. Katalog 1253.2/11).

utarbeidet statistikk om utvandring og selvmord og som var medlem i Arbeiderkommissionen av 19de August 1885,²⁸ som skulle gjennomføre undersøkelsen.

Hvor meget forbruges aarlig

Det statistiske Centralbureau utarbeidet skjema kalt «Forbrugsoppgave». Det skulle registrere «Lensmandsdistriktets Navn», «Husfaderens (Husmoderens) Stilling og Erhverv», «Antal voxne Familielemmer (Husfaderen medregnet)», «Antal børn» (personer under 15 år), «Antal Tjenere» og «Andre». «Personer uden egen Husstand» skulle ikke fylle ut skjema, med kategorien ble det i alle fall siktet til personer som levde i felleshusholdninger som pensjonater, kuranstalter, asyl og sykehus.²⁹ Husholdningene ble deretter spurt: «Hvormeget forbruges aarlig inden denne Husstand» av kaffe, sukker og petroleum. Det var mengdetall (kilo og liter) som skulle oppgis. Videre het det at «(d)et vilde være ønskeligt, at der her meddeles nærmere Forklaring om, hvorpaa den meddelte Opgave støtter sig eller hvorledes den er beregnet». Skjemaet skulle returneres til «Distriktets Lensmand» eller direkte til Det statistiske Centralbureau «8 Dage efter Modtagelsen».

Selv om undersøkelsen bare omfattet kaffe, sukker og petroleum, må den regnes som en husholdnings- eller forbruksundersøkelse. Husholdningen ble innført som en telleenhet, og de tre varene var viktige forbruksartikler som ble kjøpt. Det skapte noen problemer i tolkningen av resultatene at det ikke var presisert på skjemaet at det var forbruket i husholdningene, og ikke i næringsvirksomhet, som skulle registreres, men det var altså det som var intensjonen. Tidligere³⁰ har det ikke vært vanlig å regne den som en forbruksundersøkelse.

²⁸ Arbeiderkommissionen av 1885 må ikke forveksles med Den 1ste parlamentariske Arbeiderkommission nedsatt 13. juli 1893 (se også note 33). Av Boye Strøms viktigste arbeider kan nevnes: Den oversøiske Udvandring, Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau, No. 6. 1882, s. 89-98. I samme nummer av Meddelelser hadde Strøm en oversikt kalt «De store Skreifiskerier i 1882». Dette var første årgang av Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau. I Meddelelser No. 9. 1883 skrev Boye Strøm om «Valgmandsvalg i Kristiania 1829-1882» og i Meddelelser No. 10. (s. 153-165) og 11. (s. 169-182) 1883 «Statistiske Oplysninger om Selvmord i Norge fra 1826-1880». De to artiklene om selvmord ble også utgitt som brosjyre. Det største enkeltarbeidet til Boye Strøm var Topografisk-statistisk Beskrivelse over Stavanger Amt, Norges Land og Folk, topografisk-statistiske beskrevet, XI, Kristiania 1888.

²⁹ Flere passuser i Sth. Prp. Nr. 48 (1890) Ang. Indførsel af Skat til Staten paa Indtægt og Formue m.v. kan imidlertid tyde på at også enpersonhusholdninger ble holdt utenfor, f.eks.: «Det bemærkes forøvrigt, at Forbrugsoppgaverne i det hele kun omfatter Familiehusholdninger, ikke enslige Personer.»

³⁰ Både NOS XI.23. Husholdningregnskaper mai 1947-april 1948, Oslo 1950 s. 13 og NOS A7, Forbrukerundersøkelsen 1958, Første Hefte, Oslo 1960, s. 10 regner NOS V.104. Socialstatistik VIII, Skattens fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde, Kristiania 1909, Bilag 1, Tolv arbeiderbudgetter, som den første forbruksundersøkelsen. I NOS A7, Forbrukerundersøkelsen 1958, Første Hefte, s. 9 blir det hevdet at hensikten med de første forbruksundersøkelsene var å «kaste lys over levemåten til de fattige i samfunnet» for å «gi holdepunkter for utforming av den tids sosialpolitikk og spesielt fattigforsorg.» Men regnes undersøkelsen fra 1888 som den første forbruksundersøkelsen, er dette ikke riktig. Ordene forbruksundersøkelse, husholdningsundersøkelse, evt. husholdnings-regnskaper, undersøkelser over befolkningens levesett evt. levevilkårene ble i alle fall inntil 1947 anvendt om hverandre, fra 1958 har forbruksundersøkelse vært brukt.

En grunn til at undersøkelsen fra 1888 og en oppfølging av den fra 1906 ikke er blitt regnet som forbruksundersøkelser, kan henge sammen med at etter 1910 ble forbruksundersøkelsene knyttet til utarbeidelse av indeks for levekostnader fra 1918/19 til midt på 1950-tallet og fra 1958 til utarbeidelse av konsumprisindeksen.³¹

³¹ Arbeidernes faglige Landsorganisasjon henvendte seg til Stortinget i 1910 (Dokument nr. 19 (1910). Fra sosialkomiteen Forestilling fra arbeidernes faglige landsorganisasjon angaaende en mere omfattende socialstatistik m.m.) da den av St. prp. nr. 1 (1910) så at «der heller ikke for iaar fore-slaaes noget beløp til undersøkelse av, hvad det koster at leve». Marius Ormestad skrev henvendelsen. Det var M. Ormestad som i 1907 etter 22 forhandlingsmøter fikk etablert den første landsoverenskomsten i Norge som fastsatte at arbeidernes valgte representanter kunne opptre på deres vegne. I henvendelsen til Stortinget pekte M. Ormestad på at lønns- og arbeidsforholdene i håndverk og industri så å si overalt var ordnet ved «kollektiv-overenskomster» og at mellom 40 000 og 50 000 organiserte arbeidere var omfattet av slike. Dette «tariffællesskap» medførte forhandlinger mellom representanter for partene hver eneste måned fordi det alltid var en eller annen avtale som skulle fornyes. Ved forhandlingene var det mange ting som spilte inn, men det viktigste spørsmålet var alltid «hvad det koster at leve paa vedkommende sted, baade absolut set og i forhold til andre steder i landet». Før å avgjøre dette ble det etterlyst en «tilstrækkelig omfattende socialstatistik ført frem til dato». Vanskeligheten ved forhandlingene var at ingen av «partene i arbeidsforholdet ved tal» kunne «konstatere pengeværdiens stigen eller synken. Man kan derfor vanskelig paavise, hvorvitt en lønsforhøielse eller lønsnedsættelse eller en ændring i toldsatser i virkeligheden betyr en tilsvarende forandring i arbeidernes Standard of life eller ikke.» Landsorganisasjonen viste også til at de «økonomiske interessekampe» grep inn og påvirket hele samfunnslivet slik at «samfundet selv maa ha den aller største interesse av at irettelægge det materiale, hvorpaa en retfærdig bedømmelse av arbeidsforholdene maa bygges.» Axel Amundsen i Norsk Arbeidsgiverforenings Centralstyre støttet Landsorganisasjonens ønske om en ekstrabevilgning til sosialstatistikken. Arbeidsgiverforeningen stilte imidlertid strenge krav til utarbeidelsen av en slik statistikk. Tallene måtte «fremskaffes og utarbeides av mænd, der staar ganske utenfor arbeidernes og arbeidsgivernes organisationer, og bygger paa et saadant grundlag, at den kommer til at gi et helt igjennem objektivt billede av de faktiske forhold». Henvendelsen førte til at da Sosialkomiteen (se Indst. S. nr. 180 - 1910 s. 288ff) behandlet Det statistiske Centralbyraas budsjett for 1911 foreslo den en ekstrabevilgning på 1 000 kroner til «belysning av arbeidernes livskaar, hvad deres levemaate koster og hvordan dette stiller sig i de forskjellige dele av landet». I framlegget til vedtak i Stortinget ble de 1 000 kronene ført opp under «Til byraaets raadighet for igangsættelse af statistiske undersøkelser angaaende arbeidernes livsvilkaar, deres opholdsmidlers kostende m.v.» Posten ble enstemmig vedtatt i ettermiddagsmøte i Stortinget den 15. juli 1910. Dette førte til at det i de følgende år ble utarbeidet og publisert en rekke husholdningsundersøkelser. Husholdningsregnskaper for handelsfunksjonærer m.v., NOS VI 44, Kristiania 1914. 18 husholdninger førte regnskap i ett år. Publikasjonen inneholder også «Regnskap ført for en aarrække av en offentlig funktionær» (Det dreier seg om åra 1898-1914). «Husholdningsregnskap for gaardbrugere» (16 stykker) er trykt som «Anhang 2» i Jordbruk og Fædrift, 1911-1915, NOS VI.104. Kristiania 1917. Den første store undersøkelsen som omfattet om lag 175 husholdninger, ble imidlertid gjennomført av Kristiania kommunale statistiske kontor, Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemedlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar i aaret 1912/13, Kristiania 1915. I NOS VI. No. 105 og 124, Dyrtidens virkning paa levevilkaarene, I, II, Kristiania 1917, ble det gitt regnskaper ført av 651 arbeiderhusholdninger. Og endelig ble det i 1918-1919 innhentet regnskaper fra 48 arbeiderhusholdninger og 34 funksjonærhusholdninger i Oslo og Bergen. På bakgrunn av disse siste undersøkelsene ble det utarbeidet en indeks for leveomkostninger med basis i en arbeiderfamilie med årlig utgift på 1 528 kroner, se Meddelelser Nr. 2, 3 og 4, 1920. En levekostnads- eller prisindeks for regioner, som det ble bevilget penger til i 1910, er aldri blitt publisert.

Det ble sendt ut 18 000 skjemaer, 9 500 til husholdninger i byene og 8 500 til husholdninger på landet. Undersøkelsen skulle vise forbruket av kaffe, sukker og petroleum for by og land, geografisk område og samfunnsklasser. I 1890 var det om lag 2 millioner innbyggere i Norge, av disse bodde 475 000 i byene og drøyt 1,5 millioner på landet.³² Grunnen til at det ble sendt ut like mange skjemaer til husholdninger i byene som på landet, var at det i byene skulle gis oppgaver for fem klasser, mens det på landet bare skulle gis oppgaver for to. Samtidig skulle det gis tall for by og land for tre regioner, det gav seks grupper for landsbygda og femten for byene. Det dreide seg om en utvalgsundersøkelse, men den ble gjennomført før A. N. Kiær hadde utviklet sin utvalgsplan etter den representative metode i 1894.³³

Utsendingen av skjemaene foregikk på en rekke måter. Det forelå ikke lister over personer eller adresser som skulle delta i undersøkelsen. Skjemaene ble sendt ut av lensmennene på bygdene og av «Magistraterne» i byene. I de fem

Tabell 1. Forbruk av kaffe, sukker og petroleum i by og land, etter klasse. Pr. voksen person.¹ 1888

	Kaffe Kg	Sukker Kg	Petroleum Liter
I alt.....	3,95	5,00	9,26
På landet	3,55	3,68	6,55
Gårdbrukere	3,56	4,26	7,13
Husmenn	3,52	2,47	5,36
I byene	4,34	9,49	18,49
Embetsmenn	4,76	13,33	24,79
Næringsdrivende	5,30	14,65	29,13
Håndverkere	4,89	8,40	19,50
Private betjente	4,80	12,24	20,33
Arbeidere	5,78	6,49	11,66

¹ Omregningen fra barn til voksne skjedde på følgen-de måte: "Som det sees, har man for Husstandens vedkommende særskilt Opgave over Antallet af Voxne og af Børn (d.e. under 15 Aar). Det samlede Antal er derpaa reduceret til Voxne ved at regne hvert Barn = 1/2 Voxen. Selvfølgelig beror dette væsentlig paa et rent Skjøn. Det kan imidlertid bemærkes, at Gjennomsnittsalderen af Børn under 15 Aar efter sidste Folketælling dreier sig om 7 Aar, og den bekjente Statistiker Dr. Engel har beregnet, at et 7 Aar gammelt Barns Forbrug gjennomsnitlig andrager til omtrent halvparten af et voxent Individ."

Kilde: *Meddelelser*, No. 4, 1889.

³² NOS X. 178. Statistiske Oversikter 1948, s. 31, tabell 7.

³³ Anders Nicolai Kiær, *Den repræsentative Undersøgelsesmethode*, Videnskabselskabets Skrifter. II. Historisk-filosofisk Klasse. 1897. No. 4. Også trykt som *Samfunnsøkonomiske studier*, Nr. 27, Oslo 1976. Kiær viser til Sth. Prp. No. 48, (1890) i sin metodelære og kan ha siktet til forbruksundersøkelsen fra 1888 i det følgende (s. 5): «Da disse Herreder og Byer findes spredt over det hele land (...) skulde de antages at udgjøre en ialfald tilnærmelsesvis korrekt Repræsentation af det hele Riget. Imidlertid maa bemærkes, at Udvalget, (...) kunde have været bedre i repræsentativ Henseende.» Henvisningen kan tyde på at forbruksundersøkelsen har virket som en spore for utarbeidelse av den representative metoden. Metoden bestod i at det var plukket ut byer og herreder på forskjellige steder i landet. I noen skulle inntil halvparten av befolkningen gi oppgaver, i andre inntil en fjerdedel osv. Se «Oversigtskart udvisende de repræsentative Herreders og Byers Fordeling inden Riget, Udarbeidet ved den parlamentariske Arbejderkommissions Sekretariat» (Vedlagt i *Samfunnsøkonomiske studier*, Nr. 27).

største byene (Kristiania, Bergen, Trondhjem, Stavanger og Drammen) ble skjemaene sendt direkte fra Det statistiske Centralbureau, men for å distribuere skjemaene som skulle fylles ut av arbeiderne, «henvendte man sig i disse Byer dels til Arbeidsgivere, dels til de forskjellige Arbeidersamfund.» Det har sannsynligvis eksistert en plan for hvilke herreder og byer som skulle være med. Lensmennene og magistratene fikk beskjed om at skjemaene skulle distribueres så husholdninger fra alle klasser kom med.

I det Store og Hele et korrekt Billede

Om lag 8 000 av de 18 000 utsendte skjemaene ble returnert, men ett av ti måtte forkastes på grunn av mangelfull utfylling. Resultatene skrev seg fra 7 165 skjemaer, 4 456 fra landet og 2 709 fra byene.³⁴ Om lag halvparten som hadde mottatt skjema på landet returnerte det, mens bare 30 prosent i byene

Tabell 2. Forbruk av kaffe, sukker og petroleum, etter klasse og geografisk område. Pr. voksen person. 1888

	Sønden- og Østenfjelds			Vestenfjelds			Nordenfjelds		
	Kaffe Kg	Sukker Kg	Petro- leum Liter	Kaffe Kg	Sukker Kg	Petro- leum Liter	Kaffe Kg	Sukker Kg	Petro- leum Liter
Gårdbrukere	4,55	5,71	7,91	2,56	2,24	5,70	3,05	3,84	7,13
Husmenn	4,45	3,00	5,11	2,28	1,15	5,50	2,95	2,41	5,59
Embetsmenn	4,78	13,29	24,52	4,75	14,14	24,84	4,68	11,50	26,23
Næringsdrivende	5,93	14,96	29,55	5,20	15,51	29,05	3,68	12,16	28,07
Håndverkere	5,35	8,87	19,35	4,72	9,08	21,21	4,15	6,41	17,38
Private betjente	4,90	12,80	20,92	4,63	12,47	19,54	4,75	9,35	19,52
Arbeidere	6,03	6,66	11,57	5,81	7,16	12,61	4,30	3,93	9,95

Kilde: *Meddelelser*, No. 4, 1889.

³⁴ Undersøkelsen fra 1906/07 ble også gjennomført etter forespørsel fra Finansdepartementet. Departementet ønsket undersøkt «toldbeskatningen» (se Bilag 22, 23, 24, 25 og 26 i Socialstatistik VIII, NOS V. No. 104.) (s. 39-49) for «kjøt, urøkt, ellers, flesk, do. do., smør, smult og ister, byggryn, havregryn, rugmel, kaffe, sukker, andre uldvarer ellers, andre bomuldvarer, trykket, flerfarvet, ensfarvet eller bleket ellers og ubleket ellers, skind, barket, samt poteter» (s. 39). Bureauet anmodet Departementet om å «begrænse spørgeskemaet noget» (s. 39). Et så omfattende skjema ville avholde mange fra å gi oppgaver, omfanget ville også svekke påliteligheten til oppgavene som ble gitt. Bureauet reduserte etter «forhandlinger» (s. 39) med Departementet utvalget av varer til kaffe, sukker, kjøtt (alle slag) og flesk (alle slag). Forbruket av disse varene skulle oppgis i antall kilo pr. år. I tillegg skulle det oppgis hvor stor husholdningens årlige utgifter til klær og skotøy var. Som i 1888 baserte ikke undersøkelsen seg på registrering av forbruket gjennom året, men i 1906 skulle husstandenes samlede inntekt også oppgis. Skjemaene ble i 1906 distribuert på samme måte som i 1888 (på landet gjennom lensmennene og i byene gjennom magistraten). 11 645 skjemaer ble distribuert på landet, mens 12 100 ble distribuert i byene, og som i 1888 ble de som distribuerte skjemaene bedt om å spre dem til «familier inden forskjellige samfundsklasser» (s. 40). Fra landet kom det inn 2 140 skjemaer som omfattet 15 680 personer, fra byene kom det inn skjema fra bare 243 husholdninger som omfattet 1 483 personer selv etter at ekstraskjemaer var sendt ut gjennom «Hjemmenes Vel». Undersøkelsen i 1906 hadde altså en betydelig lavere svarprosent enn undersøkelsen fra 1888, det ble forklart ved at skjemaet i 1906 var mer omfattende enn i 1888, særlig voldte det store vanskeligheter å få innhentet «indtægtsoppgaven» (s. 41).

gav oppgaver. Frafallet var altså stort i byene. Det skulle gis tall for sju samfunnsklasser (tallene i parentes angir antall husholdninger som deltok i undersøkelsen), to på landet: «Gaardbrugerklassen» (15 prosent av denne klassen var «Embedsmænd, forskjellige Bestillingsmænd, Landhandlere, Brugseiere o.s.v.») (3 912) og «Husmænd» («foruden Husmænd og Arbeidere (...) ogsaa Strandsiddere, Fiskere og lignende» (544), og fem i byene: «Embets- og Bestillingsmænd» (636), «Private Næringsdrivende (undt. Haandværkere)» (524), «Haandværks-mestere» (483), «Private Betjente» (282) og «Arbeidere» (787).) Landet var delt i tre regioner «Sønden- og Østenfjelds, Vestenfjelds og Nordenfjelds».³⁵

Det var 49 skjemaer fra husholdninger hvor «Husfaderen» var «Private Betjente» «Nordenfjelds», men det var også den minste gruppa. Det var flest husholdninger, 1 562 stykker, fra «Gaardbrugerklassen» «Sønden- og Østenfjelds».

Påliteligheten til oppgavene som kom inn, ble, etter at 10 prosent av skjemaene var forkastet, ansett for god. «(E)t uventet stort Antal af» oppgavene var basert på «nøiagtigt Husholdningsregnskap», den «sædvanlige Forklaring» var imidlertid «Skjøn, hvorunder man hyppig har lagt Indkjøbet eller Forbruget i en kortere Periode af Aaret (fra 1/2 Aar ned til 1 Maaned) til Grund.» For å kontrollere tallene ble forbruket av kaffe, sukker og petroleum for hele landet regnet ut og sammenliknet med tall fra «Ind- og Udførselsoppgaverne (...)». En saadan Kontrol er dog af flere Grunde temmelig vanskelig, navnlig fordi de paa Forbrugsoppgaverne og de paa Handelsoppgaverne byggede resultater i Virkeligheden ikke er kommensurable, idet de første kun omfatter Forbruget i Husholdningerne, de sidste derimod ogsaa Konsumtionen i industriell Øiemed, - en Uoverensstemmelse, der selvfølgelig er af væsentlig betydning for Forbruget af Sukker og petroleum». Forbruket av kaffe var etter forbruksoppgavene 6 450 000 kilo, mens handelsoppgavene viste 7 000 000 kilo. Differansen ble ansett for liten og forklart gjennom forbruket til personer «uden egen Hustand». For sukker var forskjellen stor, 8 150 000 kilo i forbruksundersøkelsen mot 11 000 000 kilo i handelsstatistikken. Det ble uten videre antatt at husholdningene hadde oppgitt for lavt forbruk av sukker og for høyt forbruk av petroleum (15 000 000 liter i forbruksundersøkelsen mot 14 000 000 liter etter handelsstatistikken). Begge deler ble forklart ved at oppgavene ble innhentet i november/desember, da forbruket av sukker var lavere, og forbruket av petroleum høyere enn normalt. Det ble også antatt at håndverkere med verksted hjemme hadde tatt med petroleum som både de selv og svennene brukte i arbeidet.

«Efter Anmodning af Finantsdepartementets Chef har man i Bureauet i den sidste Tid indhentet en Række Opgaver over Forbruget af Kaffe, Sukker og Petroleum i de forskjellige Landsdele og inden de forskjellige Samfundsklasser», begynte redegjørelsen for undersøkelsen i Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau, No. 4, 1889. Tallene ble imidlertid ikke beskrevet, kommentert

³⁵ For inndelingen i samfunnsklasser var folketellingen fra 1875 standard. «Nordenfjeldske» omfattet amtene fra Romsdal og nordover, «Vestenfjeldske» amtene fra «Lister og Mandal» til og med «Nordre Bergenhus», mens «Sønden- og Østenfjeldske» omfattet resten av landet. Dette og følgende sitater fra undersøkelsen: Meddelelser, No. 4, 1889, s. 73-78.

Tabell 3. Toll på kaffe, sukker og petroleum i prosent av inntekten, etter klasse for en husstand av gjennomsnittlig størrelse. 1888

	I alt Prosent	Kaffe Prosent	Sukker Prosent	Petroleum Prosent	Inntekt ¹ Kroner	Personer pr. husholdning
Gårdbrukere	3,90	1,44	1,73	0,73	710	7,20
Husmenn	5,07	2,43	1,71	0,93	250	4,30
Embetsmenn	2,47	0,48	1,36	0,63	2070	5,30
Næringsdrivende	2,40	0,47	1,29	0,64	2970	6,50
Håndverkere	3,90	1,05	1,80	1,05	1140	6,10
Private betjente	3,63	0,79	2,01	0,83	1210	5,00
Arbeidere	3,95	1,50	1,69	0,76	610	4,00

¹ I Sth. Prp. Nr. 48 (1890) s. 42 heter det: "Nogen Fordeling paa Indtægtsklasser er derimod (...) ikke foretaget i disse Opgaver. Ogsaa forsaavidt vil dog for de lavere og midlere Indtægters Vedkommende nogen Veiledning kunne hentes fra Opgaverne, naar disse (...) sammenholdes med de ovenfor fremkomne Gjennemsnitindtægter for vedkommende Samfundsklasser." Inntekten her er altså gjennomsnitteinntekt for de respektive samfunnsklasser fra kommunelikningen.

Kilde: *Meddelelser*, No.4, 1889, Indst. S.XXI. (1890), Sth. Prp. Nr. 48. (1890).

eller forklart utover redegjørelsen for innsamlingen, før det ble slått fast at det ikke var noen grunn til «at betvivle, at Resultaterne i det Store og Hele giver et korrekt Billede af de virkelige Forholde, og spesielt antages de at være fuldt brugbare til at vise Forbrugets Fordeling paa de forskjellige Landsdele og inden de forskjellige Klasser af Samfundet.»

Ikke Kaffe og Sukker, men Vin og Silke

Undersøkelsen ble imidlertid tolket av Finants- og Told-Departementet hvor Høires Evald Rygh hadde tatt over for Baard Haugland.³⁶ I proposisjonen ble også hele redegjørelsen fra *Meddelelser* No. 4, 1889, trykket.

Departementet slo fast at på landet var det «et større Forbrug pr. Individ inden Gaardbrugerklassen end inden Husmandsklassen. Forsaavidt angaar Kaffe, er Forskjellen dog overalt kun ganske ubetydelig, og det samme gjælder om Forbruget af Petroleum i det Vestenfjeldske. Forøvrigt er Forskjellen i Sukker- og Petroleumsforbruget inden de to Samfundsklasser temmelig stor. Ogsaa mellem de forskjellige Landsdele er der en betydelig Forskjel, idet Forbruget af alle Artikler i det Nordenfjeldske og navnlig i det Vestenfjeldske gennemgaaende er meget lavere end Søndens- og Østenfjelds. En Undtagelse gjør kun Petroleumsforbruget inden Husstandene, idet dette i det Søndenfjeldske er lidt mindre end i de andre Landsdele.»

Departementet la merke til at forbruket av kaffe i byene var «temmelig jevnhøit inden de forskjellige Stænder; størst synes Forbruget i det hele at være inden Arbeiderstanden». Forbruket av sukker og petroleum var derimot klart størst «inden de private Næringsdrivendes Klasse, dernæst kommer Embeds- og Bestillingsmænd, saa private Betjente, Haandværksmestere og endelig Arbeidere. Af de forskjellige Landsdele staar det Nordenfjeldske gennemgaaende

³⁶ Sth. Prp. Nr. 48. Ang. Indførelse af Skat til Staten paa Indtægt og Formue m.v. (1890). De følgende sitater s. 42-54.

med et lavere, tildels adskilligt lavere Forbrug af alle tre Artikler end de øvrige Landsdele; mellem disse indbyrdes er Forskjellen ikke stor, idet dog det Søndens- og Østenfjeldske viser et noget større Kaffe-, det Vestenfjeldske et noget større Sukkerforbrug.»

Som en generell innledning til de skattemessige konsekvensene av undersøkelsen, hevdet departementet: «Naar man paa Grundlag af de saaledes foreliggende Forbrugsopgaver vil danne sig en Mening om den dertil svarende Skattebyrde, maa man først have for Øie, at det, (...), ingeniunde kan ansees paa det rene, at Skattetrykket endelig vil paahvile Forbrugeren. Og navnlig maa Departementet, (...), anse det overveiende sandsynligt, at den hos os bestaaende Forbrugsbeskatning, ialfald for en væsentlig Del maa antages at være opveiet for Arbejderklassen ved tilsvarende høiere reelle Arbeidslønninger».³⁷

Departementet gjorde ikke rede for om det brukte samme pris på kaffe, sukker og petroleum for hele landet, før det regnet ut hva en husstand på fem voksne personer for hver samfunnsklasse betalte i toll. Så ble tollavgiften relatert til inntekten, det vil si gjennomsnittsinntekt for hver klasse hentet fra kommunelikningen. Husholdningens inntekt ble altså satt lik gjennomsnittsinntekten til det yrke forsørgeren hadde oppgitt. Beregningen viste for landet «gjennemgaaende meget høiere Procentsatser for Husmands- end for Gaardbrugerklassen, for alle Artikler underét endog en mere end dobbelt saa høi Procentsats, og det i alle Landsdele.» For byene var resultatet det samme; «for alle Artikler og i alle Landsdele» var det «en ganske betydelig omvendt Progression i Procentsatserne. Stærkest er den ogsaa her overalt for Kaffens vedkommende», men også for sukker og petroleum var den omvendte progresjon «betydelig, men dog meget svakere», enn for kaffen.

Disse utregningene var baserte på at husstandene i alle samfunnsklasser bestod av fem voksne personer. Departementet viste imidlertid til at «Husstandens Gjennomsnittsstørrelse (...) ingeniunde» var «den samme i alle Klasser.» For å vise «Toldbeskatningens virkelige fordeling paa de forskjellige Klasser» måtte det tas hensyn til «dette Moment».

Departementet sammenliknet derfor befolkningsstatistikken³⁸ med oppgavene fra forbruksundersøkelsen og fant at tallene for den gjennomsnittlige størrelsen på husholdningene for hver samfunnsklasse stemte «i det hele

³⁷ Ibid., s. 45. Departementet medgav imidlertid at «Forbrugeren ialfald som Regel maa betale den Varen paalagte Told sammen med dennes øvrige Kostende, og at det altid i det enkelte Tilfælde kan stille sig usikkert, om og i hvilket Omfang han kan faa væltet den deri liggende Skattebyrde over paa andre». Om lag 60 år tidligere hevdet David Ricardo i 3. utgaven (1821) av *On the Principles of Political Economy and Taxation*: «(S)kat på fornødenheder vil forøge deres priser, og vil blive fulgt af en lønstigning. Den eneste forskel på en skat på fornødenheder og en skat på lønnen er, at den første nødvendigvis vil være ledsaget af en prisstigning på fornødenheder, det vil den sidste ikke; hverken kapitalisten, jordeieren eller nogen anden klasse, undtagen dem, der beskæftiger arbejde, vil bidrage til en skat på lønnen. En skat på lønnen er fuldt ud en skat på profitten; en skat på fornødenheder er delvis en skat på profitten, og delvis en skat på rige konsumenter.» Sitert etter *Prinsipper for den politiske økonomi og beskatningen*, København 1978, s. 179.

³⁸ Sth. Prp. Nr. 48. Ang. Indførelse af Skat til Staten paa Indtægt og Formue m.v., (1890), s. 49 som viser til NOS C. Nr. 1, 1882, Bidrag til en Norsk befolkningsstatistikk, s. 100.

særdeles vel» med hverandre. Antall barn var det samme for «hver Husstand (...) i alle Samfundsklasser». «Den meget store Forskjel, som der derimod er paa de Voxnes Antal, hidrører aabenbart for den væsentligste Del fra Tjenerholdets forskjellige Størrelse.» Så ble skattebyrden beregnet for hver samfunnsklasse ut fra husholdningenes gjennomsnittsstørrelse for hver klasse. Også denne beregningen baserte seg på gjennomsnittsinntektene «for de forskjellige Samfundsklasser og Landsdele (...) efter Skatteligningen for de kommunale Skatter.» De nye tallene viste, både for land og by, en omvendt progresjon, men den «har dog her i det hele ikke nogen særdeles Styrke», selv om det ble innrømmet at kaffen både på landet og i byene i alle landsdeler hadde en «meget stærk omvendt Progression».³⁹ På bakgrunn av undersøkelsen foreslo derfor Departementet at kaffetollen ble satt ned med ti øre pr. kilo og beregnet at det ville gi et inntekstap for staten på 710 000 kroner for finansåret 1890-91.

Proposisjonen gikk fra Departementet til Stortinget hvor den skulle behandles i Toldkomiteen. Den mottok også «private Forslag og Andragender».⁴⁰ Drammen Arbeiderforening mente at «Tolden paa de saakaldte Kasseartikler» var en «Fattigmandsskat» og forlangte den opphevet. I stedet burde det innføres «høi Skat paa Luxusvarer, særlig Vin og Silke.»⁴¹ Komiteen refererte også til forbruksundersøkelsen og samtlige medlemmer mente «at det er en Nødvendighet og en Pligt for Statsmyndighederne nu, da de statsfinansielle Forhold tilsteder det, at begynde paa en Nedsættelse af disse altfor høit opdrevne Toldsatser.»⁴² Men komiteen var uenig i hvilken av kassevarene man skulle begynne med og hvor mye tollene burde nedsettes. Flertallet i komiteen med Sophus Arctander i spissen, mente at på bakgrunn av de gode tider kunne tollinntektene reduseres med inntil 2 millioner kroner. Men dette flertallet var uenig i om det var kaffe- eller sukkertollen som skulle settes ned.

Fastsettelse av tolltariffene for 1890-91 ble behandlet i Stortinget i juni 1890. Komitéformann Sophus Arctander mente at om tallene ikke var «absolut sikre og riktige allesammen», gav de «uomstødeligt Bevis» for at «Kaffetolden er den, der forfølger Fattigmand mest».⁴³

Det var imidlertid ikke alle som var like overbeviste av statistikken. Peder Eilertsen Rinde hevdet: «Jeg vil ikke i Almindelighet føre Klage over denne Statistik, som man jo nok kan vite ikke kan blive paalidelig. Det er kun et Slumpetræf, hvem der kommer til at besvare og udfylde disse Schemaer rundt omkring i Bygderne, og naar man saa skal trække ud Resultaterne af dette for

³⁹ Ibid., s. 52. Departementet foretok enda en beregning. Det la den kommunale for-mues- og inntektsskatten sammen med told-skatten på kaffe, sukker og petroleum for å gi et samlet bilde av skattetrykket. Tabellen ble av flere representanter avvist som irrelevant. Kommuneskatten var ikke innført for å oppheve tollskattens omvendte progresjon.

⁴⁰ Indst.S. XXI. (1890), s. 1.

⁴¹ Dokument No. 31 (1890) s. 5.

⁴² Indst.S.XXI. (1890), s. 25.

⁴³ Forhandlinger S. (1890) s. 1615.

det hele Land, bliver det en fuldstændig Skjønsmessig Sag, som ogsaa indrømmet iforveien.»⁴⁴ Rinde argumenterte for at kaffe var et skadelig produkt, derfor burde ikke tollene på den varen settes ned. Han støttet seg blant annet til Fridtjof Nansen som under ekspedisjonen over Grønland i 1888, hadde kastet kaffen han hadde hatt med seg, fordi den gjorde deltakerne syke. Rinde mente at sukkertollen burde settes ned med 20 øre, og han argumenterte for at en prisnedgang på sukker ville føre til at sukkerforbruket gikk opp slik at statens ikke ville tape penger på tollnedsettelsen. Som støtte for argumentet viste han til at sukkerforbruket i Norge var mye lavere enn i Danmark og Sverige. En tilsvarende effekt av å sette ned kaffetollen avviste Rinde ved å vise til at kaffe-forbruket allerede var like stort i Norge som i Danmark og Sverige. Sophus Arctander imøtegikk Rindes argumenter. Den kaffen Nansen hadde hatt med seg til Grønland var et slags ekstrakt, mange ganger sterkere enn vanlig kaffe, det var derfor ikke det spor rart at ekspedisjonens medlemmer hadde blitt søvnløse. For sukkerforbruket hevdet Sophus Arctander at sammenlikningen med Sverige og Danmark var irrelevant, begge landene produserte sukker selv. Men sukkerforbruket måtte også ses i sammenheng med sirupsforbruket. I Norge mente Sophus Arctander at det var mange som faktisk foretrakk sirup framfor sukker, derfor var også forbruket av sirup mye høyere enn i Danmark og Sverige.

Finansminister Rygh forsvarte nedsettelsen av kaffetollen med 10 øre, men mente at det var uforvarlig å gå til ytterligere nedsettelser, selv om «Regjerings Budgetforslag» var «gjort med et Overskud af Kr. 650 000,00».⁴⁵ Finansministeren viste til at tollinntektene hadde vært 2 millioner kroner større enn vanlig i 1889, og fortsatte: «Jeg tror ikke, man skal gjøre Regning paa, at denne Stigning vil holde sig. Den skyldes visselig for en væsentlig Del en ganske usædvanlig Opgang i Konjunkturerne i 1889, som ikke lettelig kommer igjen; den er allerede langt paa Retur, Skipsfarten er gaaet ned, Trælasten er rent elendig, og Handelsomsætningen i det hele taget er for Tiden saaledes, efter hvad man hører af Folk, som staar Tingene nær, at det ikke paa flere Aar har været saa daarligt.»⁴⁶ Representanten Michelet likte heller ikke situasjonen, og minnet om: «I 1888 var Statskassen tom, og man spekulerede paa, hvor man skulde skaffe Penge fra; nu er Statskassen saa fuld, at man spekulerer paa, hvorledes man skal blive af med Pengerne.»⁴⁷ Forhandlingene i juni 1890 endte med at regjerings forslag til nedsettelse av kaffetollen med ti øre pr. kilo ble vedtatt.

⁴⁴ Ibid., s. 1620f. Innrømmelsen Rinde siktet til var nok Byråets betenkning fra 1883. I forbindelse med undersøkelsen fra 1888 var det ingen som mente at den var basert på skjønn. I et seinere innlegg sa Rinde (s. 1640): «min mening er den, at denne Statistikk er som enhver anden Statistikk at betragte som en Oponionsytring».

⁴⁵ Ibid., s. 1622. Videre hevdet han blant annet «Det kan synes at være usædvanligt hos os at gjøre op Budgettet med et Overskud af kr. 650 000,000, især naar man har en efter vore Forhold ganske betydelig Beholdning at falde tilbage paa; men der er et Moment, som man nødvendigvis maa tage i Betragtning, nemlig at man ikke gjør op Budgettet alene for det enkelte Aar - man maa tænke paa Fremtiden, naar man gjør op Budgettet.»

⁴⁶ Ibid., s. 1623.

⁴⁷ Ibid., s. 1645.

Oth. Prp. Nr. 14. (1892)

6. mars 1891 ble Emil Stangs ministerium erstattet av Johannes Steens ministerium,⁴⁸ og i 1892 la det fram forslag om innføring av inntektsskatt til staten.⁴⁹ Proposisjonen begrunnet innføringen av inntektsskatt til staten på to måter. Det var både «(k)ravet om en retfærdigere Fordeling af Skattebyrden end den nu stedfindene» og «Nødvendigheden af en mere betryggende Ordning af vor Statshusholdning.» Siden forbruksundersøkelsen i november-desember 1888 var tollsatsene på kaffe, sukker og petroleum satt ned. Departementet regnet med at nedsettelsen hadde ført til en økning av forbruket «(m)en da man savner Materialer til at oplyse, hvorledes Stigningen fordeler sig paa Samfundsklasser og Landsdele, er man desuagtet henvist til forsaavidt at holde sig til de foreliggende Opgaver.» Og de foreliggende oppgaver var altså mengdetallene fra undersøkelsen i 1888. På nytt ble det regnet ut hvordan tollene på kasseartiklene virket og tallene viste også med de nedsatte tollsatser omvendt progresjon. Innføring av direkte skatt til staten var ifølge departementet det eneste som ville kunne føre til «en sterkere Belastning af de velstillede til Fordel for de mindre velstillede Klasser». Omleggingen ble ansett nødvendig hvis ikke «de mindre velstillede Klasser» skulle «Overbebyrdes».⁵⁰ Proposisjonen ble behandlet av «den kombinerende Budget- og Toldkomite ang. Indkomstskat til Staten».⁵¹ Flertallet i komiteen⁵² gikk inn for innføring av statsskatt, slik det var foreslått av departementet, det ble også vedtatt i Stortinget, og for finansåret 1892-93 ble det innbetalt nær 3 millioner kroner i direkte skatt til staten.

Fra finansåret 1890-91 og fram til 1893-94 var statens utgifter igjen større enn inntektene. Da disse underskuddene skulle forklares av Finants- og Told-Departementet i Statistik over Den norske Statskasses finantser i 1896, het det: «For Toldintradernes Vedkommende bemærkes, at Grunden til disses nedgang i Finantsperioden [1890-95] sammenhold med det sidste Aar i forrige Periode [1889-90], da de utgjorde Kr. 23 353 538, væsentlig maa søges i den i Aarene 1890-1893 stedfundne Nædsættelse af Indførselstolden paa Sukker og Kaffe samt den fuldstændige Ophævelse af Indførselstold paa Lysolier, Salt og Sirup og af Udførselstold paa Trælast.»⁵³

⁴⁸ Johannes Steen (1827-06), ble valgt til Stortinget første gang i 1859, og satt med noen opphold til 1900. Etter splittelsen av Venstre i 1888 var han fører for de radikale. Ved valget i 1891 fikk de rene 65 representanter, de moderate 14 og Høire 35 representanter.

⁴⁹ Oth. Prp. Nr. 14. Ang. Indkomstskat til Staten m.v. (1892), De følgende sitater s. 6-14.

⁵⁰ Ibid., s. 12. Men et rettfærdig eller godt skattesystem mente departementet: «Skatteprocenten stiger for Indtægter op til en midlere Størrelse og derefter holder sig proportional.» (s. 14).

⁵¹ Indst. S. XXIII. (1892).

⁵² Viggo Ullmann (1848-1910) cand. philol., var komitéformann. Han var en av Venstres mest framtrepende representanter i 1880- og 1890-åra. Stortingsmann fra 1886 til 1900, stortingspresident fra 1898-1900.

⁵³ NOS, Tredie Række No. 249. Statistik over den norske Statskasses Finantser i Budgettaarene 1 juli 1890 til 30 juni 1895, Kristiania 1896.

Artikkelen er tidligere publisert i Samfunnsspeilet 2/96

To forbruksundersøkelser fra begynnelsen av det 20. århundret

Få statistikker speiler den samfunnsmessige totalitet, og utvikling, så godt som undersøkelser av husholdningenes forbruk. Her gjøres det rede for statistikkens historie i perioden etter den første forbruksundersøkelsen i 1888 og før den første verdenskrig. Det gis også tall for husholdningens bruk av en del viktige varer fra 1860-1870 åra og til 1907.

Statistisk sentralbyrå har gjennomført forbruksundersøkelser i over 100 år. I forrige nummer av Samfunnsspeilet ble den første fra 1888 presentert. Tabellene fra 1888 utgjorde viktig bakgrunnsmateriale for innføring av direkte skatt (inntektsskatt) til staten fra 1892. Den neste undersøkelsen av forbruk ble gjennomført i 1906, for å kaste lys over hvordan tollene på viktige forbruksartikler virket sosialt. De første undersøkelsene omfattet av denne grunn bare noen få varer. I 1906 og 1907 ble det imidlertid samlet inn husholdningsregnskaper fra 12 arbeiderfamilier som omfattet alle utgifter til forbruk. Også dagens forbruksundersøkelse omfatter utgifter til alle varer og tjenester, men i dag er hensikten med undersøkelsen først og fremst å gi materiale til utarbeidelse av konsumprisindeksen.

Under behandlingen av budgetkomiteens Indstilling S.XV. (1906) med «foreløpige udtalelser om statsbudgett», satte Johan Castberg¹ fram følgende forslag: «Regjeringen anmodes om at udrede spørsmålet om vor beskatning,

¹ Johan Castberg (1862-1926), cand. jur. 1884, finansdepartementet 1885-87, sakfører på Gjøvik 1888, 1901 statsadvokat i Hedmark og Oppland, Formann i Oppland felles arbeiderforening 1888-94 og i Kristiania Amts arbeiderforening 1894-1923, stortingsmann for Oppland 1900-09 og fra 1913-24. Justisminister i Gunnar Knudsens første regjering 1908-10 og Norges første sosialminister i Gunnar Knudsens annen regjering 30. januar 1913 til 22. april 1914. Johan Castberg støttet seg, ifølge Trond Hegna (Arbeidernes Leksikon, 2. Bind s.17f), politisk til «en selvstendig organisasjon av småbrukere, småbønder og skog- og landarbeidere i Opland fylke, organisert av C. i 1906 som eget parti, det såkalte radikale folkeparti. (...) I lang tid ble da C. ansett som en slags arbeiderrepresentant, ikke bare av de borgerlige, men også av de sosialistiske representanter i Stortinget.» Johan Castberg foreslo etableringen av Sosialdepartementet, var sentral i forbindelse med vedtak av lov om småbruk og boliglån, arbeidervernloven, sykeforsikringsloven, loven om barneforsorg, om arveretten til barn født utenfor ekteskap («Castbergs barnelover») og skilsmiselloven.

særlig toldbeskatningens fordeling paa de forskjellige indtægter med forskjellige forsørgelsesbyrde og fremlægge resultatet heraf for næste storting om mulig i forbindelse med budgetforelægget.»² Han motiverte forslaget ved å hevde at «hvorledes vor toldbeskatning hviler paa de forskjellige indtægter i vort land, et spørsmåal af den største interesse, er høist utilfredsstillende løst i de opgaver, man hidtil har derom». Mangelen ved materialet var først og fremst at det ikke «stemmer med de faktiske forhold» og «giver indtrykket af den uforholdsmæssige fordeling af toldbyrdernes fordeling paa de smaa og de store indtægter, idet det faktiske forhold maa antages at være, at byrden hviler forholdsvis adskillig tyngre paa de smaa indtægter, end det af disse tabeller fremgaar».

Sukker og selvstendighet

Det statistiske materialet Johan Castberg viste til, var Boye Strøms tabeller fra den første forbruksundersøkelsen i 1888. Enda en gang var de gjengitt, nå i St.med. nr. 15. (1905-1906) Angaaende spørsmåalet om en extraordinær forhøielse af indkomstskaten til staten og brukt som grunnlag for nye beregninger. Finansminister Edvard Hagerup Bull³ ville ikke gå inn for en «forøgelse av den direkte skat»,⁴ da lovene for så vel stats- som kommuneskatten var til vurdering. En forhøyelse av de direkte skattene «ved det nuværende tidspunkt» ville dessuten «virke særlig uheldig, ikke alene gjennom det øgede skattetryk, men ogsaa ved at skabe en følelse af utryghed for fremtiden, der vilde kunne øve en hemmende indflydelse paa udviklingen af vort lands næringsveie og produktionsmuligheder». Finansministeren konkluderte derfor med at «(u)nder disse omstendigheter vilde departementet ikke kunne forsvare at anbefale en yderligere forhøielse af den direkte statsskat». Uten en økning av de direkte skattene, var det utenkelig at de indirekte kunne bli satt ned. Når det gjaldt de indirekte skattene hadde det skjedd endringer siden 1888. Tollen på petroleum var helt fjernet, på kaffe var den satt ned fra 40 til 30 øre pr. kilo og for sukker fra 40 til 20 øre pr. kilo, men sukkertollen ble i 1905 øket til 30 øre pr. kilo. Økningen av tollene på sukker ble vedatt i hemmelig stortingsmøte våren 1905, og skulle sikre midler til «vort forsvarsvesen».

² Stortingsforhandlinger 1906, Foreløpige uttalelser om statsbudgetet, s.2341. For å begrunne forslaget refererte Johan Castberg artig nok til «en uttalelse af nuværende statsraad Arctander». Det var Sophus Arctanders berømte svar til Emil Stang fra 1889, da Stortinget første gang tok initiativet til en statistisk undersøkelse av forbruket av kaffe, sukker og parafin: «Jeg kjender en mann med kroner 6 000,00 i indtægt, som fører det nøiaktigste regnskab over alle sine indtægter og udgifter, og derfor kan prestere fuldt bevis for, hvad han betaler i told, og jeg har sett nøiaktige opgaver over, hvad en arbeiderfamilie med kr. 600,00 i indtægt betaler, og der er efter dette for mig ikke det mindste tvil om, at det nuværende beskatningssystem gennem disse opgaver viser sig at være uretfærdigt» og «Det er gudskelov ikke saa, at efterhvert som der tjenes mere, bruges dette opp til anskaffelse af toldbare artikler.» Fra å være en merkesak for Venstre, hadde avskaffelsen av toll på varer som inngikk i det daglige forbruk blitt en sak for arbeiderrepresentantene. Ved valget i 1903 hadde Det norske Arbeiderparti fire representanter på Stortinget. I 1906 ble ti representanter for Det norske Arbeiderparti valgt, i 1909 11.

³ Edvard Hagerup Bull, (1855-1938) cand. jur. 1876, byråsjef i Finansdepartementet 1882, Finansminister for Høyre fra 11. mars 1905 til 7. november 1906.

⁴ St.med. nr. 15. (1905-1906) Angaaende spørsmåalet om en extraordinær forhøielse af indkomstskaten til staten, s.6.

I St.med. nr. 15. (1905-1906) hevdet Finansdepartementet at «den knappe tid» ikke hadde «tilladt at indhente opgaver over, hvorledes det nuværende forbrug fordeler sig paa samfundsklasser og landsdele, har man forsaavidt været henvist til at benytte de ældre opgaver. Man har herved maattet gaa ud fra, at forbruget af kaffe og sukker har øget nogenlunde jevnt for de paagjeldende samfundsklasser og landsdele» og «ladet udarbeide saadanne tabeller, idet man som udgangspunkt har benyttet det samlede forbrug af de nævnte artikler i 1904». Departementet føyde straks til at «(s)elvfølgelig holder denne forutsetning ikke heltud stik», tabellene kunne derfor bare gi et «omtrenteliggt billede af det sandsynlige forhold». Bruken av det gamle materialet var i tillegg «vanskeligjort» fordi «den officielle statistik nu delvis udviser en anden gruppering af samfundsklasser en den ved de ældre tabeller benyttede, saaledes at det tildels har været nødvendig at foretage en skjønsmæssig fordeling, naar samtlige husstande skulde henføres til de tidligere grupper».

Beregningene viste at tollskatten på sukker og kaffe hadde økt for samtlige samfunnsklasser fra 1888 til 1904, selv om det i 1892 ble innført direkte skatt til staten. Grunnen til at tollskatten hadde økt var at forbruket av kaffe og sukker hadde steget. De beregnede tallene for 1904 forutsatte at det fremdeles var slik at klasser med lav inntekt betalte en større andel av sin inntekt i tollskatt enn klasser med høy inntekt. Det var dette oppdaterte materialet Johan Castberg i 1906 fant for dårlig, og det var derfor han forlangte en ny undersøkelse. I løpet av ordskiftet hadde han hatt en «underhaandskonferance med finansministeren» som resulterte i at han strøk det siste leddet i forslaget, at resultatet av den nye undersøkelsen skulle legges fram alt ved neste års budsjettforhandlinger, men Johan Castberg føyde til et forslag fra Martinsen om at utredningen også skulle gi opplysninger om «udlandets skatteforhold».

Statsråd Hagerup Bull ville ikke «udtale noget mod» det omforente forslaget til Castberg og Martinsen, men fant det riktig å gjøre oppmerksom på at «det vil være meget vanskelig at skaffe paalidelige opgaver». Han fortsatte med å forklare at det var «forholdsvis let – det vil koste meget arbeide og er i og for sig ikke let; men det er forholdsvis let – at skaffe opgaver over, hvordan tolden paa de fiskale artikler fordeler sig. Men man staar jo overfor et meget vanskelig

Tabell 1. Tollskatt på kaffe og sukker etter samfunnsklasse i prosent av inntekt. 1888 og 1904

	1888	1904
Gårdbrukere	3,17	5,99
Husmenn	4,14	5,42
Embetsmenn	1,84	3,49
Næringsdrivende	1,76	3,45
Håndverkere	2,85	4,43
Private betjente	2,80	5,12
Arbeidere	3,19	4,22

Kilde: Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau No.4 1889, Indst. S XXI.(1890), Sth.Prp. Nr. 48. (1890) og St.med.nr.15 (1905-1906)Tabell 1: Tollskatt på kaffe og sukker etter samfunnsklasse i prosent av inntekt. 1888 og 1904.

spørsmål, naar man kommer til de artikler, hvorpaa der er lagt beskyttelsestold, idet det for det første er et saa stort antall artikler, der her er tale om, og det for det andet jo ikke er givet, at beskyttelsestolden er udnyttet.» Finansministeren konkluderte: «Jeg maa derfor - jeg finder det at være min pligt - forberede stortinget paa, at det baade vil koste penge og tage tid at faa disse oplysninger istand.» Men selv om det ville ta tid og koste penger, satte ikke Hagerup Bull seg imot en ny undersøkelse. Han mente at opplysningene, som var «meget vanskelige at skaffe i litteraturen» ville innebære en «betydelig vinding» og føre til «oplysning av samfundsforholdene», om de virkelig lot seg frambringe. Diskusjonen endte med at Castbergs forslag ble vedtatt den 16. mai 1906 med denne ordlyden: «Regjeringen anmodes om at udrede: Spørsmålet om vor beskatning, særlig toldbeskatningens fordeling paa de forskjellige indtægter med forskjellig forsørgelsesbyrde» og gi en oversikt over «udlandets skateforhold».

En komité af universitetsprofessorer

Den 1. juni 1906 vendte Finansdepartementet seg til Det statistiske Centralbureau og bad om at det ble innhentet oppgaver som kunne belyse tollbeskatningen for en lang rekke varer som var ilagt både beskyttelsestoll og fiskaltold. Det tyder på at departementet må ha planlagt å undersøke hvordan begge type-toll slo ut for grupper av forbrukere. Den 14. juni 1906 ble henvendelsen besvart: «I skrivelse av 1. d.m. har Det kongelige Departement anmodet om Bureauets bistand ved en undersøgelse angaaende beskatningen, særlig toldbeskatningens fordeling paa de forskjellige indtægtsgrupper, og i den anledning skal man fremkomme med følgende bemærkninger».⁵ For at det skulle kunne gis tall for «de forskjellige samfundsklasser og landsdele» var det nødvendig å samle inn et omfattende materiale fra husholdninger som «ikke fører husholdningsregnskap». Oppgavene kom derfor til å bygge på «mere eller mindre skjønnsmessige overslag». «Medtager man for mange poster, vil opgavernes kvalitative værdi forringes, ligesom mange derved vil skræmmes fra overhodet at give noget svar.»

Vedlagt svarbrevet var utkast til skjema. Det liknet på det som ble brukt i 1888. Også denne gangen het skjemaet «Forbrugsoppgave» og først skulle husstandens størrelse registreres (i barn og voksne), men i 1906 skulle også husstandens årlige inntekt «indbefattet fortjeneste af andre end husfaderen» oppgis. Siden tollene på petroleum var slettet, var ikke denne varen med, men i tillegg til forbruk av kaffe og sukker skulle det gis opp forbruket av «kjøt (alle slag)» og «flesk (alle slag)», alt i kilogram pr. år. Dessuten skulle det oppgis «årlig udgift» til «Beklædning» og «skotøi, iberegnet værdien av, hvad der er forbrukt av gaardens produkter». Også i denne forbruksundersøkelsen ble skjemaene distribuert av lensmennene på landet og av magistraten i byene, og skulle i «udfyldt stand» være «tilbagesendt (...) inden 14 dage efter modtagelsen». Heller ikke denne gangen ble skjemaene sendt ut etter adresse- eller personlister, men bunkevis til lensmenn og magistrater som skulle sørge for å fordele dem slik at alle grupper

⁵ Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Kopibog 1, 1906 nr.101, jnr. 4324/1906, pagina 750.

ble tilstrekkelig representert. Undersøkelsene i 1888 og i 1906 var av de første som vendte seg til vanlige folk og bad dem om opplysninger som etterpå skulle utarbeides til statistikk. Annen statistikk ble innhentet fra bedrifter og institusjoner og fylt ut av personer som i større eller mindre grad hadde statistikk, regnskap eller bokholderi som yrke.

Det ble i brevet til Finansdepartementet gjort oppmerksom på at det «under alle omstændigheder» ville være «nødt til at supplerede indhentede opgaver gennem skjønsmæssige beregninger af forskjellig art og gennem erfaringer fra forbrugsstatistiske undersøgelser i udlandet. I denne forbindelse», het det videre, «kan det ogsaa nævnes at der for tiden af en komite af universitetsprofessorer med bistand af sekretær i Bureauet N. Rygg indsamles detaillerede husholdningsregnskaber fra endel arbejderfamilier i Kristiania og østlandske landdistrikter.» Dette materialet «vil maaske i nogen udstrækning kunne nyttiggjøres for den heromhandlede undersøgelse». Det er de tolv «detailede husholdningsregnskaber», innsamlet i 1906-07, som er blitt regnet som den første forbruksundersøkelsen, og det er disse regnskapene som kan sammenliknes med de husholdningsregnskaper Statistisk sentralbyrå har innhentet seinere i århundret.⁶

Det var altså 12 arbeiderfamilier, seks fra Kristiania, to fra Eidsfoss, to fra Strømmen og to fra Fetsund som førte inntekter og utgifter fra 30. april 1906 til 29. april 1907. Familiene mottok en «godtgjørelse» fra Eilert Sunds fond for å gjøre det. En komité av professorene Aschehoug, Morgenstjerne og Jæger,⁷ ledet av sekretær Nicolai Rygg,⁸ planla undersøkelsen. Initiativet til denne undersøkelsen ble tatt av Bureauet, og var satt i gang før Johan Castberg fremmet sitt forslag i Stortinget.

Det tok ikke lang tid før Det statistiske Centralbureau sendte ut skjema kalt «Forbrugsopgave». Alt i juni 1906, altså i samme måned henvendelsen fra Finansdepartementet kom, ble det sendt ut 14 645 skjemaer til landdistriktene og 12 100 til byene. «Besvarelsene indløp efterhaanden i løpet av 1906 og

⁶ Regnskapene er publisert som Bilag 1 i NOS V.104. Socialstatistik VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde. Kristiania 1909.

⁷ Torkel Halvorsen Aschehoug (1822-1909), professor i lovkyndighet 1862, fra 1870 i statsøkonomi og statistikk (Schweigaards etterfølger). Bredo (Henrik von Munthe af Morgenstjerne (1851-1930), professor i statsrett og økonomi fra 1899. Oskar Gustav Jæger (1863-1933), professor i sosialøkonomi.

⁸ Nicolai Rygg (1872-1957), cand. jur. 1894, først ekstraskriver, fra 1898 sekretær i Det statistiske Centralbureau, i 1907 universitetsstipendiat og fra 1910 professor i statsøkonomi og statistikk, i 1913 direktør i Det statistiske Centralbureau og fra 1920 direktør i Norges Bank. Ifølge Gunnar Jahn var Nicolai Rygg før 1907 «i realiteten (...) direktør Kiærs nærmeste medarbeider og rådgiver. Han hadde en fri stilling og var ikke som de andre bundet til å arbeide med en bestemt del av statistikken». Norsk biografisk leksikon. Bind XII. Oslo 1958, s. 49. Det finnes ikke underlagsmateriale i Statistisk sentralbyrås arkiv som kaster lys over drøftingene mellom Aschehoug, Jæger, Morgenstjerne og Rygg. Det kan skyldes at disse drøftingene skjedde mens Rygg var universitetsstipendiat.

1907»,⁹ ble det slått fast, men utarbeidelsen av statistikken ble basert på 2 140 husholdninger fra landet og bare 243 husholdninger fra byene. Både på grunn av det lave antall skjemaer som var returnert¹⁰ og fordi «det store flertall» av skjemaene var «opgjort etter et skjønsmæssig overslag over det regelmæssige forbrug», tok utarbeidelsen av statistikken lang tid. Svarprosenten var lavere enn i 1888, det ble forklart med at i 1906 ble det spurt etter husholdningsinntekt. Det var et tall som for mange var vanskelig å oppgi samtidig som mange vegret seg mot å rapportere det.

Dansk undersøkelse var forbilde

Sekretær Nicolai Rygg stod for begge undersøkelsene, men da han i 1907 ble stipendiat ved universitetet, må det ha forsinket arbeidet. Innholdet i drøftingene i komiteen som planla innsamlingen av regnskap, lar seg heller ikke rekonstruere, men en dansk forbruksundersøkelse ble brukt som mal. Den var gjennomført av Statens statistiske Bureau i 1897 og publisert i 1900 og 1901.¹¹ Den gamle undersøkelsen tok for seg «byarbejdere» og «landarbejdere», og bygde på 218 regnskapsbøker fra landet og 50 fra byene, av disse var 27 fra København. Hensikten med regnskapene var «at Tilvejebringe Oplysninger om Livsvilkaarene i de forskjellige Samfundslag, derunder Ernærings- og Forbrugsforhold». Oppgavene skulle derfor inneholde så vel verdi som mengdetall. Det danske Bureauet bestemte seg derfor for å «fremskaffe en Husholdningsstatistik for Arbejderklassen. En saadan Statistik skulde gøre Rede for Størrelsen af Arbejdernes Indtægter og disses Kilder, Størrelsen af deres Udgifter og disses Fordeling. Det var naturligt den sidste, kun nu og da behandlede Del af Spørgsmaalet, der blev Hovedsagen, altsaa Tilvejebringelsen af en Forbrugsstatistik.» Problemet med å få samlet nøyaktig nok oppgaver lå i at «den Omhu i Regnskapsførselen, der nutildags anses for nødvendig i offentlig og privat Forretningstiliv» ikke ble anvendt «i det private Liv». Det ble også ansett at «Tid, Lyst og Evne» til å føre regnskap var «ringere» i arbeiderklassen enn i andre klasser. Likevel ble det tatt sikte på å «interessere en Del Arbejderfamilier for Spørgsmaalet og formaa dem til i Løbet af et Aar at føre deres Regnskab i Husholdningsbøger, der paa een Gang vare praktisk brugelige for Husholdningerne og, i Udfyldt Stand, egnede sig til Materiale for statistisk Behandling». Danmarks

⁹ NOS V.104. Socialstatistik VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde. Kristiania 1909, Bilag 22, s. 40.

¹⁰ Det er ikke sikkert at svarprosenten var så lav som tallene isolert sett tyder på. Det forutsetter at lensmennene distribuerte de 14 645 skjemaene til 14 645 husholdninger på landet og at magistratene distribuerte alle 12 110 skjemaene til 12 110 husholdninger i byene. Men under enhver omstendighet var det svært få skjema som ble fylt ut. Det er mulig at det er spørsmålet om husholdningens samlede inntekt som har gjort husholdningene svært tilbakeholdne med å svare, dette var før selvangivelsen ble innført og forklarer i så fall også hvorfor svarvilligheten var større i 1888 enn i 1906.

¹¹ Danmarks Statistik, Statistiske Meddelelser, Fjerde Række, Sjetten Bind, Sjetten Hæfte, Danske Arbejderfamiliers Forbrug, 1. Afdeling: Byarbejdere, København 1900 og Danmarks Statistik, Statistiske Meddelelser, Fjerde Række, Ellevte Bind, Andet Hæfte, Danske Arbejderfamiliers Forbrug, 2. Afdeling: Landarbejdere, København 1901.

Statistik fikk lærere «som maatte antages at sidde inde med personligt Kendskap til Arbejderbefolkningen paa de paagældende Steder og at nyde dens Tillid». De skulle fordele regnskapsbøger og «give de paagældende Husmødre Vejledning i Henseende til Udfyldningen».

I den danske undersøkelsen ble det også viet spesiell oppmerksomhet til hva som var den hensiktsmessige nevner i en forbruksundersøkelse. Det var nødvendig med «en «Enhed» som Maalestok for Forbruget» for en av hensiktene med statistikken var at husholdningene skulle sammenliknes, men fordi de ikke bestod av like mange personer av samme alder og kjønn var det behov for en generalnevner. Den ble i den danske undersøkelsen satt til «det daglige Stofforbrug, udtrykt ved det Antal af varmeanheder (Calorier) der udvikles i 24 Timer, for Personer af Mandkønnet paa over 18 Aar ansat til 2 843».¹²

Arbeiderrepresentantene krevde ny undersøkelse

Nicolai Rygg var stipendiat på Universitetet og materialet fra begge undersøkelsene ble tilsynelatende liggende. I 1909 sendte Anders Buen, Chr. Holtermann Knudsen, Alfred Eriksen og Adam Egede-Nissen på vegne av Arbeiderpartiets stortingsgruppe et skriv til Stortinget.¹³ «Det nu raadende toldbeskatningssystem danner et av de stridspunkter, hvorom meningene brytes sterkest i vort land. I 1897 gjordes som bekjendt et tilsprang til indførelse av en toldbeskyttelse som dog først i aaret 1905 vandt en avgjørende seir ved gjennomførelsen af den toldtarif som nu gjelder.» Arbeiderpartiets gruppe hevdet at forsøkene på å få redusert «de mest uretfærdig virkende toldsatter» ble stanset av argumenter om at «toldtarifen bør være stabil ialfald i et visst tidsrom.» Det var de store forhøyelsene av tollavgiftene ved århundreskiftet og i forbindelse med og etter 1905, arbeiderrepresentantene reagerte på. Forhøyelsene etter 1905 «var ikke forelagt vælgerne.» Finansministerens «sterke hævde av de øyeblikkelige finansielle krav (...) i det bevægede aar 1905» hadde blitt akseptert, men denne «toldpolitiske overrumpling» ble godtatt utelukkende på grunn av «folkets loyale holdning overfor landets regjering på dette kritiske tidspunkt». De fire representantene hevdet at hele spørsmålets historie «har i det hele medført at striden om selve systemets berettigelse fremdeles er staaende».

Det var ikke bare fiskaltollen de fire kritiserte, de fant også den «nuværende beskyttelsestold forkastelig». Selv om beskyttelsestollen som hadde blitt innført etter 1905, «i nogen grad» ville «ophjælpe norsk landbruk og industri» var den forkastelig, «fordi det i saa tilfælde alene kan opnaaes ved en almindelig fordyrelse av livsfornødenheterne, som i og for sig er uretfærdig. Det maa jo samtidig her erindres, at dette medfører en nedsat kjøpeevne og maa – om ikke fattigondet skal vokse sig endnu større end det er, uvilkaarlig føre til betragtelig

¹² Nicolai Rygg forsøkte også å «reducere tallene til en fælles enhet» og brukte ikke «den grove beregning, hvorefter barn regnes som 1/2 voksen». Ryggs generalnevner ble, som den danske, beregnet ut fra det daglige stofforbruk. «En voksen mand regnes = 3,6 enheter, voksen kvinde til 3,0 enheter, barn ved fødselen til 1, stigende med 1/10 hvert aar, indtil 26-aars alderen for mænd, 20-aars alderen for kvinder.» NOS V.104. Socialstatistik VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde. Kristiania 1909, s. 7*.

Tabell 2. Statens tollinntekter, toll pr. innbygger og utliknet inntekt. 1888-1908. Toll pr. utliknet

År	Tollinntekt. Kr	Innbyg- ger. Kr	Inntekt. Mill. kr
1888	18 534 166	9,39	301,8
1889	20 435 248	10,33	308,5
1890	21 555 564	10,83	320,5
1891	20 908 393	10,43	328,0
1892	19 384 265	9,75	346,2
1893	19 231 231	9,90	350,3
1894	20 131 310	9,85	351,6
1895	20 601 780	9,96	360,5
1896	23 131 110	11,03	369,5
1897	26 785 940	12,60	385,7
1898	33 142 662	15,36	406,8
1899	35 645 444	16,28	438,9
1900	33 064 942	14,91	462,6
1901	34 908 148	15,56	479,2
1902	31 685 045	13,79	485,5
1903	32 416 169	14,21	490,9
1904	31 726 239	13,86	486,8
1905	32 290 474	14,04	487,2
1906	37 480 270	16,22	494,9
1907	40 103 564	17,28	512,7
1908*	42 165 000	18,10	535,5

Kilde: Dokument nr. 25 (1909) Fra budgetkomiteen og toldkomiteen. Angaaende bevilgning til en komite for at undersøge spørsmålet om en omlægging af vor toldbeskatning m.m., s. 3.

forhøielse av arbeidslønningerne, hvilket igjen vil motvirke hvad toldbeskyttelsen skulde utrette.» Arbeiderpartiets stortingsgruppe mente at tollbeskyttelsen¹⁴ heller ikke i «statsøkonomisk henseende (...) eiet den evne som er paastaaet fra toldvennernes side. Indførselen er ikke gaaet ned og udførselen er ikke steget raskere end før. Forskjellen mellem indførsel og udførsel (handelsballancen) stiller sig ikke bedre». Forslagsstillerne var klar over, i slutten av februar 1909, at resultatene fra undersøkelsen som Stortinget hadde anmodet om i 1906 snart ville være tilgjengelig, men de mente at opplysningene var samlet inn på et for tidlig tidspunkt for å få registrert virkninger av økningen i tollsatsene etter 1905. Fra 1905 til 1908 hadde statens tollinntekter økt med 10 millioner kroner, fra 32 til 42 millioner kroner. Statens utgifter i forbindelse med løsrivelsen fra Sverige, kalt «Ekstraordinære forsvarsforanstaltninger» i statsregnskapet, utgjorde 17,7 millioner kroner fra 1900-1905 og 9,1 millioner kroner fra 1905-1910 og ble i stor grad finansiert gjennom økte tollskatter. Skatt på inntekt og formue til staten var i 1900 5,4 millioner kroner, i 1910 7,4 millioner kroner.

¹⁴ De viktigste endringene i beskyttelsestollen fra 1897 til 1905 var: Hornkveg med vekt over 240 kg 5 øre pr. kg, kjøtt urøkt 10 øre pr. kg, flesk urøkt fra 1897 10 øre pr. kg, fra 1905 15 øre pr. kg, smør fra 1896 10 øre pr. kg, fra 1898 15 øre pr. kg, poteter 50 øre pr. 100 kg. Før 1897 var ingen av disse varene belagt med toll.

Anders Buen, Chr. Holtermann Knudsen, Alfred Eriksen og Adam Egede-Nissen hevdet med støtte i tabellen at tollene hadde vokst raskere enn den «utlignede inntægt». Prisene på de varer som ble belagt med toll viste også en «gjennomgående stigning», men størst oppmerksomhet «fortjener den rubrik i tabellen, hvori der er udregnet toldbyrden pr. indbygger i det omhandlede tidsrum». Den hadde steget fra 9,39 kroner i 1888 til 18,10 kroner i 1908 «eller med omkring 100 procent». De fire konkluderte derfor: «Vort folks toldbyrder er nu vokset til en saadan høide; at det er uomgjængelig nødvendig at skaffe lettelse i dem. Under alle omstændigheder maa derfor ogsaa spørgsmaalet om nedsættelse eller opphævelse av fiskaltolden paa de almindelige livsforbrødenheder, særlig kaffe og sukker, komme under overveielse.» Det var sukkertollen som først kom i søkelyset, økningen av tollene fra 20 til 30 øre pr. kilo i 1905 hadde ført til at statens inntekter fra sukkertollen alene økte fra 6 281 000 i 1904 til 10 453 000 i 1907. De fire Arbeiderrepresentantene avsluttet med å foreslå at det «snarest gaas i gang med en saklig undersøkelse og utredning av de herhenhørende forhold. Dette vil formentlig best kunne skje ved nedsættelse av en departemental komite paa 5 medlemmer, som i tilfælde bør kunne forelægge resultatene av sit arbeide for stortinget i 1910.» Komiteens oppgave skulle altså være å utrede «toldbeskyttelsens virkninger for landets finansielle stilling, vor toldbeskatning i forhold til befolkningens økonomiske vilkaar i det hele».

Den 17. september 1907 ble forslaget diskutert etter at Anders Buen¹⁵ hadde presentert det. Først hadde forslaget vært behandlet i den «kombinerte budget- og toldkomite», og flertallet i komiteen hadde stemt mot forslaget.¹⁶ Anders Buen la vekt på at arbeiderklassen ikke hadde hatt noen representant på Stortinget da «den forberedende behandling av disse spørsmål»¹⁷ hadde foregått i 1888 og 1897. «Jeg tror for min del at meget af det, vi lader gaa under betegnelsen beskyttelsestold, i virkeligheden simpelthen er fiskaltold, og jeg mener endvidere, at meget af den beskyttelsestold, vi har, ikke helt er paa rette plads. Jeg tror, der findes adskillige ting i landet, som kaldes norsk industri, og som beskyttes i stor udstrækning, som bare er et tomt begrep; der findes industriartikler, som for en stor del, trods den store beskyttelsestold, indføres fra udlandet.» Anders Buen avsluttet innlegget sitt med å hevde: «(J)eg skal indrømme, at for dem, som finder, at vort nuværende beskatningssystem er retfærdig, er der ikke nogen grund til at gaa til en undersøgelse af disse forhold. Her vil der komme til at staa et skille idag, paa den ene side de, som mener det modsatte, og som finder det paakrevet, at der snarest mulig kastes fuldt lys over den kjendsgjering, at smaafolket i landet er de, som bærer de tungeste byrder. Men enten man holder paa det ene eller det andet system her, saa skulde man tro, at begge parter vover at lade der komme fuldt lys over tingene, at begge parter vover den

¹⁵ Anders Buen (1864-19) typograf, deltok i typografstreiken i Kristiania i 1889, fra 1898 redaksjonssekretær i Social-Demokraten, (Ludvig Meyer var redaktør), fra 1900 redaktør. Fra 1903 redaktør av Ny Tid i Trondheim, fra 1906-21 stortingsmann fra Trondheim, i de siste perioder stortingspresident.

¹⁶ Indst. S. XXXV (1909) Indstilling fra den kombinerte budget- og toldkomite forat undersøge spørgsmaalet om en omlægning af vor toldbeskatning m.m.

¹⁷ Stortingsforhandlinger (1909) s. 3163.

ting, at lade det samlede folk faa helt og fuldt indblik i disse ting, slig at folket i valg kan træffe afgjørelsen.»

Saksordfører og formann i budget- og toldkomiteen, Konow,¹⁸ svarte Buen med å gjøre oppmerksom på at «det, som er det faktiske forhold her, det er, at der allerede for en del aar siden er stillet en anmodning til finansdepartementet og regjeringen om at fremkomme med en udredning af disse forhold og komme med statistiske opgaver, som belyser alle disse ting, det her gjelder at faa belyst, og da at komme med forslag om en komite er ikke nødvendig». Konow hevdet også at det «(i) det hele taget at komme og rode op i disse ting stadig og altid i det system, som er vedtaget, er ikke riktig» og at hele saken mest minnet om et «dekla-mationsnummer». At tollskattene var urettferdige «har vi jo hørt, sa længe vi har vært her i salen, fra frihandelsmændene og socialisterne, at det var et saadant uretfærdig beskatningssystem, vi havde, men det er ikke tilfældet, naar man undersøger saken samvittighedsfuldt og retsindig». Statsminister Gunnar Knudsen tok selv ordet og fastslo at Norge nok var «et tungt beskattet land». Det hadde først og fremst sin årsak i at landet var «kostbart at administrere» fordi det var stort og «samtidig et meget tyndt befolket» land. Statsministeren mente videre at det nok kunne «fremtrækkes eksempler» på at skattebyrdene falt «uretfærdig», men «naar man tager hensyn til de forskjellige systemer, som vi har en blanding af, direkte og indirekte skatter, saa tror jeg ikke, seet under den synsvinkel, som forholdene i det hele taget er her i verden for tiden, at skattene falder uretfærdigere i Norge end i noget andet land».

Anders Buen forklarte Konow at det var hans plikt «at rode op i disse ting», arbeiderrepresentantene var «henvist til at rode op i de ting» som de fant urettferdige. Noe «deklamationsnummer» var det langt fra å være. «Jeg kunde jo sige, at disse folk, som ikke vil have rørt ved vor toldbeskatning, sidder som musen, da den sat paa flesket; den sagde: nu sidder vi alle godt.» Buen hadde hørt venstremenn «foran valgene» som snakket om den urettferdige «toldbeskatningen», men «(n)aar saa tingen foreligger til afgjørelse her i salen, saa laater det lidt anderledes: dette er ting, som vi ikke kan røre ved, for det er gaaet for kort tid; uretfærdigheden har været for kort!» Buen var slett ikke sikker på at det var riktig å trekke kommuneskatten inn i regnestykket, da måtte det i så fall også pekes på «den omstendighet, at en væsentlig del af de udgifter, som man betaler i kommunen, bidrager til eiendommenes verdiforøgelse.» Argumentet om at skattesystemet ikke var «uretfærdigere i Norge end i noget andet land» ville heller ikke Buen akseptere: «Ja det spørges nu ikke (...) først og fremst efter, hvorvidt det er ligesaa uretfærdig i andre lande. Jeg siger, at vi her i vort land bør naa den høieste grad af retfærdighed, som det er muligt at naa.» Forslaget falt med 82 mot 29 stemmer.

Ugifte syersker

Mot slutten av 1909 var Nicolai Rygg ferdig med bearbeidingen av forbruksoppgavene og de 12 arbeiderbudsjettene. Forsinkelsen kan delvis skyldes at det

¹⁸ Wollert Konow (1847-1932) godseier i Ringsaker 1882-1924, stortingsmann 1882-91 og 1895-1924. Tilhørte i sin ungdom Venstres radikale fløy. Seinere øvet han som finans- og budsjettkomiteens formann sterk konservativ innflytelse i alle finansspørsmål.

Tabell 3. Ugifte syerskers utgifter til forbruk, etter inntektsgruppe. 1894-1904/5. Kroner

Årlig inntekt	Utgifter i alt	Hus- leie og brensel	Mat og drikke	Klær og skotøy	Diverse
Alle	462	123	198	99	43
Inntil 200	300	93	123	71	13
201 - 300	400	102	186	87	25
301 - 400	425	121	176	97	32
401 - 500	500	124	221	120	35
501 - 600	450	118	159	125	48
601 - 700	500	111	250	78	61
701 - 900	650	184	268	113	85

Kilde: NOS. V. 8. Socialstatistik. IV. Arbeids- og Lønningsforhold for Syersker i Kristiania tilligemed Oplysninger angaaende Lønninger i andre kvindelige Erhverv i Norge.

opprinnelig var meningen at departementet skulle bearbeide oppgavene. Men i mars 1907 etter at det meste av materialet var kommet inn, bad det Byrået om å «overta istandbringelsen av den av Stortinget forlangte utredning». Publikasjonen¹⁹ bygger på to undersøkelser. Den ene var en oppfølging av undersøkelsen fra 1888, den andre var i norsk statistisk sammenheng en ny undersøkelse, «arbeiderbudgetter».

Det vil si helt ny var den ikke. Nicolai Rygg hadde i 1906 publisert statistisk materiale om «Udgifter og Forbrug» til ugifte syersker i Kristiania.²⁰ Bakgrunnen for denne undersøkelsen var en henvendelse fra Norsk Kvindesaksforening til Stortinget i 1895 om «Indsamling af Opgaver til Belysning af kvindelige Arbeideres Lønninger». Stortinget anmodet regjeringen om innsamling av oppgaver som kunne belyse dette, og «Bureauet» ble «bemyndiget til at træffe de nødvendige Foranstaltninger». Det viste seg at det alt fantes noe materiale som kunne kaste lys over emnet. Den parlamentariske Arbeiderkommission (1894) hadde innhentet oppgaver om 821 syerskers økonomiske og sosiale «Forhold». Det viste seg imidlertid ønskelig å innhente flere opplysninger ved å vende seg personlig til syerskene for å «belyse Sider af» deres «Livsvilkaar» som ikke var med i kommisjonens undersøkelse.

Ved hjelp av den kommunale folketellingen for Kristiania ble det utarbeidet lister over syersker og de ble i 1896 tilsendt skjemaer og «(v)ed Udfyldingen af Schemaerne var to af Bureauets kvindelige Funktionærer behjælpelige, dels i Syerskernes Hjem, dels ved deres personlige Fremmøde paa Bureauet». På denne måten ble det innhentet oppgaver fra 317 syersker, og bearbeidelsen av den «dobbelte Række Opgaver» begynte, men ble «i nogen Tid afbrudt» da den «Funktionær, hvem Bearbeidelsen var overdraget, forlod Bureauet».

¹⁹ NOS V.104. Socialstatistik VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde. Kristiania 1909.

²⁰ NOS. V.8. Socialstatistik. IV. Arbeids- og Lønningsforhold for Syersker i Kristiania tilligemed Oplysninger angaaende Lønninger i andre kvindelige Erhverv i Norge. Kristiania 1906.

Tabell 4. Forbruk av kaffe pr. person. 1906

	Bygder. Antall enheter			Byer. Antall enheter		
	Inntekt 1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200 -	299	3,7	(2,6)			
300 -	449	5,6	4,4	3,4		
450 -	699	5,8	4,8	3,5	(6,7)	
700 - 1 049	7,1	4,6	3,9	6,7	5,1	(4,4)
1 050 - 1 999	6,4	5,2	4,4	5,9	5,6	4,7
2 000 - 2 999	7,6	6,4	4,9	6,8	5,8	4,0
3 000 - 4 499	(8,2)	6,9	5,4		5,2	(4,8)
4 500 - 6 999		(7,0)	6,2	(7,2)	(4,9)	(3,4)
7 000 - 10 499		6,4				(5,4)
10 500 og over		(6,0)			(5,5)	(6,9)

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes.

Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde.

Først i 1904 ble materialet funnet fram igjen og da var det nødvendig å supplere det med nye opplysninger på grunn av de i «Mellomtiden stedfundne Forandringer i Lønnsvilkaarene». Høsten 1904 og sommeren 1905 ble det innsamlet nytt materiale. Fordi det hadde vist seg ved undersøkelsen i 1896 at «skriftlige Henvendelser er mindre hensiktsmæssige for Øiemedet» ble det nå gjort «direkte personlig Henvendelse i Syerskernes Hjem eller paa deres Arbeidssted». Augusta Thannum fra «Syerskernes Fagforeningsbevægelse» intervjuet syerskene. Det var verken «praktisk muligt eller nødvendigt» å intervju alle syerskene i Kristiania, derfor ble det trukket «et Udvalg, som sikrede et alsidigt og paalideligt Billede» av syerskens kår. Det ble «anvendt al mulig Flid for, at alle Strøg af Byen og alle de enkelte Grupper inden Syfaget skulde blive repræsenterede i det rette Forhold». 525 syersker²¹ ble intervjuet og utgjorde «Hovedgrunnlaget» for undersøkelsen. Men det eldre materialet fra 1894 og 1896 ble bare brukt for «Paavisning af de indtraadte Forandringer» og for «Sammenligning».

²¹ Det som kjennetegnet «syfaget» var at det i «alleregentligste forstand» foregikk i en «Småbedrift». Det gjorde innsamlingen av oppgaver vanskelig fordi det gjaldt å få med syersker som arbeidet på små systuer eller for seg selv. «Syerskene træffes ikke samlet, men de maa eftersøges en for en fra Hus til Hus. Det er heller ingen let Sag at finde dem. Nogen veiledning havde man vistnok i den kommunale Folketællings Lister, men da mange Syersker hyppig skifter Bolig, staar man uden Hjælp.» Men sorgene var ikke over om riktig adresse ble funnet, for det var «meget ofte vanskelig at træffe vedkommende hjemme». Det gjaldt spesielt for syersker som arbeidet på «Værksteder eller Systuer» og som sydde «ude i Familier». De kom fra arbeid først seint på kveld og «hyppig maatte Besøget gjentages flere Gange før Schemaet kunde erholdes udfyldt». En annen vanskelighet var at på mange syersker virket en «saadan social Undersøgelse (...) som noget fremmed» og «det Hele» måtte forklares for dem «før de stilte sig imøtekommende». Men også de som var villige til å gi opplysninger, hadde vanskeligheter med å gjøre det siden bare et fåtall førte regnskap over inntekter og utgifter. Særlig fra dem som sydde hjemme hos folk, var det problematisk å få inntektsoppgaver, også de som var ansatt hadde vansker med å oppgi riktig årsinntekt fordi det i løpet av et år var vanlig med et varierende antall ukers arbeidsledighet.

Tabell 5. Forbruk av sukker pr. person. 1906

	Bygder. Antall enheter		Byer. Antall enheter		Inntekt	
	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200- 299	3,7	(2,9)				
300- 449	7,5	5,1	3,9			
450- 699	8,4	6,5	4,1	(14,4)		
700- 1 049	13,3	7,9	5,9	15,3	12,4	(12,9)
1 050- 1 999	18,1	12,5	10,2	18,1	16,7	14,2
2 000- 2 999	24,7	17,5	10,2	18,8	20,6	13,1
3 000- 4 499	(29,1)	18,9	15,1		17,9	(17,9)
4 500- 6 999	(25,8)	18,6	(39,8)	(25,5)	(18,7)	
7 000- 10 499		16,6			(21,6)	
10 500 og over		(21,8)		(27,8)	(35,7)	

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes.

Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde.

Materialet om syerskenes forbruk og utgifter bygger på oppgaver fra alle de tre undersøkelsene (1894, 1896 og 1904/5). Husleie ble registrert i intervjuene i 1904/5, mens utgiftene til mat, drikke, brensel og klær ble innsamlet i 1894. Oppgavene over utgifter og forbruk gjaldt bare for ugifte syersker, det vil si for 157 av totalt 525. I de tilfeller de forsørget barn eller foreldre ble kostnadene delt pr. person.

De aller fleste ugifte syerskene bodde på Grünerløkka. De yngste, «Nybe-gynderne» hadde de laveste lønningene, under én krone dagen. De bodde ofte hjemme hos sine foreldre. For de tre laveste inntektsgruppene var da også utgiftene større enn inntektene.²² Nær halvparten, 75, av de ugifte syerskene hadde ikke eget værelse. Den gjennomsnittlige utgiften til husleie var 75 kroner året, for det fikk de et møblert rom med «Bord, Stole og Seng». I en husleie på 75 kroner året «indgaar ogsaa for mange, antagelig Flertallet, Kaffe om Morgen-en». Syersker som arbeidet for private, «hjemmesyerskene» hadde det som regel bedre. «Ikke faa af disse er bosatte i Homansbyen; deres Indtægt er, naar de har stadig arbeide, forholdsvis god, og de bruger gjerne op hvad de tjener, anskaffer sig efterhaanden Nipsgjenstande og Billeder for at smykke sitt Rum eller en Gyn-gestol og andre Møbler for at gjøre Værelset saa komfortabelt som muligt.» Mange av de billige rummene som ble leiet ut, var imidlertid lite hyggelige: «I de tarveligere af disse er en Feltseng, Kommode, et lidet Bord og en Stol det eneste Bohave, og af dette tarvelige Udstyr er kommoden Syerskens egen Eiendom.»

²² De syerskene som hadde større utgifter enn inntekter var enten unge jenter som bodde hjemme hos sine foreldre eller så hadde de «Fattighjælp» eller «Gaver fra forskjellige Hold». Nicolai Rygg utelukket heller ikke at enkelte hadde «Biindtægter af forskjellig Art, som de ikke vil være bekjent af». Det er underlig at Rygg nevner dette for i et vedlegg til undersøkelsen av syerske-nes økonomiske og sosiale kår, kalt «Arbeidende Kvinder og Prostitution», viser han at den utbredte oppfatning om at mange syersker trakk på gata var feilaktig. Den sosiale bakgrunnen til de prostituerte var kartlagt av forstanderen ved Kristiania Arbeidsanstalt, Arne Omsted. Han hadde systematisk «samlet Oplysninger fra de i Anstalten indsatte Piger, idet han har examinert dem om deres Liv og de Aarsager, der har ført dem ind i Prostitutionen».

Den «største Post i Udgiftsbudgettet er naturligvis Mad og Drikke» og utgjorde mellom 3 og 7 kroner pr. uke. Nicolai Rygg anså 3 kroner pr. uke til mat som et minimum. De som levde for det, kunne «intet afse til Middagsmad ude, og hvad de kan skaffe sig af Middagsmad hjemme bliver heller ikke tilfredsstillende. De spiser da medbragte Smørrebrød med Kaffe eller Melk på systuen i Middagshvilen, og naar de kommer hjem, spiser de Havregrynsgrød eller lidt Flesk og Poteter». Syersker som brukte mellom 5 og 7 kroner til mat spiste regelmessig middag og gjorde det som regel på «smaa billige Beværtningssteder». En middag kostet om lag 30 øre og for det fikk de velge «to Retter (Suppe, Fisk, Kjødret, Dessert)».

Nicolai Rygg mente at det laveste beløp det var mulig å leve for var 300 kroner.²³ Husleia var det vanskelig å få lavere enn 5 kroner pr. måned og for klær var det også et minimum som det ikke var mulig å gå under «naar hun skal omgaas andre». Det var utgiftene til mat som det gikk an å knipe inn på, men under 180 kroner pr. år sikret verken «tilstrækkelig eller hensigtsmæssig Ernæring. Det er ogsaa karakteristisk, at med stigende Indtægt er det hovedsagelig Udgifterne til Ernæring og Beklædning, som vokser, medens Husleien ikke undgaar nogen betydeligere Forandring.» Men i virkeligheten var endringene i forholdet mellom kostnadsartene svært små mellom de ulike inntektsgruppene. Den mest systematiske endringen er at posten «diverse Udgifter» økte med inntekt, men denne posten var ikke rapportert av syerskene, men fastsatt «skjønsmæssigt». Det var bare tall for husleie, mat og drikke, klær og skotøy og brensel som ble samlet inn fra syerskene.

Forholdet mellom utgiftspostene bolig, mat og klær for de ugifte syerskene gir imidlertid lite kunnskap om det generelle forbruksmønsteret fordi gruppa var spesiell, nær 50 prosent var under 30 år, og levde i enpersonhusholdninger.²⁴ Likevel er undersøkelsen den første i Norge som forsøker å gi et bilde av de totale forbruksutgiftene fordelt på bolig, mat og klær. En tilsvarende undersøkelse fra Stockholm for barnløse, kvinnelige arbeidere viste at kostnadene til

²³ Nicolai Rygg gjengav et brev fra en 47 år gammel syerske som hadde en liten «Damesømsforretning». Hun skrev bl.a.: «Da jeg er mine 86-aarige Forældres og en syg Søsters Forsørger, saa har jeg for at klare Tilværelsen stadig maattet sælge bort mine Eiendele, og Kosten har siden 1896 bestaaet af to Gange daglig Havregrynsgrød, kaffe og tørt hjemmebagt Brød. Aldrig Smør, Ost, Fisk eller Kjød i Huset. Dette Kosthold, hvortil kommer Kundernes stadige Nedrykkelse af Arbeidspengene, til Trods for deres fulde Tilfredshed Aar efter Aar med det udførte Arbeide, gjør, at jeg selv ikke længere er saa sterk og udholdende som før, og jeg finder, at Kjolesøm er den mest fortvivlede Levevei. Hjalp ikke mit medfødte gode Humør og Evnen til at se de formaaende Kunders Smaalighed i et muntert Lys, saa orkede jeg ikke at holde ud, men jeg er jo nødt til at staa i denne Levevei, saalænge mine gamle Foreldre lever, for at kunne være i Huset om dem i deres stadige Alderdomssvaghed. Havde ikke dette tvunget mig, vilde jeg tusen Gange heller tjent mit Brød som Tjenestepige.» Rygg føyde til at kvinnen i 8 år hadde «tilbragt Natten på Sybordet i Systuen af Mangel paa bedre Soveplads.»

²⁴ Syerskene utgjorde en spesiell, men slett ingen liten gruppe. Ved folketellingen i 1900 var 26 021 kvinner sysselsatt i «smaaindustriell søm», 14 120 på landet, 3 958 i Kristiania og 7 943 i andre byer. Gruppa bestod av både ansatte (lønnsarbeidere) og selvstendig næringsdrivende. Undersøkelsen viste at det ofte var de som forsøkte å slå seg fram som selvstendig næringsdrivende som levde under de usleste kår (se note 23). Industrialiseringen av skredderfaget skjedde mellom 1860 og 1870, det var først da Isak Merritt Singers symaskin (oppfunnet i 1850) fikk betydelig utbredelse i Norge.

mat utgjorde fra 40 til 60 prosent, mens de i Kristiania utgjorde 43 prosent. Nicolai Rygg viste også til undersøkelser fra amerikanske storbyer hvor kostnadene til hus og mat utgjorde nær 60 prosent av husholdningenes totale utgifter.²⁵

Forbrugsgave 1906

Grunnlaget for statistikken var altså oppgaver fra 2 140 husholdninger på landsbygda og fra 243 husholdninger i byene. Det skulle gis tall for statistikk for 10 inntektsgrupper og tre husholdningsstørrelser. Det vil si i alt 30 grupper på landet og 30 i byene. Fordelte husholdningene seg helt likt i de 30 gruppene, gav det om lag 70 husholdninger i hver gruppe på landet, men bare 8 i hver

²⁵ En annen kilde til opplysning om forbruk av mat og drikke er Amund Helland, *Hvad vi spiser i Norge og hvad der spises i Paris, Forsøg paa en norsk ernæringsstatistik, Tillæg til «Statsøkonomisk tidsskrift»* 2det hefte 1896, Kristiania 1896. Amund Helland gav tall for forbruk av matvarer, både verdi og mengdetall, pr. individ i 1893 for Norge og Paris. Metoden Helland fulgte bestod i at han tok produksjonstallene, trakk fra eksporten, la til importen og reduserte mengdetallene for de forskjellige vareslagene til «den form, hvori de kommer i gryden» og delte til slutt på antall individer. Problemet med slike undersøkelser er at en del matvarer, f.eks. poteter, sukker, melk og mel konsumeres industrielt, og det var ingen enkel sak skjønsmessig å fastslå hvor mye det utgjorde. En slik tabell kan heller ikke si noe om hvordan utgiftene til bestemte matvarer varierte med inntekt. På den annen side gav sammenstillingen opplysninger om hvor mye mat- og drikkevarer som var tilgjengelig for befolkningen, og hvor mye som ville tilkommet hver enkelt hvis alle fikk like mye. Når det gjelder sammenlikningen som Amund Helland foretok mellom Norge og Paris (det gis også en sammenlikning av forbruket av mat i Norge og Ungarn), kan det gås ut fra at feilkildene, (med ett unntak; det må antas at antall tilreisende til Paris var langt høyere enn antall tilreisende til Norge), var de samme og at tallene derfor uttrykker reelle likheter og forskjeller i forbruk. Pariserne brukte mer kjøtt, fjærkre og vilt, egg, grønnsaker, frukt, sjokolade, vin og brennevin enn nordmennene. Nordmennene brukte imidlertid mer fisk, fisk, smør, ost, brød og kornvarer enn pariserne. Helland forklarte en del av forskjellene i forbruket, bl.a. det høyere forbruket av melk i Norge med at befolkningens alderssammensetning var forskjellig i Paris og Norge. Normennenes utgifter til mat og drikke slik Helland hadde beregnet det, var 115,24 kroner, mens pariserne brukte 504,58 pr. år til mat og drikke.

Tabell 1* Forbruk pr. individ i Norge og Paris. 1893. Kilo

	Norge	Paris		Norge	Paris
Kjøtt	25,05	63,82	Grønnsaker	10,30	117,80
Flesk	18,09	12,22	Sukker	9,40	13,29
Hestekjøtt	0,45	0,68	Kaffe	3,78	3,24
Fjærkre og vilt	0,74	8,92	Sjokolade	0,094	1,51
Fisk	18,63	8,04	Te	0,043	0,032
Smør	9,57	7,74	Krydderier og salt	7,26	13,71
Ost	7,55	5,03	Tobak	0,89	1,57
Egg	1,48	7,75	Melk, liter	158,8	60,35
Brød og kornvarer	222,64	157,85	Vin, liter	0,86	210,82
Ris og sago	1,44	6,46	Øl, liter	15,32	12,89
Frukt	9,00	35,92	Sider, liter	-	1,83
Poteter	144,00	22,20	Brennevin		
			45%, liter	3,38	9,02

Kilde: Amund Helland, *Hvad vi spiser i Norge og hvad der spises i Paris, Forsøg paa en norsk ernæringsstatistik, Tillæg til «Statsøkonomisk tidsskrift»* 2det hefte 1896, s. 57.

gruppe i byene. Husholdningene fordelte seg ikke med et like stort antall i hver gruppe, det var flest husholdninger i gruppene med inntekt fra 300-449 kroner, 450-699 og 700-1 049 på landet, i byene var gruppene fra 450-699 kroner, 700-1 049 og 1 050-1 999 de største. Siden det statistiske primærmaterialet ikke er bevart, er det ikke mulig nå å angi spredningsmål for gruppene eller å fastslå om inndelingen av husholdningene var et resultat av funn av homogene grupper. I det følgende går det ut fra at de observerte forskjellene tilsvarende forskjeller i virkeligheten.

Av opplysningene som var innhentet på skjemaet «Forbrugsoppgave» 1906, begynte Nicolai Rygg med kaffen; den «fiskalartikkel» som utgjorde den «uretferdigste belastning av de lavere inntægter» fordi forbruket av kaffe «paa det nærmeste» var det samme i en «arbeiderhusholdning som i de mere velstaaende kredser». På de snaue 20 åra som hadde gått siden undersøkelsen i 1888, hadde kaffeforbruket både på landet og i byene steget slik at de laveste inntektsgruppene brukte samme mengde kaffe som gjennomsnittet i 1888.²⁶

²⁶ Utviklingen i forbruket av kaffe, sukker og lysolje er av interesse ikke bare fordi varene var kasseartikler. I det nittende århundret innebar utbredelsen av dem spredningen av pengeøkonomi. Kjøp av kaffe, sukker og lysolje knyttet den mest avsidesliggende plass til et marked. Dette markedet hadde en annen side, både sukker og kaffe ble, stort sett, dyrket i koloniene på plantasjer, ikke sjelden med slaver som arbeidskraft. Kaffebusken fantes opprinnelig i Arabia. I det 17. århundret ble det anlagt plantasjer i Indonesia, i det 18. århundret på De vestindiske øyer og i Mellom-Amerika, noe seinere i Sør-Amerika. Forbruket av kaffe fortrengte forbruket av brennevin, og fungerte som den store tørreleggeren. Kaffens evne til å nedsette trangten til søvn og til å skjerpe sansene gjorde den til en perfekt pietistisk drikk da industriarbeidet, som forutsatte edru og årvåkne arbeidere, oppstod. Jf. «Kaffen og den protestantiske etikk» Wolfgang Schivelbusch, Paradiset, smaken og fornuften. Nytelsesmidlene i historien, Oslo 1981. (s. 25-93). Forbruket av kaffe ble fordoblet i Norge fra 1831-35 til 1841-45 da det steg fra én til to kilo pr. innbygger pr. år. Clemens Bonifacius (pseudonym for Peter Christen Asbjørnsen), hevdet i sin Fornuftig Madstel. En tidsmessig Koge- og Husholdningsbog, Kristiania 1864, at kaffen inngikk i det daglige forbruk «idet mindste hører den i de fleste Ægne af Landet til dem.» (s. 19). Asbjørnsen var klar over at kaffen erstattet alkoholholdige drikkevarer. Det var blant annet blitt en skikk blant kvinnene at de brukte «formeget baade Tid og penger paa Kaffe og Kaffeslaberas», men «(d)et maa ogsaa medgives, at der er meget bedre, at de drikke Kaffe til Snakket end (...) Vin og Sukkerbrændevin, som Holberg fortæller var Skik paa hans Tid.» (s. 20) Ludvig Holberg (1684-1754) undret seg ustanselig over at det med kaffen ble mulig å sitte på kro uten å bli full. Han drøftet bruken av kaffe i Barselstuen, i 3. akt av Jean de France og i Peder Paars 1. bok, men også i Epistel nr. 1, som nok er det sted Asbjørnsen siktet til. Her heter det bl.a.: «Nu kan vore Hustruer og Døttre gjøre 10 Visitter en Eftermiddag, og komme gandske ædreue tilbage. Dette kunde ikke skee i gamle Dage, da man intet andet havde at byde de besøgende, uden Gylden-vand, Sek, Spansk-bitter-Vin, Luttendrank, og andet, hvor-af et Fruentimmer maatte i det mindste pimpe litt paa hvert Sted.» Her sitert etter Knud O. Møller, Stimulanser, Norsk redaksjon Jens Dedichen, Oslo 1947, s. 83. Troels-Lund hevdet i Dagligt Liv i Norden i det XVI Aarhundrede, Femte Bog, Femte Udgave, København 1929-31 s. 13f at kaffen «frembød det uforlignelige Gode at yde en varm og oplivende Drik, der ikke virkede berusende.» Troels-Lund mente at kaffen i løpet av det 19. århundret ble «den af Almuen mest yndede Drik, der under indskrænkende Forhold ofte erstatter al anden Varm Mad.» Utbredelsen av kaffe ble også satt i sammenheng med forbedringer i belysningen; «man fandt paa at omgive Lampens Lue med en gennemsigtig Skorsten, Lampeglasset. Herved forøgedes Trækken og derved Forbrændningen, og Samtidigt kastedes det indvundne Skær gennem Glasset ud i Stuen. Følgen af denne forbedrede Belysning blev, at det ikke længere faldt naturligt at vie Tiden fra Solnedgang til Sengetid blot til Drik. Der blev Mulighed for fortsatt Virksomhed.»

Tabell 6. Forbruk av kjøtt pr. person. 1906

Inntekt	Bygder. Antall enheter			Byer. Antall enheter		
	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200- 299	8,6	(9,4)				
300- 449	17,8	13,3	9,2			
450- 699	16,7	14,9	15,1	(23,0)		
700- 1 049	28,3	19,1	16,4	33,7	19,9	(16,3)
1 050- 1 999	31,5	23,2	20,4	39,0	29,0	26,9
2 000- 2 999	49,8	32,2	24,9	47,2	33,9	33,3
3 000- 4 499	(57,1)	45,9	35,5		47,3	(41,2)
4 500- 6 999	(54,1)	42,2		(61,2)	(40,0)	
7 000-10 499		33,8			(72,0)	
10 500 og over		(51,2)			(115,4)	

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes.

Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling etter inntægt og forsørgelsesbyrde.

Tabell 7. Forbruk av fleisk pr. person. 1906

Inntekt	Bygder. Antall enheter			Byer. Antall enheter		
	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200- 299	11,3	(4,6)				
300- 449	14,4	12,9	11,3			
450- 699	15,9	13,7	12,3	(12,8)		
700- 1 049	15,1	16,1	14,6	10,7	8,7	(8,9)
1 050- 1 999	18,0	17,2	16,2	10,4	6,9	7,9
2 000- 2 999	13,6	17,4	18,6	7,5	9,7	7,6
3 000- 4 499	(10,0)	14,8	20,2		6,6	(5,7)
4 500- 6 999		(24,8)	20,3		(5,4)	(5,6)
7 000-10 499		18,2				(11,4)
10 500 og over		(17,5)				(7,7)

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes.

Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling etter inntægt og forsørgelsesbyrde.

Tabell 8. Tollskatt på kaffe og sukker i prosent av inntekt, etter bosted og familiestørrelse. 1906

Inntekt	Bygder			Byer		
	2 voksne	4 voksne	6 voksne	2 voksne	4 voksne	6 voksne
250	1,78	2,64				
375	2,10	3,04	3,50			
575	1,49	2,36	2,38	2,20		
875	1,40	1,71	2,01	1,51	2,40	3,56
1 525	0,96	1,39	1,72	0,94	1,75	2,23
2 500	0,77	1,15	1,08	0,61	1,27	1,23
3 750	0,60	0,82	0,98		0,74	1,09
5 750		0,69	0,77	0,50	0,63	0,70
8 750			0,47			0,55
10 500			0,47		0,38	0,73

Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling etter inntægt og forsørgelsesbyrde.

Tabell 9. Husholdningsregnskaper for 12 arbeiderhusholdninger. 1906-1907. Kroner

	Alle	Kristiania	Østlandet	Smed	Kristiania		
					Jerndreier	Snekker	Sliper
Mannens alder				30	30	46	43
Antall barn	3,4	3,5	3,3	4	2	4	4
Bolig, antall rom ¹	2,8	3	2,3	3	3	3	3
Inntekt	1 283,8	1 360,3	1 207,2	1 511,9	1 234,8	1 325,1	1 400,7
Forbruk	1209,3	1324,6	1094,0	1510,8	1122,4	1308,0	1389,0
Kjøtt	147,6	136,6	158,7	179,1	109,2	119,2	104,6
Fisk	20,2	29,5	11,0	23,2	18,0	31,5	13,2
Melk, smør, ost, egg ..	245,8	247,5	244,0	264,9	296,6	239,2	263,8
Brød, mel, gryn	141,1	148,1	134,1	143,4	95,5	131,8	215,8
Grønnsaker og frukt ..	36,2	37,5	35,0	43,1	34,4	32,6	26,4
Kolonialvarer	100,1	92,3	108,0	95,5	75,6	103,8	89,2
Alkohol og tobakk	38,6	55,9	21,4	58,3	66,1	49,5	60,6
Klær og skotøy	161,3	150,1	172,4	146,3	80,4	149,4	197,6
Bolig	129,1	210,2	48,0	200,0	150,0	276,0	216,0
Brensel og lys	62,4	66,6	58,2	85,9	61,5	61,1	43,7
Vask og hygiene	14,5	19,9	9,1	37,2	16,3	9,2	9,1
Innbo	18,0	17,5	18,5	66,6	3,9	12,7	9,1
Helse	6,1	5,4	6,8	1,9	0,2	12,5	-
Forsikring	13,1	14,3	11,9	21,3	17,6	16,0	16,0
Fagforenings-							
kontingenter	16,7	23,2	10,3	47,5	51,0	2,0	2,0
Skatter	10,1	9,1	11,1	4,4	18,0	17,1	10,9
Avis og bøker	10,2	14,1	6,2	19,1	8,8	14,3	15,6
Andre utgifter	38,3	46,2	29,5	73,2	19,7	30,3	95,6

¹ Kjøkken medregnet.

Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde.

		Eidsfoss		Strømmen		Fetsund	
Lossearbeider	Lossearbeider	Former	Mekaniker	Snekker	Sjauer	Lensearbeider	Lensearbeider
48	56	34	40	32	32	31	29
5	2	2	5	2	4	4	3
3	3	2	2	3	2	2	3
1445,3	1244,1	966,9	1673,1	1149,8	1306,2	1061,0	1086,4
1391,5	1226,1	839,6	1494,2	1033,7	1306,2	890,3	1020,4
139,8	167,5	150,0	227,2	127,7	178,5	152,1	116,7
27,9	63,1	11,7	6,7	13,8	11,6	11,1	10,9
244,0	176,7	181,2	400,0	219,8	278,4	175,6	209,1
212,4	89,4	108,9	200,5	68,9	182,8	135,9	107,8
32,9	55,6	9,4	67,9	21,2	37,3	25,9	48,1
97,2	92,5	94,9	133,1	78,8	157,6	78,9	104,4
36,7	64,2	13,9	33,9	18,0	28,6	25,8	8,0
182,4	144,7	116,2	281,3	151,4	218,7	136,2	130,6
240,0	179,0	-	-	84,0	60,0	60,0	84,0
62,4	84,8	52,5	68,2	46,1	51,6	58,9	71,6
24,9	22,6	12,6	10,2	11,7	6,2	5,3	8,7
3,5	9,3	13,1	7,6	16,1	39,3	7,3	27,8
-	17,8	0,5	1,9	16,6	0,2	2,5	19,3
14,7	-	13,2	13,2	24,8	8,4	6,0	6,0
15,8	20,7	33,1	28,6	-	-	-	-
2,7	1,5	3,5	4,8	33,3	10,1	3,8	11,0
14,4	12,4	6,6	9,4	9,0	4,1	3,1	5,1
40,0	24,2	18,6	-	92,5	12,5	2,0	51,4

Tabell 10. Utgifter etter hovedposter i prosent av de totale utgiftene.¹ 1906-1907

	Alle	(1) 8	(2) 1	(3) 5	(4) 4	(5) 3	(6) 10	(7) 6	(8) 2	(9) 9	(10) 12	(11) 11	(12) 7
Mat	57,6	69,3	49,6	54,2	50,3	50,3	65,8	52,6	56,1	51,3	58,5	65,1	66,2
Alkohol og tobakk	3,1	2,3	3,9	2,6	4,4	3,8	2,2	5,2	5,9	1,7	0,8	2,9	1,7
Klær og skotøy	13,3	18,8	9,7	13,1	14,2	11,4	17,0	11,8	7,2	14,6	12,8	15,3	13,8
Bolig og innbo	17,2	5,4	21,5	23,5	19,4	27,4	9,2	24,8	20,3	15,3	18,0	14,2	7,8
Andre utgifter	8,2	3,9	11,1	6,3	9,5	7,0	2,8	6,3	10,3	17,0	9,1	1,9	9,0

¹ Tallene uten parentes i tabellhodet svarer til rekkefølgen på familiene i tabell 9. Tallene i parentes svarer til rangering etter inntekt. Familien med høyest inntekt har fått nr. (1) osv.

Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistikk. VIII. Skattnernes fordeling etter indtægt og forsørgelsesbyrde.

Tabell 11. Forbruk pr. person pr. år.¹ 1906-1907. Kilo

	Alle	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Kjøtt og flekk	28,4	31,2	28,5	22,6	16,5	22,3	38,8	39,9	35,4	30,6	32	27,5	22,3
Melk, liter ..	144,6	131,2	166,0	76,2	151,3	84,8	58,5	129,5	282	199,8	170	124,3	161,8
Smør, margarin og fett	13,9	13,8	15,1	10,1	13,1	15,6	20,3	16	17,8	12	19	11,9	13
Brød, mel og gryn	106,8	80,7	90,6	79,9	134,9	120,8	91,0	102,9	146,4	66,4	147,5	119,7	100,8
Ost	4,4	3,1	8,5	4,6	2,5	3,1	4,1	2,8	3,4	8,4	5,9	2,4	4,0
Egg, stk	36	67	92	46	33	13	30	40	10	52	8	13	26
Poteter	77,8	61,8	123,2	59,3	63,8	64,9	145,9	52,5	105,0	27,8	83,8	82,8	63,0
Sukker	10,7	8,6	7,8	11,5	7,1	8,0	14,9	15,6	13,1	11,1	10,4	8,1	11,9
Salt	11,9	8,7	9,5	7,7	8,0	8,3	20,5	27,0	5,1	10,0	8,7	9,2	20,0
Kaffe	4,4	4,1	4,7	2,8	4,3	3,6	5,4	6,2	4,9	3,7	7,1	2,3	3,9
Sjokolade ..	0,3	0,4	1,1	..	0,1	0,1	..	0,5	0,2	1,1	0,2

¹ Tallene i tabellhodet svarer til rekkefølgen på familiene i tabell 9.

Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistikk. VIII. Skattnernes fordeling etter indtægt og forsørgelsesbyrde.

Ellers bet Rygg seg merke i at forbruket av kaffe på landet faktisk var avhengig av inntekt. Jo høyere inntekten var, desto høyere ble kaffeforbruket, mens forbruket i byene var uavhengig av inntekt. Både på landet og i byene falt forbruket med forsørgelsesbyrde, forklaringen var at mindreårige barn sjelden drakk kaffe.

Forbruket av sukker hadde steget enda mer enn forbruket av kaffe siden undersøkelsen i 1888. Den gangen var gjennomsnittsförbruket på landet 3,7 kilo og i byene 9,5 kilo. I 1906 hadde gruppene i byene med lavest inntekt et forbruk som lå tre-fire kilo høyere enn gjennomsnittsförbruket i 1888, mens gruppa med lavest inntekt på landet hadde et forbruk som tilsvarte gjennomsnittsförbruket fra 1888, nemlig 3,7 kilo. Mens sukkerforbruket i byene var 2 1/2 gang så stort i byene som i bygdene i 1888, var det bare to ganger så stort i 1906.

Mens forbrukstallene for kaffe stemte godt overens med tallene fra importstatistikken, var overensstemmelsen dårlig for sukker. Hovedårsaken ble antatt å være at oppgavegiverne hadde beregnet sukkerforbruket i en normaluke og ikke tatt hensyn til «ekstraförbruk, navnlig i syltetiden». Det viste seg at sukkerforbruket «avhenger i betydelig grad av Indtægten», men også her var det

forskjell på by og land, denne tendensen var imidlertid for byene «ikke særdeles betraktelig». Årsaken til det var at forbruket i «den arbeidende klasse i de senere aar» hadde steget «saa sterkt».

Undersøkelsen av forbruket av kjøtt og fleisk ble innhentet for første gang fra husholdningene og kunne derfor ikke sammenliknes eller kontrolleres mot tidligere oppgaver. Oppgavene viste at forbruket av kjøtt og fleisk for hele landet var vel 30 kilo pr. innbygger. I byene 37, 8 kilo (29,9 kilo kjøtt og 7,9 kilo fleisk) mens det på bygdene ble brukt 27 kilo (15,7 kilo kjøtt og 11,3 kilo fleisk). Det var mer enn de 25 kiloene Ole Jacob Broch hadde anslått i 1876,²⁷ og det L. J. Vogt hadde kommet fram til i 1877 selv om fordelingen av forbruket på

²⁷ I Kongeriget Norge og det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhedstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samfærdselsmidler og Ekonomi. Kristiania 1876, gir Ole Jacob Broch en rekke interessante opplysninger om forbruket i husholdningene, boka er langt på vei den eneste systematiske kilde for utviklingen av forbruket i det 19. århundret. Boka er blitt berømt blant annet fordi Ole Jacob Broch i forordet opplyste at den var skrevet på 10 uker. Grunnen til at O. J. Broch kunne skrive ei bok på godt og vel 300 sider på 10 uker var at han tidligere hadde gitt ut Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. 1867-1871, Kristiania 1871. O. J. Broch skrev bl.a.: «Næringsmidlene ere på landet væsentlig Melspiser, dels tillavede som Velling eller Grød, dels som Brød, samt Poteter, tilligemed saltet Sild, i mindre Grad saltet eller speget Kjød og Fleisk, og endelig i betydelig Mængde Melk; ved Kysten desuden fersk Fisk.» (s. 25) «Fladbrødet var for ikke længe siden det almindeligste Brød på Landet og benyttedes ogsaa ofte i Byerne. Det begynder nu i de bedre Fladbygder mere at fortrænges af Rugbrødet, og i Byerne er det nu en Sjeldenhed. Fladbrødet leverer, som bagt af ugjæret Deig, mere Næringsstof af den samme Mængde Mel end det gjærede Brød. Det er ogsaa velsmagende. Det belægges, fornemlig når det spises til Kaffeen, ofte af Almuen, navnlig i Fjeldbygderne med en uforholdsmæssig Mængde Smør.» (s. 25) «Grød er den daglige Hovedret for den norske Almue, navnlig på Landet, og dens gode Tillavning er en Hovedfordring, der stilles til en dygtig Husmoder. Til Grøden anvendes hovedsagentlig Bygmel, undertiden Havremel, i Byerne dog ogsaa Rugmel. I Gjennemsnit regnes, at der for hvert Individ af Almuen på Landet, Mænd og Kvinder, Voxne og Børn, fortæres årlig henimod 80 kilogram Mel i Form af Grød. Til Grøden spises skummet Melk, helst sur. Grøden tilsættes undertiden en Del mel, efter at Gryden er tagen af Ilden og Kogningen ophører, for derved at frembringe en større Fasthed, og gjøre den mere skikket til at medtages som Nistemad eller Skræppemad, «Nævergraut», til aflægsne Arbeidssteder.» (s. 25) O. J. Brochs bemerkning om skikken med å tilsette mel i grøten etter at den var tatt av varmen, viste til grøtstriden som hadde rast ti år tidligere. Peter Christen Asbjørnsen hevdet i sin Fornuftig Madstel. En tidsmessig Koge- og Husholdningsbog, Kristiania 1864, at «(m)ange Steder, næsten overalt paa Vestlandet, er det Skik at stampe en Mængde raat Mel i Grøden, efterat Gryden er taget af Ilden» (s. 26). Det rå melet gikk, ifølge Asbjørnsen, tvers gjennom fordøyelsesystemet uten at næringsstoffene ble suget opp. «Dette tab», fortsatte han, «er ogsaa en stor Sag, naar det regnes med for en daglig Kost over hele eller en stor Del av Landet. Folk, som nøie kjende Stellet og levemaaden Omkring i Bygderne, have troet, at Tabet bør settes til en Sjettepart af det Grødmel, som bruges, og det bliver ingen ringe Pengesum hverken for Landet eller for den enkelte Familie eller Hushold.» (s. 27) Eilert Sundt tok i «Folkevennen» skarp avstand fra Asbjørnsens påstand om at kvinnene ikke skulle kunne koke grøt. Han mente at Asbjørnsen hadde misforstått fordi han ikke kjente forskjellen på «turr mala og rå mala mjøl». (Her sitert etter Mimi Sverdrup Lunden, De frigjorte Hender, Et bidrag til forståelse av kvinners arbeid i Norge etter 1814, 2. utgave, Oslo 1942, (s. 39f.)) Om forbruket av matvarer generelt hevdet O. J. Broch: «I Gjennemsnit for den hele befolkning kan det årlige Forbrug af Kornvarer til Menneskeføde, reducert efter Ernæringsverdien til Byg, ansættes pr. Individ til 3 Hektoliter eller 190 Kilogram, af Poteter til 2,8 Hektoliter eller 200 Kilogram, af Kjød og Flæsk, Benen medregnede, til 25 Kilogram årlig. Over Forbruget af Fisk mangle de til en Beregning fornødne Data, men kan i Gjennemsnit for det hele Land antages mindst at være omtrent ligesåmeget i

Vægt som for Kjød og Flesk, altså mindst omtrent 25 Kilogram årlig. Forbruget af Melk, dels umiddelbar som sådan, dels til Velling, dels som Fløde, Smør og Ost ansættes til 400 Liter årlig. Særlig af Smør kan det årlige Forbrug i Gjennemsnit ansættes til mellom 15 og 20 Kilogram pr. Individ. Dette Forbrug er dog kun et Gjennemsnit for det hele Land. I Fjelddalene er Forbruget af Kornvarer meget mindre, måske neppe det halve af Gjennemsnitsforbruget, derimod Forbruget af Kjød og navnlig af Melk og Melkeprodukter betydelig større. I Kystdistriktene er Forbruget af Kjød betydelig mindre, derimod af Fisk betydelig større end i det Indre af Landet.» (s. 29f) Om boligene oplyste O. J. Broch: «Beboelseshusene på Landet ere nu næsten overalt forsynede med Jernovne til Opvarming, og ofte tillige med Kogeovne af Jern. Det ældre åbne Ildsted, Peisen, og den åbne Skorsten har mere og mere måttet vige for Nødvendigheden af at indskrænke Forbruget af Brænde med den aftagende lette Adgang til samme. Samtidig have de lavere Jernpriser og lettere Adgang til Forsyning med hensigtsmæssigt konstruerede Opvarmings- og Koge-Apparater lettet Overgangen til en bedre Ekonomi i denne Henseende.» (s. 21f) Troels-Lund hevdede i Dagligt Liv i Norden i det XVI Aarhundrede, Femte Bog, Femte Udgave, København 1929-31 s. 6 om grøtens oprinnelse i Norden: «En meget gammel Anvendelse af Korn har det været at knuse og male det til Mel mellem to Stene og derpaa koge dette sammen med Mælk. Den herved dannede Ret, Grød, er den ældste varme ret, som kendes i Norden.» Troels-Lund mente videre som «en blot sproglig Kuriositet» at «»Gryde» er i nær Slægt med «Grød» i Norden «medens der paa Fransk af Betegnelsen for Kogekar: pot er afledet potage, Suppe, og potager eller potagere, Kjøkkenhage». Troels-Lund bemærkede også det følgende mærkelige sproglige fenomen. De «siden den ældres Stenalder vundne Fremskridt paa Mad og Drikkes Omraade har den Dag i Dag holdt sig i Danmark. Saa godt som alle benævnes de med en veltillfreds ø-lyd: Kød, Brød, Grød, Fløde, Øl, Smør, Mjød, for ikke at tale om Sammensætningerne: Rødgrød, Øllebrød, Smørrebrød o.s.v.» (s. 9.) O. J. Broch viet også et afsnit til udviklingen på belysningens område i det forrige århundre: «Belysningen i Husene var endnu for en Menneskealder siden meget tarvelig, endog i Byerne og hos Embedsstanden og de mere velhavende Bønder på Landet. Hos Almuen på Landet var det Luen fra Peisen, der gav den for Arbeidet inde i Huset om Vinteren, såvel Morgen som Aften, fornødne Belysning. Ofte benyttedes Stikker hugne af Tyreved, den federe harpixholdige Del af Furetræet, der bleve brændte enten på en Sten eller Jernplade, der undertiden var ophængt under Taget, eller stukket ind i en Sprække i Bordet eller Væggen. Med Talglys, sjelden formstøbte, som oftest lavede ved gentagen Neddypning i smeltet Talg, var man sparsom, også i Byerne. Endog i Familier i bedre Kår, som Embedsstanden og Kjøbmandsstanden, brændtes sjelden mere end et Talglys, om hvilket da Familien samledes. Voxlys såes daglig kun på de Riges Bord og ved festlige Leiligheder i de Velhavendes Huse. I Kjøkkenet i Byerne og næsten overalt på Landet, hvor anden Belysning end den fra Peisen brugtes, var Tranlampen det sædvanlige Belysningsmiddel. Senere, for omtrent 30 År siden, indførtes først Olielamper med Lampeglass til Befordring af det for Brændingen fornødne Lufttræk efter Framskmanden Argand's Opfindelse af 1784, og endnu senere de såkaldte Moderatorlamper med Urverk til Oliens Oppumpning og stadige Fornyelse. Stearinlys og senere Parafinlys begynte for 20 til 25 År siden at blive almindeligere blandt de mere velstående Klasser og fortrængte aldeles Talglyset. (...) I det sidste Tiår ere de mineralske Olier blevne almindelige, og have fortrængt Brugen af Tran, ja endog i høi Grad af Rapsolie. Den første Ladning med Parafin indførtes i 1862. Brugen af denne og av den dermed beslægtede amerikanske Jordolie, Petroleum, har derefter tiltaget med rivende Hurtighed. Dette skyldes især den Lethed, hvormed disse Belysningsvædske kunne anvendes i Lamper af simpel og billig Konstruktion. Herved er et helt Omsving foregået i Husenes Belysning og hermed også i Arbeidet inde i Hus, ja også i Folkets åndelige Oplysning. Disse Lamper lyse nu såvel i Fattigmandens Hytte og i de mest afsidesliggende Fjelddale som i Rigmandens Sale og i Byerne; af simpleste Form og prisbillige hos de første, af elegant Konstruktion og udsmykkede med kostbarere kunstmæssig forarbejdede Fodstykker hos de sidste. De have spredt Dunkelheden i Hytterne, fremkaldt Liv og Virksomhed, fremkaldt Håp og Hygge, hvor tidligere den lange Vinteraften blev hendøset af Mangel på Lys, i høi Grad lette Skoleundervisningen også om Vinteren, og opmuntret til Læsning og herved til Vedligeholdelse av Skolens Lærdomme og til den almindelige Oplysnings Fremme. Få Opfindelser have så hurtigt udbredt sig over Landet, og frembragt den store Nyttelighed i enhver Retning som Parafin- og Petroleumsolien.» (s. 43f)

kjøtt og fleesk opplagt var misvisende hos Vogt,²⁸ men betydelig mindre enn de 44 kiloene som Amund Helland hadde beregnet for 1893 (se note 25).

Rygg kontrollerte også tallene for kjøtt og fleesk fra «Forbruksoppgave» mot statistikk fra kjøttkontrollene i byene. Ifølge disse tallene skulle forbruket av kjøtt og fleesk ha vært 42 kilo, det vil si om lag det samme tallet som Amund Helland kom fram til for 1893 og over ti kilo mer enn tallene fra «Forbruksoppgave». Tallene for kjøtt og fleesk kan ha vært for lave da oppgavene ble innhentet sommer og tidlig høst, altså før slaktetida for både sau og gris. Men tallene viste med all ønskelig tydelighet et mønster som har gått igjen i alle seinere undersøkelser av forbruk av kjøtt og fleesk. For det første ble det gjennomgående brukt mer fleesk på landet enn i byene, og for det andre steg nok forbruket av fleesk på landet med inntekt, fra 11 til 18 kilo, fra 13 til 17 og fra 11 til 20 kilo for de tre familiestørrelsene, men et like påtakelig trekk var at i de høyeste inntektsgruppene, falt forbruket av fleesk. Denne tendensen var enda tydeligere i byene, hvor det faktisk var slik at det var de laveste inntektsgruppene som hadde det høyeste forbruket av fleesk.

Forbruket av kjøtt derimot økte med inntekt både på landet og i byene, men det falt med økende forsørgelsesbyrde, mer på landet enn i byene. Tallene viste også at kjøttforbruket fortsatte å øke med inntekt, mye mer enn forbruket av fleesk minket. Det var altså ikke bare slik at kjøtt erstattet fleesk. Ut fra disse tallene var det ikke rart at det ble reagert på at tollene på fleesk ble økt fra 10 til 15 øre pr. kilo, mens tollene på kjøtt ble stående på 10 øre pr. kilo (se note 14).

²⁸ Det er tallene for kjøtt for fiskerfamilien i Finnmark som volder problemer idet det er oppgitt 100 kilo kjøtt. Dette har etter all sannsynlighet vært reinsdyr, sau eller geit. Tabell 2* er utregnet på grunnlag av opplysninger i Toldinspektør L. J. Vogt, Den Norske Arbeiders Beskatning og Forbrug, Kristiania 1877. Vogt gav tall for årlig forbruk for de viktigste matvarer og klær, men ikke utgifter til f.eks. husleie og brensel. Han gav tall for fire husholdninger: En arbeiderfamilie med tre barn i Kristiania, en arbeiderfamilie i Tvedestrand med fire barn, En fiskerfamilie i Finnmark med «3 à 4 Børn» og en «Husbondskarls-Familie paa Hedemarken» med tre barn. Selv om tallene nok kan ha mange svakheter, stemmer f.eks. tallet for forbruk av mel, kjøtt og fleesk godt med de tallene O. J. Broch antydte (se note 27).

Tabell 2*Forbruk pr. individ pr. år. 1874. Kilo

	Pr. individ		Pr. individ
Mel	207,1	Grønnsåpe, liter	2,4
Gryn og ris	4,3	Salt	21,2
Smør	8,6	Kjøtt	20,4
Sukker	3,0	Fleesk	4,7
Sirup	2,2	Ost	0,8
Poteter	81,3	Stoffer av ull	2,4
Kaffe	4,2	Stoffer av bomull	2,3
Jordolje, liter	5,0	Skotøy	1,4
Talglys	0,4		

Kilde: L. J. Vogt, Den Norske Arbeiders Beskatning og Forbrug. Omregnet fra pund, potter og tønner på følgende måte: 1 pund (498,11 gram) er satt lik 1/2 kilo, 1 potte (0,965 liter) er satt lik 1 liter, 1 tønne (138,97 liter) mel er satt lik 110 kilo mel, 1 tønne poteter er satt lik 75 kilo og 1 tønne salt er satt lik 150 kilo.

Nicolai Rygg mente at «Departementets uttalelse om disse tollskatter» fra 1890 ikke passet lenger. «Dette gjelder først og fremst sukkeret. Dets beskatning viser slet ikke gunstige forhold.» Men det var heller ikke så enkelt å sammenlikne de to undersøkelsene for «ved undersøkelsen av 1889 blev befolkningen delt op, ikke efter indtægt, men efter stilling. Og disse to inndelingsprincipper falder slet ikke sammen.» Resultatet av undersøkelsen fra 1906 var i alle fall at:

- «1. Kaffetolden virker omvendt progressivt (regressivt).
- 2. Det samme gjelder sukkertolden, omend ikke saa sterkt som kaffetolden.
- 3. Begge skatter har det tilfælles, at de tynger sterkere, jo større forsørgelsesbyrden er.»

Tolv arbeiderbudgetter

De tolv arbeiderhusholdningene registrerte inntekter og utgifter til forbruk fra 30. april 1906 til 29. april 1907. Hver måned sendte husholdningene inn oppgavene som, i noen grad, ble kontrollert. En del av opplysningene i regnskapene ble anvendt i forbindelse med vurderingen av tollskatten. Men de tolv husholdningsregnskapene utgjorde naturligvis et alt for spinkelt materiale til at sikre slutninger kunne utledes og benyttes direkte i undersøkelsen av de sosiale virkningene av tollskatten. Oppgavene dekket dessuten bare én samfunnsklasse. Regnskapene ble heller ikke analysert fra noe annet sikte eller satt inn i et videre perspektiv. Det er påtakelig siden innsamlingen av dem ble planlagt og var i gang før Stortinget bad om en ny undersøkelse av tollskattene. I det minste av den grunn må det antas at undersøkelsen hadde en annen begrunnelse og at den skulle gi svar på andre spørsmål. Sammensetningen av komiteen som planla innsamlingen av husholdningsregnskapene, tyder også på at det lå et generelt samfunnsvitenskapelig sikte under. Uansett hva begrunnelsen var for undersøkelsen, ble ikke «arbeiderbudgettene» analysert. Men perspektiv eller vitenskapelig sikte, utover tollskatten, glimrer med sitt fravær i presentasjonen av materialet. Det som tilsynelatende kan se ut som en feil eller forsømmelse, utgjør i virkeligheten styrken til «arbeiderbudgettene». Husholdningsregnskapene ble publisert omtrent slik det må ha kommet inn og minner mer om rått og ubearbeidet tallmateriale enn statistikk, blant annet skulle både verdi- og mengdetall oppgis, men for en rekke varer er mengdetall ikke oppgitt. Det er opplagt at det er mangelen på, eller i alle fall bortfall av, analytisk perspektiv som har bevart materialet for ettertida ved at det rett og slett bare ble publisert som «Bilag 1. Tolv Arbeiderbudgetter» uten at det er ordnet av et skjønn som ligger til grunn for all revidering og kontroll av data. Fraværet av analytisk perspektiv har reddet materialet fra å bli redusert til en eller annen hensikt. Dette har bl.a. ført til at det ikke er noen diverseposter i de «tolv arbeider-budgettene». Diverseposten i tabell 9 er et resultat av bearbeidingen som er foretatt nå og utgjøres av følgende poster som er spesifisert for hver husholdning: Reiser, sporvogn, frakt, fester, basarer, barneleker, juletre, blomster, lommepenger, tjenerhjelp, utgifter under militærtjeneste, presanger, begravelser, gravpynt, avdrag og rente av gjeld og diverse. For diversebeløpene er det, med to unntak, gjort rede for hva det dreier seg om (tegning av aksje i Folkets Hus og fotografier).

Varene og tjenestene ble gruppert i 13 hovedposter: «Næring, Spirituosa og tobak, Beklædning, Bolig, Brændsel og lys, Vask, renlighet, Anskaffelse av indbo m.v., Lægehjelp, medicin m.v., Forsikring, Fagforeningskontigent, Skatter, Aviser m.v. og Andre utgifter». Hovedposten «Næring» var igjen delt inn i sju undergrupper: «Kjøttvarer, Fisk, Melk, smør, ost og egg, Brød, mel og gryn, Poteter, grønnsaker og frukt, Kaffe, te, krydderier og andre kolonialvarer og Mat, fortært ute». I alt 185 vareslag var regnet opp under hovedposten «Næring». Oppgavene omfattet til sammen 270 varer og tjenester. Husholdningene skulle oppgi både verdi- og mengdetall, men i tabellene er det forholdsvis mange eksempler på at det bare var gitt tall for verdi. I tabell 11 er det konstruert mengdetall dels ut fra prisoppgaver fra 1906-1907 og dels ved å benytte de andre regnskapene som hadde gitt både verdi- og mengdetall for den aktuelle varen.

Fire av husholdningene holdt gris, ingen av Kristiania-familiene gjorde det, men de to fløterfamiliene i Fetsund og de to jern-arbeiderfamiliene på Eidsfoss. For disse fire familiene ble utgiftene «ved kreaturhold» trukket fra inntektene, mens verdien og mengden av flesket ble ført opp som forbruk av svinekoteletter, fersk ribbe, salt flekk osv. Oppgavene over hva husholdningene har brukt er svært detaljerte, kjøttvarene ble fordelt på 39 forskjellige slag, f.eks. ikke mindre enn 12 forskjellige slag pølse. Nå har ikke hver eneste husholdning spredt sitt forbruk på alle disse kjøttvarene, for familiene som holdt gris, gikk det mest i salt flekk, men det er likevel stor forskjell på hvor differensiert arbeidernes forbruk var i forhold til forbruket bare 50 år tidligere som stort sett var grøt, poteter, sild og flatbrød.

Også osteforbruket var differensiert, det ble skilt mellom mysost, geitost, primost, nøkkelost, sveitserost, fetost, pultost, gammelost og gaudaost. De fleste familiene har brukt nesten alle disse osteslagene i løpet av året. Poteter, erter, kål og kålrabi utgjorde nok mesteparten av grønnsakene og frukten som ble brukt, men de fleste familiene hadde også blåbær, rips, stikkelsbær og bringebær. Åtte av de tolv familiene hadde spist appelsiner i løpet av året, fra drøyt ni kilo til 1 1/2 kilo, en familie hadde også brukt 1/2 kilo druer.

Posten vask og renslighet inneholdt mye mer enn de 2,4 kiloene med grønnsåpe som L. J. Vogt registrerte for sine familier i 1870-åra og bestod av vaskesåpe, grønnsåpe, salmiakksåpe, soda, lut, stivelse, vaskepulver, boraks, blåkule, skuresand, pussestein, pussepomade, blanksverte, skokrem, ovnsverte, vask og stryking av tøy, hjelp til vask og skuring, klipping, barbering og bad. Bare snaut 40 år tidligere skildret O. J. Broch sengeklærne på landsbygda og reingjøringen av dem slik: «Skindfeld-Sengen og Åklede-Sengen samt Halmmad-ratsen give Anledning til Opsamlen af megen Smuds og Utøi. Ubehagelig Senge-lugt og Utøi (såkaldet «Bit») er derfor almindelig. Om Sommeren bæres derfor undertiden Sengeklæderne ud på en Myrtue, for at lade Myrene gjøre det af med Utøiet.»²⁹

²⁹ Ole Jacob Broch, Kongeriget Norge og det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhedstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samfærdselsmidler og Ekonomi. Kristiania 1876. s. 41.

Likevel er kanskje det mest karakteristiske trekket ved de «tolv arbeiderbudgettene» at samtlige husholdninger består av en familie. Riktignok har et par av familiene hatt losjerende i deler av året,³⁰ men det røkkes ikke ved at en arbeiderhusholdning ble utgjort av en arbeiderfamilie. Familiene var også ensartet når det gjaldt antall medlemmer, men mennene i Kristiania-familiene var gjennomgående noe eldre enn mennene i familiene på Østlandet. I Kristiania var fire over 40 år, mens bare én var 40 år på Østlandet, de øvrige var rundt 30. Aldersforskjellen skulle likevel ikke innvirke på inntektsoppgavene, for ved 30-årsalder hadde de under enhver omstendighet stått lenge i arbeid. Nicolai Rygg opplyste ikke om de to lensearbeiderne fra Fetsund var sesongarbeidere, men det er sannsynlig. Mennenes årsinntekt var under 1 000 kroner, den ene familien tjente ekstra ved å ta imot losjerende, den andre ved å dyrke et jordstykke.

Det skaper også vanskeligheter for fortolkningen av materialet at de to arbeiderfamiliene fra Eidsfoss har fri bolig gjennom arbeidet. Under enhver omstendighet var utgiftene til bolig på Østlandet lavere enn i Kristiania, men ikke så mye som det framstår som nå: 48 mot 210 kroner. Målt i antall rom bodde Kristiania-familiene bedre. Samtlige av familiene i hovedstaden leide leiligheter med to rom og kjøkken, mens kjøkken og stue var det vanligste for arbeiderfamiliene på Østlandet, bare én av familiene utenfor Kristiania bodde i et lite hus (to rom).

Kristiania-familiene hadde høyere inntekter enn arbeiderfamiliene på Østlandet, 1 360 mot 1 207 kroner. Husholdningens inntekter var ensbetydende med familiefarens arbeidslønn for fem av de seks familiene i Kristiania, mens alle seks arbeiderhusholdningene utenfor Kristiania hadde inntekter av husdyrhold, jordbruk, sønner og døtres arbeidslønn, utleie av rom, plukking av bær, vedsanking osv. Arbeidslønna utgjør imidlertid den vesentligste delen også av disse familienes inntekt. Det er bare for mekanikerfamilien fra Eidsfoss at andre inntekter enn mannens lønn utgjør en stor del av familiens totale inntekter. Mannens lønn var 1 100 kroner, familiens totale inntekter, etter at driftsutgifter var trukket fra, 1 673,10 kroner.

Sammensetningen av kostnadsartene for de ugifte syerskene i Kristiania (1894-1904/5) var 43 prosent til mat og drikke, mens 26 prosent var husleie og brensel. I arbeiderhusholdningene gikk i gjennomsnitt 58 prosent av alle utgiftene til mat, mens 17 prosent gikk til bolig og innbo. Utgiftene til mat lå mellom 69 og 50 prosent, mens utgiftene til bolig varierte, mellom 5 og 27 prosent. Kristiania-familienes utgifter (tallene fra 1-6 uten parentes i tabell 10) viser imidlertid liten variasjon, det var familiene bosatt på Østlandet (tallene 7-12 uten parentes i tabell 10) som framviste den største variasjonen. De to største utgiftsartene, mat og bolig og innbo, viser en bemerkelsesverdig liten variasjon

³⁰ Opprinnelig omfattet begrepet om en husholdning en rekke familier, jf. gresk oikos, husholdning eller å husholde, som danner roten til ordet økonomi.

for Kristiania-arbeiderne. Om lag halvparten av utgiftene gikk til mat, mens drøyt 20 prosent gikk til bolig.³¹

³¹ Sammensetningen av utgiftene til de seks arbeiderfamiliene i Kristiania i 1906 sammenliknet med tallene for arbeiderne i forbruksundersøkelsen fra 1958 viser en forbløffende likhet. Riktignok utgjorde utgiftene til mat 52,2 prosent i 1906, mens det tilsvarende tall i 1958 var 40,6 prosent, men når det gjelder utgiftene til mat må det tas hensyn til at 1906-husholdningene bestod av 5,5 personer, mens arbeiderhusholdningen i 1958 bestod av 3,19 personer. Utgiftene til både alkohol og tobakk, bolig og innbo og klær og skotøy utgjør om lag samme andel av alle utgiftene i 1906 som i 1958. Bortsett fra posten for mat er det posten for andre utgifter, det vil si reinhold, personlig pleie, helsepleie, transport, fornøyer, radio, sport, aviser, bøker, utdanning, leid hjelp til hjemmet, forenings- og forsikringsutgifter og andre utgifter som har endret seg mest, fra å utgjøre bare 9,9 prosent i 1906 utgjorde den 24,1 prosent i 1958. Utgiftene til transport og fornøyer økte mest. I 1958 var skattene med som utgift, de er utelatt i tabell 3* (i 1958 utgjorde de direkte skattene for arbeiderne om lag 13 prosent av alle utgifter). De direkte skattene var som en forbruksutgift også i tallene for 1906, men siden de utgjorde en svært liten del av de totale utgiftene (om lag et par prosent av inn-tekten) er de ikke holdt utenfor for tallene fra 1906, men utgjør en del av posten Andre utgifter.

Tabell 3*Utgifter for arbeiderhusholdninger etter hovedposter. 1906 og 1958. Prosent

	1906	1958
Mat	52,2	40,6
Alkohol og tobakk	4,3	3,9
Bolig og innbo	22,8	18,7
Klær og skotøy	11,2	12,6
Andre utgifter	9,9	24,1

Kilde: NOS V. 104. Socialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling etter inntægt og forsørgelsesbyrde.

Kristiania 1909. NOS A 7, Forbruksundersøkelsen 1958, Statistisk Sentralbyrå, Oslo, 1958. I Sidney Pollard, Penger og ressurser, Det 20. århundres økonomiske historie, Oslo 1994, 31f. heter det om utviklingen av forbruket og detaljhandelen: «De nye produktene på begynnelsen av 1900-tallet tok sikte på et massemarked, og lønnsomheten var avhengig av et høyt produktjonsvolum som reduserte produksjonsomkostningene per enhet. Til tross for denne kostnadsreduksjonen, var mat og bolig fortsatt de største postene på lavinntektsgruppens privatbudsjett. Lønningene steg, spesielt i Nordvest-Europa og i det nordøstlige USA. Dette skyldtes økt sysselsetting i en betydelig mer produktiv industri, fagorganisering av arbeidsstyrken, samt for Nordvest-Europas vedkommende, en nedgang i familiestørrelsen. Like viktig var prisfallet på matvarer i Amerika, samt i Storbritannia og i Danmark, de eneste europeiske land som ikke skjermte landbruket mot import. Fallet i matvareprisene i perioden 1875 til 1900 skyldtes veksten i verdens totale forsyninger og lavere transportutgifter mellom kontinentene etter at de nasjonale jernbanesystemene var fullført og skipsfarten var effektivisert. Hvor viktig det var at prisene sank på matvarer, sett i forhold til fabrikkproduserte gjenstander (som også falt i pris), fremgår av forbruksmønstrene. En britisk arbeiderfamilie hvor familiefaren tjente 78 pund i året, den gang ansett som en «bra lønn», brukte 41 prosent av inntekten til mat. På kontinentet, hvor landbruksnæringen var beskyttet, var forholdstallet høyere. En belgisk familie med tilsvarende inntekt brukte 61 prosent på mat. I Tyskland var tallet 57 prosent, og i Frankrike 56 prosent.» Av de mange forbruksundersøkelsene som ble gjennomført i Europa ved århundredskiftet kan nevnes: Storbritannia: D. Davies, Case of the Labourers in Husbandry, 1795, 133 husholdningsbudsjetter fra England, Wales og Skottland. F. Morton Eden, The State of the poor, Returns of expenditure by working men, Labor statistics, 1889. Inneholder 34 ukeregnskaper. Charles Booth, Life and labor of the people of London, 1892, gir 30 husholdningsregnskaper for 5 uker. Cost of living of the working classes, inneholder 1 944 regnskaper ført i ei uke. Tyskland: Kaiserliches Statistisches Amt, Erhebung von Wirtschaftsrechnungen minderbemittelter Familien im Deutschen Reiche, Berlin 1909, gir 852 husholdningsregnskaper. Else Conrad,

I tabell 10 er de tolv arbeiderfamiliene rangert etter inntektsstørrelse. Det er nok en tendens til at de relative tallene for utgiftene til mat faller med økende inntekter. Mønsteret er likevel langt fra klart, og det skyldes i hovedsak de seks arbeiderfamiliene fra Østandet. Det er igjen fri bolig for to av familiene, egenproduksjon av kjøtt og poteter, samt inntekter fra salg og andre inntekter enn mannens arbeidslønn som skaper variasjoner i utgiftenes sammensetning. For Kristiania-arbeiderne derimot blir tallene, både de relative og de absolutte, svært like.

Husholdningene er rangert etter inntekt slik at den med høyest inntekt står først (tallet i parentes angir rang etter inntekt). Det andre tallet svarer til rekkefølgen på husholdningene i tabell 9, husholdning nr. 8 er altså mekanikerfamilien fra Eidsfoss.

Mengdetallene for de viktigste forbruksartikler viser til dels store forskjeller sammenliknet med tallene til Amund Helland og L. J. Vogt (tabell 1* i note 25 og tabell 2* i note 28). En del av forskjellene skyldes naturligvis at tallene er beregnet på forskjellige måter (når det gjelder Vogt hersker det ganske stor usikkerhet om hvordan tallene er framkommet og det ligger også en feilkilde i omregningen fra de gamle hulmålene og til kilo) og at utvalget fra 1906 er lite. Men det er nok likevel riktig at forbruket av mel gikk ned fra 1870-åra og til 1906, og at forbruket av kjøtt steg, men nedgangen i forbruket av mel er nok overvurdert og økningen i forbruket av kjøtt er nok undervurdert i de tre tallseriene. Forbruket av poteter mellom tallene til Vogt og tallene fra arbeiderregnskapene fra 1906 stemmer godt overens, begge tallene indikerer et forbruk på om lag 80 kilo pr. person pr. år.

En sammenlikning av mengdetallene fra 1906 med mengdetallene for arbeidere fra undersøkelsen i 1958, viser at tallene ikke hadde endret seg mye.³² Forbruket av kjøtt og flesk hadde steget fra 28 til 30 kilo pr. person, forbruket av melk var om lag det samme, 145 liter pr. person i 1906 mot 158 liter pr. person i 1958. Forbruket av poteter var nesten 80 kilo i begge undersøkelsene, men forbruket av sukker hadde steget sterkt, fra drøyt 10 til 26 kilo pr. person pr. år.

Resultatet av forbruksundersøkelsen som Johan Castberg forlangte, ble at NOS V. 104. Socialstatistik. VIII. Skattenes fordeling etter indtægt og forsørgelses-

³¹ forts.

Lebensführung von 22 Arbeiterfamilien Münchens, München 1909. Trief, Die wirtschaftliche Lage der Fabrikarbeiter in Schlesien, Breslau 1876, inneholder 235 regnskaper. Frankrike: Cost of living in French towns, London 1909, inneholder 5 605 arbeiderregnskaper. USA.: 18. annual report of the Commissioner of Labor, Cost of living and retail prices of food. Washington 1904, inneholder oppgaver fra 25 400 familier, men bare et fåtall bygger på husholdningsregnskaper. Finland: Arbetsstatistik XIII, Undersökning af Yrkesarbetares Lefnadsvillkor i Finland 1908-1909, Helsingfors 1911, omfatter detaljerte regnskaper ført gjennom et helt år for 380 husholdninger. Sverige: Tjenare, Statare och Torpare, En del statistiskt material till jordarbetarfrågans lösning, upphemtadt, granskadt och sammanställt av Urban v. Feilitzen (Robinson) Stockholm 1890. Lefnadskostnaderna i Stockholm åren 1907-1908, Stockholm stads statistiska kontor 1910, bygger på 150 regnskapsbøker. Ved siden av den danske undersøkelsen (se note 11) er det den finske undersøkelsen fra 1908-1909 som er den mest omfattende i Norden med 255 sider analyse og et tabellverk på 213 sider. De finske arbeiderfamiliene førte regnskapsbøker gjennom et helt år, men ble også oppsøkt og intervjuet. Dette gav en rekke «marginalanteckningar i hushållsböckerna» som ble brukt i «tabellverket och texten».

³² NOS A 31 Forbruksundersøkelsen 1958, Annet hefte, Statistisk sentralbyrå, Oslo, 1961, tabell VIII, s. 195ff.

byrde, fikk navn og ble trykket som Bilag 1 til St.med. nr. 11 (1910), og som var ett av et utall dokumenter i forbindelse med revisjonen av skattelovene i 1911.³³

Det var i alle fall tre hovedgrunner til at spørsmålet om tollskatt på forbruksvarer kom mer i bakgrunnen. Under behandlingen av skattespørsmålet i 1910 og 1911 gikk Det norske Arbeiderparti inn for at kommunene i størst mulig utstrekning fortsatt skulle få bestemme høyden på den kommunale inntektsskatten. Før 1911 kunne flertallet i kommunene ilegge skatteprosenten. I 1911 ble loven regulert slik at kommunene bare kunne ilegge en inntektsskatt på opp til 10 prosent. Det norske Arbeiderpartis prioritering av kommuneskatten hang sammen med reglene som gjaldt for stortingsvalgene. Ved valget i 1906 hadde partiet 16 prosent av de avgitte stemmene og 10 mandater, ved valget i 1909 fikk partiet nær 21 prosent av stemmene, men bare 1 nytt mandat, altså til sammen 11. For Arbeiderpartiet så det ut for at «veien til makt i Stortinget tilsynelatende» var «stengt». Derimot var partiet mektig i «kommuner med en tallrik arbeiderbefolkning» derfor skulle kommunene «erobres» og bli «broholder for en sosialistisk politikk. (...) Kommunesosialismen var trolig for mange et forsøk på å rydde en alternativ vei fram mot sosialismen i en tid da kontrollen med statsapparatet lå utenfor partiets rekkevidde.»³⁴

Den andre hovedgrunnen var at Arbeiderpartiet og Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon vendte seg til Stortinget i 1910³⁵ for å få utviklet en indeks som viste svingningene i levekostnadene. En vesentlig bestanddel i utarbeidelsen av en slik indeks var og er forbruksundersøkelser. Det ble naturligvis viktigere for både Landsorganisasjonen og Arbeiderpartiet å drive lønnskamp enn å endre skattereglene.

Den tredje hovedgrunnen til at spørsmålet om de indirekte skattene, for en tid, ble skjøvet ut av det politiske brennpunkt var den første verdenskrig. W. Kent hevdet at «(f)orholdene under krigen medførte - hos oss som i andre land - en veldig forøkelse av skattenes udbringende. Samtidig fant der imidlertid sted en sterk forskyvning mellom direkte og indirekte skatter. De utlignede beløp av skatt på inntekt og formue viste meget stor stigning». Her støttet W. Kent i Finansdepartementet seg til Einar Normanns utredning fra 1920: «Angående ophevelse av tollene som dyrtidsforanstaltning». W. Kent siterte Normanns konklusjon: «Dyrtiden har således i sig selv virket som en overordentlig kraftig nedsettelse av tollbyrden.»³⁶ Inflasjonen under og etter den første verdenskrig reduserte tollskattene til nesten ingenting, og følgelig ble avskaffelsen av dem et lite aktuelt politisk spørsmål.

³³ Byråsjef Einar Normann foretok liknende beregninger i 1920 «efter opdrag av Finansdepartementet og Det statistiske Centralbyrå». Einar Normanns undersøkelse omtales i Dokument nr. 15 (1927) Undersøkelser angående forbruksbeskatningen i Norge. Av W. Kent, byråchef i Finans- og Tolldepartementet. Undersøkelsen til Normann, som i store trekk var en ajourføring av beregningene til Nicolai Rygg, ble ikke publisert og har ikke vært tilgjengelig for undertegnede.

³⁴ Arbeiderbevegelsens historie i Norge, 2, Øyvind Bjørnson, På klassekampens grunn (1900-1920), s. 440f.

³⁵ Se Samfunnspeilet, Nr. 2 /1996, s. 49 note 31.

³⁶ Her sitert etter W. Kent, Undersøkelser angående forbruksbeskatningen i Norge, s. 5.

Artikkelen er tidligere publisert i Samfunnspeilet 3/96.

Makrell og pjofter

Like før den første verdenskrig brøt ut ble det gjennomført fire forbruksundersøkelser i Norge. De omfattet arbeidere, storbønder og småbønder, funksjonærer og embetsmenn. Materialet viser at arbeiderne, småbøndene og de laveste funksjonærene hadde ganske like levevilkår mellom 1910 og 1914.

Det har funnet sted mer eller mindre systematisk gjennomførte forbruksundersøkelser¹ i Norge fra 1870-80-åra og til i dag. Hovedinteressen i hele perioden har vært å kartlegge vanlige husholdningers forbruk. Tidligere var det forbruket til de høyeste og laveste sjiktene i samfunnet det ble registrert detaljerte kunnskaper om.² Forbruksstatistikkens historie kan deles i tre faser. I første fase, fra 1870-80 til 1906, skulle undersøkelsene belyse sosiale og geografiske virkninger av å gå over fra indirekte til direkte skattlegging. Den andre fasen strakk seg fra 1906 til 1918, og nå stod ulikheter i forbruk mellom samfunnsklasser og svingningene i forbruket fra et tidspunkt til et annet i fokus. Det ble aktualisert av den sterke prisoppgangen før 1914. Men den første verdenskrig og dyrtida med hamstring, rasjonalisering, vareknapphet, svartebørs og prisstigning, forsterket

¹ Med en forbruksundersøkelse menes en undersøkelse hvor husholdningen er telleenhet, og hvor bruken av alle eller et utvalg varer og tjenester skal registreres av husholdningen i et tidsrom med verdi- og/eller mengdetall.

² «Det er dog fra de laveste og fra de høieste lag i samfundet, der er bevaret mest viden om datidens måltider. Fra de laveste, fordi fattighuse havde udførlige spisereglementer tilpasset efter den knebne økonomi, og fra de høieste, fordi der var hofreglementer og køkkenskrivere, som førte regnskab over de store husholdningers indkøb og forråd.» Lilli Friis, «Æde og drikke», i Axel Steenberg (red.), *Dagligliv i Danmark. 1620-1720*, København 1969, s. 403. De samme instanser er kilder for priser. Det viser seg blant annet i det ikke ubetydelige prishistoriske materialet som fins i Nicolai Ryggs etterlatte papirer (Universitetsbiblioteket i Oslo, Håndskriftsamlingen, Ms.fol. 3661:I.3-5). Her har Rygg innehentet oppgaver fra Botsfengslets kjøkken som hadde opplysninger om priser og beregninger av kostøre fra det ble åpnet i 1852. Det kan selvfølgelig ikke anses som annet enn en styrke at forbruksundersøkelsene først og fremst har tatt sikte på å gi opplysninger om brede sosial lag. Likevel kan dette ha ført til lavt kunnskapsnivå om grupper som i og for seg er marginale, men ikke desto mindre viktige, fordi en kartlegging av f.eks. deres forbruk og livsstil er en kartlegging av sosiale grenser for hvor høyt eller lavt en husholdnings forbruk i en epoke tillates å være. Beskrivelser og analyser av tallmessig sett marginale grupper har vist seg viktige, fordi f.eks. deres forbruk og livsstil knyttet til forbruket kan være normgivende for samfunnet som helhet. Se f.eks. Thorstein B. Veblen, *Den arbeidsfrie klasse*, Oslo 1976, eller Vance Packard, *Status søkerne*, Oslo 1966.

behovet for nye undersøkelser av levevilkårene til vanlig folk. Den tredje fasen, fra 1918 til i dag, har knyttet forbruksundersøkelsene til utarbeidelsen av levekostnads- og konsumprisindeks. Fasene har delvis glidd over i hverandre, blant annet kan regnskapene som 12 arbeiderhusholdninger førte i 1906-07³ regnes både til den første og den andre fasen. På samme måte tilhører den store husholdningsundersøkelsen Kristiania kommunes statistiske kontor gjennomførte i 1912/13 både fase to og tre, fordi den seinere ble brukt som grunnlag for å utarbeide den første levekostnadsindeksen i Norge. Felles for alle tre fasene er at de har frambrakt et rikt empirisk materiale med andre anvendelsesområder enn dem undersøkelsene opprinnelig skulle dekke.

Gjennom hele perioden er det utgiftene til forbruket i en vanlig husholdning, som regel en arbeiderhusholdning, som har vært av størst interesse. Det henger sammen med at industriarbeiderlønnens størrelse har vært en helt sentral samfunnsøkonomisk størrelse. Etter etableringen av levekostnads- og konsumprisindeksen, som blant annet konstrueres ved hjelp av forbruksundersøkelsene, har disse utgjort et viktig element i lønnsforhandlingene mellom partene i arbeidslivet. Kravene til tallenes pålitelighet og kvalitet, men framfor alt til nøytralitet, har derfor vært stor.

Et aspekt ved de første forbruksundersøkelsene er at de representerer en form for empirisk sosialforskning før samfunnsforskningen var etablert som fag ved universitetet i Kristiania. De fleste som gjennomførte undersøkelsene var jurister, noen av dem hadde i tillegg eksamen i statsøkonomi.

Fire undersøkelser fra 1911 til 1914

Med det forholdsvis rikholdige, men spredte materialet fra de tidligste forbruksundersøkelsene, viste det seg å være mulig å antyde hvordan forbruket i en vanlig husholdning hadde endret seg fra 1870 til 1906. Fra 1906 til 1914 gir de forholdsvis mange undersøkelser detaljerte opplysninger om utgiftene til forbruket for de største samfunnsklassene. De gir bedre muligheter enn tidligere til å vise hvordan forbruksutgiftene, og levevilkårene, endret seg.

To tidligere artikler⁴ har hovedsakelig tatt for seg forbruksundersøkelsenes første fase, altså da de skulle belyse skattepolitiske forhold. Her skal den første halvdel av den andre fasen behandles, perioden fra 1906 til utbruddet av den første verdenskrig, da det ble gjennomført fire forbruksundersøkelser. Den første var «Et gaardbrukerbudget. Bidrag til belysning av bondestandens livsvilkaar sammenlignet med arbeiderklassens». Undersøkelsen omfattet forbruksutgifter fra 1. september 1911 til 31. august 1912. Regnskapet ble analysert av sekretær

³ Publisert i NOS V.104. Socialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde, Kristiania 1909, omtalt i Samfunnsspeilet 3/96, s. 35ff.

⁴ Samfunnsspeilet, 2/96 (s.40-51) og 3/96 (s. 27-44). I Sociale Meddelelser, 1920, 1. del s. 221-234 gav Julie Bacher i «Om husholdningsstatistikk» en oversikt over forbruksundersøkelser fra Sir William Petty, som en selvfølgelig del av sin «politiske aritmetik», konstruerte han et husholdningsbudsjett i det 17. århundret, til Ernst Engels moderne undersøkelser.

Tabell 1. Forbruksundersøkelser¹ mellom 1906-august 1914

Antall husholdninger	Regnskapsperiode	Publisert	Gjennomført av	Gruppe
1	1/10 1911 - 31/8 1912	1915	Einar Storsteen	Gårdbrukere
19	1/1 1912 - 31/12 1912	1915	Rygg/Byrået	Handelsfunksjonærer
171	1/9 1912 - 31/8 1913	1915 ²	Kristiania kommune	Arbeidere og lavere funksjonærer
16	1/4 1913 - 30/3 1914	1917	Haakon Five/Byrået	Gårdbrukere

¹ Driftsregnskapene til Haakon Five fra 1911 og 1912 er ikke regnet med, fordi de først og fremst skulle dekke næringsvirksomheten til gårdbrukeren. Det vil ikke i dag være mulig å redusere disse driftsregnskapene til egentlige husholdningsregnskaper, for å klare det den gang var det også nødvendig å få «utlaant (...) det materiale konsulent Five har innsamlet for sine undersøkelser.» Se NOS VI 104 s. 91.

² I publikasjonen er det angitt at spesialundersøkelsen kom i 1915, av litteraturen framkommer det imidlertid at trykkinngen ble forsinket av streik så den først forelå i februar 1916.

Einar Storsteen i Sosialdepartementet, og publisert i 1915 som en avhandling på 106 sider i Statsøkonomisk tidsskrift. Den andre undersøkelsen var «Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v.» i serien «Norges offisielle statistikk. VI.44» i 1915. Direktør Nicolai Rygg i Det Statistiske Centralbyråa studerte regnskapene til 19 funksjonærhusholdninger som hadde ført husholdningsbøker i kalenderåret 1912. Dette arbeidet gjorde Rygg med økonomisk støtte fra «Stiftelsen til Statsminister Fredrik Stangs Minde» mens han var professor i statsøkonomi og statistikk, det var altså Ryggs prosjekt selv om det ble publisert av Det Statistiske Centralbyråa etter at Rygg ble direktør i 1913. Kristiania kommunes statistiske kontor lyktes å innhente 171 husholdningsregnskaper for perioden 1. september 1912 til 31. august 1913 for «endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar». Einar Normann analyserte statistikken som ble publisert som «Specialundersøkelser. IV» Av Kristiania kommunes statistiske kontor. «Norges offisielle statistikk. VI.104. Jordbruk og Fædrift 1911-1915», utarbeidet av sekretær S. Skappel, har et «Anhang 2. Husholdningsregnskap for gaardbrukere» og var «for en væsentlig del (...) forestaat av sekretær A. Skøien». Regnskapene til gårdbrukerne gjaldt for tidsrommet 1. april 1913 til 30. mars 1914, og omfatter 16 husholdninger. Det statistiske underlagsmaterialet var imidlertid innhentet av Haakon Five i Det kgl. selskap for Norges vel.

Det er for det første ganske bemerkelsesverdig at etter Nicolai Ryggs 12 arbeiderbudsjetter som ble publisert i 1909, men innsamlet i 1906/07, skjedde det lite på dette området i mange år. Men plutselig ble en rekke undersøkelser gjennomført på omtrent samme tid. En annen merkverdighet er at resultatene fra samtlige undersøkelser ble publisert etter utbruddet av den første verdenskrig. Med de store prisendringene krigen medførte, ble undersøkelsene raskt av mindre interesse som en gyldig beskrivelse av livsvilkårene til de grupper undersøkelsene omfattet. Det kan være en tilfældighet at alle undersøkelsene ble gjennomført nesten på samme tid, men den markerte prisstigningen etter 1907 spilte nok inn.

Sild og diamantbudding

I 1942 utgav Oslo kommunale statistiske kontor publikasjonen "Indeksproblemer m.v. En materialsamling". Her ble det bl.a. beregnet indekstall tilbake fra 1890 (1914=100) for leveomkostninger i Oslo for en arbeiderfamilie på fire personer i en leilighet med to rom og kjøkken, med en inntekt i 1914 på 1 605,48 kroner. For familien steg indekstallet fra 84 i 1907 til 94 i 1912. Fra 1890 til 1906 hadde indekstallet svingt rundt 80. Se tabellverk s. IX, Tabell 6. Publikasjonen inneholder ikke bare en elementær innføring i indeksteori, men et stort prishistorisk materiale i til-legg til uvanlige, men desto mer berettigede, reflekterende avsnitt som f.eks. "[b]erettiget og uberettiget kritikk" av indekstall. Den tar blant annet opp "teoretiske forbruksbudsjetter" og "minimumbudsjetter" (se s. 33), og gjengir i den forbindelse følgende "billige og nærende" middager for en arbeiderfamilie med to voksne og tre barn, hentet fra "Kogebok for folkeskolen og hjemmet" av Dorothea Christensen og Helga Helgesen fra 1891. Middagsmenyen for et helt år kom på 181,80 kroner, og gjennomsnittsprisen per middag per person var 9,9 øre. Av menyforslaget framgår det at 120 middager, det vil si hver tredje, var basert på sild.

Arne Garborg skrev et år før *Kogebok for folkeskolen og hjemmet* kom ut, i 1890, om Hanna Winsnes' kokebok i *Samtiden*. Han skrev bl.a. "Man oplever slagtedage med deres festlige travlhed; man er med på brygning og bagning, syltning og stegning, skurning og vask. Man er med i fjøset og ser på kjørene, som fodres og melkes, kalvene, som blir syge og får medicin, grisene, som gjødes, budeien, som er alle disse dyrs hyggelige forsyn og mor; man studerer livet i hønssegården og interesserer sig for, hvem af hønsene der verper bedst, eller hvad man skal give gjæssene at spise. Leilighedsvis ser man indom i drengstuen, hvor folkene æder grøt og sild uden at misunde herskabet hverken laksen eller oksestegen.

Det laves nemlig godt inde hos herskabet. Der vades i eg, sukker og smør; lader og kjeldere ere fulde; man tager...tager...tager ...og plages ikke af spørgsmålet om, hvor man skal tage det fra. Thi verden er i orden. (...) - Her skal de se en pudding: "Den ene forpart av en

Anvisning for arbeiderfamilier i smaa kaar til billige og nærende middagsmaaltider."

Antall mid-dager	Middag	Pris pr. mid-dag	I alt
25	Utvannet og stekt sild med poteter og melkevelling	0,30	7,50
52	Innmat med suppe og poteter	0,35	18,50
40	Spekesild med poteter og øllebrød	0,35	14,00
20	Fersk sild og sildesuppe	0,35	7,00
10	Sildegryn og pannekaker	0,35	3,50
25	Sildekaker og havregrynsvelling	0,39	9,75
20	Havregrøt og blodpannekake	0,42	8,50
15	Potetsuppe og plukkfisk	0,56	8,40
15	Seisuppe og seikaker	0,56	8,40
20	Stekt lever og risengrynsvelling	0,58	11,60
20	Ertesuppe og lutefisk	0,65	13,00
15	Bønnesuppe og flesk	0,67	10,05
15	Lapskaus og saftsuppe	0,75	12,00
15	Risgrøt og stekt flesk	0,80	17,60
20	Ferskt kjøtt og kålsuppe	0,80	17,60
	Salt grynsuppe med amerikansk kjøtt og potetstappe	0,82	8,20
10	Kjøttkaker og grønnsaksuppe	1,20	12,00
18	Restemat		

Kilde: Dorothea Christensen, Helga Helgesen, *Kogebok for folkeskolen og hjemmet*, Kristiania 1891. Her sitert etter *Indeksproblemer M.V. En materialsamling*, Utgitt av Oslo Kommunale Statistiske kontor. Oslo 1942. s. 33.

spædkalv koges uden salt, til den bliver en stiv gelé...Til 1 pund af denne gelé tages saft af 3 citroner og 1 pund raffinade; heri skal røres 1 time. Når geléen begynder at stivne røres enten bringebær-syltetøi eller andet slags syltetøi i, hvorpå den heldes i vaser og spises kold." Den heder diamantbudding; det tror jeg sgu gjerne. (...)

Så kommer saucerne; der er smør og fløde, fløde og smør. Deri kommer sukker, eddike, rødvin; kapers, surt og sødt, syltede østers; hakkede ansjoser, muskatblomme, kajenne, peberrod...intet raffinement, men heller ingen humbug; vi kan spise så trygt og godt, som sad vi under Abrahms telt i Mamre lund og åd tykmelk sammen med Vorherre." (Arne Garborg, *Artikler og essay I*, Oslo 1980. s. 410-412.)

Det ble flere ansatte i industri og bergverk, forretningsvirksomhet og samferdsel, altså stadig flere personer som mottok lønn. Like viktig som at antall lønsmottakere økte, var at arbeiderne tok til å organisere seg og forlange kollektive lønnsavtaler. Det ble da også opprettet en ekstra stilling i Byrået på initiativ fra Arbeidernes faglige Landsorganisasjonen og Norsk Arbeidsgiverforening i 1910.⁵ Stillingen var øremerket utarbeidelse av en leveomkostningsindeks som nettopp skulle danne bakgrunnsmateriale for lønnsforhandlingene mellom arbeidere og arbeidsgivere.

Hvorfor førte ikke større behov og ressurser til at Byrået gjennomførte store forbruksundersøkelser og utarbeidet en indeks? Fram til 1906 hadde Byrået vært alene om å gjennomføre husholdningsundersøkelser, men fra 1907 til utbruddet av den første verdenskrig var det andre, og først og fremst Kristiania kommunes statistiske kontor, som gikk foran og gjennomførte den første forbruksundersøkelsen i stort omfang. Det kan ha spilt en rolle at husholdningsundersøkelsene var en del av sosialstatistikken, som ble overført til Departementet for sosiale saker da det ble opprettet i 1913. Men også i Sverige var det Stockholm stads statistiska kontor som gjennomførte en forbruksundersøkelse for 92 husholdninger i 1907, mens staten ved Socialstyrelsen først undersøkte «Levnadskostnaderna i Sverige» i 1913-1914.⁶ Dette kan tyde på at det ble oppfattet som en oppgave først og fremst for myndighetene i de store byene å undersøke befolkningens levevilkår, rett og slett fordi det var her arbeiderklassen, som de første undersøkelsene tok sikte på å undersøke, var tallrik og i sterkest vekst. I Norge ble det utført 186 000 årsverk i industrien i 1914, og av disse hele 36 000 i Kristiania. Smaalenene var det nest største amtet med 18 000 utførte årsverk.⁷ Det var bare Kristiania som med sine 1 600 hektar, og noen få andre områder som hadde en kon-sentrert, urban arbeiderbefolkning. I hovedstaden var 40 prosent av den mannlige og vel 16 prosent av den kvinnelige befolkningen over 15 år ansatt i industrien.⁸

Et gaardbrukerbudget

Einar Storsteen begrunnet innhenting og analysen av et «gaardbrukerbudget» slik: «Den økonomiske litteratur har gjennom lange tider kun i meget ringe utstrækning beskæftiget sig med den saakaldte middelstand. Naar den hithørende litteraturs forfattere ikke gjorde teoretiske spekulationer eller fremstillinger av selve den økonomiske virksomhet i sin helhet eller i dens enkelte forskjellige grene til gjenstand for sit arbeide, men valgte at undersøke en enkelt stand

⁵ Se Samfunnsspeilet, 2/96, note 31, s. 49f.

⁶ Sveriges officiella statistik, Levnadskostnaderna i Sverige 1913-1914, kom i tre deler på til sammen ti bind fra 1917 til 1920. Undersøkelsen omfattet 908 husholdninger. Bakgrunnen for undersøkelsen er gjort rede for i «Sociala Meddelanden. Utgifna af K. Kommerskollegii. Afdeling för arbetsstatistik. 1912. Förberedande planläggning och kostnadsberäkning för en allmän budgetsundersökning i Sverige» s. 916-949. Denne utredningen ble benyttet i planleggingen av undersøkelsen til Kristiania kommunes statistiske kontor.

⁷ NOS.VI.87. Industristatistikk for aaret 1914, Utgit av Riksforsikringsanstalten, Kristiania 1916, Tabell 5, s. 12*.

⁸ Etter folketellingen i 1910, her fra tabell 56 i Statistisk aarbok for Kristiania by. Utgit av kommunens statistiske kontor. Syvogtyvende aargang. 1912. Kristiania 1914. s. 62.

inden befolkningen og dennes stilling og livsvilkaar, saa har det vesentlig været arbeiderklassen, der fanget interessen, hvad der naturlig skyldtes den iøinefaldende økonomiske elendighet, hvorunder denne klasse har lidt, og ønsket om at bidrage noget til en bedring i denne tingenes tilstand.»⁹ Dette hadde, hevdet Storsteen videre, beklagelige konsekvenser: «I teori som i praksis sees nemlig kun altfor ofte den opfatning at ha været avgjørende, at der paa samfundsstigen kun er ett skille, der blir at tillegge væsentlig betydning, skillet mellom paa den ene side arbeiderklassen og paa den anden side de øvrige samfundslag. Og følgen av denne opfatning har da været tilbøieligheten til væsentlig kun paa den nedre side av denne grænse at la staten træde beskyttende eller støttende til, mens de paa den øvrige side staaende samfundslag forutsættes baade at ha evne og forpligtelse til at gaa sammen om byrdene derved» (s. 2). Storsteen ville altså med sitt «gaardbrukerbudget» vise at det i «middelstanden» «muligens (...) kan paavises grupper, der i økonomisk henseende neppe er synderlig bedre situert end i hvert fald de noget bedre stillede blandt arbeiderne» (s. 2). At det kunne forholde seg slik «synes at fremgaa derav», hevdet Storsteen, at spørsmålet «leilighetsvis kan sees berørt i dagspressen, likesom det ikke er usedvanlig mand og mand imellem at høre den paastand anført, at enkelte middelstandsgruppers kaar, saa langt fra at være gunstigere end arbeiderklassens, tvertimot i mange henseender er slettere» (s. 2). Hvordan det i «virkeligheten forholder sig hermed», lot seg imidlertid først bringe på det rene, mente Storsteen, etter at det var innsamlet «et nogenlunde fyldig materiale av husholdningregnskaper fra de forskjellige samfundslag» (s. 2). For det første ønsket Storsteen å belyse middelstandens økonomiske levevilkår, og valgte «gaardbrukerlassen» fordi den utgjorde en «betragselig del av middelstanden» (s. 3), og for det andre ønsket han å sammenlikne middelstandens levevilkår med de 12 arbeiderbudsjettene Rygg hadde publisert i 1909.

Einar Storsteen fikk bare én gårdbrukerfamilie til å føre regnskap.¹⁰ Den var fra Vestlandet og skulle danne et «billede en miniature» (s. 3) av livet på et gårdsbruk i «de indre dele av de vestlandske fjorddistrikter, hvor man hovedsagelig kun har gaarden at leve av, uten at man som ute i kystdistrikterne kan forøke sine indtægter ved fiskeri» (s. 4). Gården lå i «Nordre Sundmør» og hadde en «skyld på 4,45 mark», besetning på en hest (med føll), 7-8 kyr,

⁹ Einar Storsteen, «Et gaardbrukerbudget. Bidrag til belysning av bondestandens livsvilkaar sammenlignet med arbeiderklassens». Statsøkonomisk tidsskrift. 1915 s. 1f.

¹⁰ Storsteen forsøkte å få flere gårdbrukerfamilier til å føre regnskap, men fikk bare én til å gjøre det. Grunnen til det var, ifølge Storsteen, at den «taalmodighet og omtanke» som skulle til var vanskelig å finne, dessuten var den «interesse for saken» som var nødvendig for å ta på seg å føre regnskap et helt år, «kun tilstede hos de færreste». Det var også «hos bønder», etter Storsteens oppfatning, en «ikke ualmindelig frygt for, at regnskapet kunde komme ligningsmyndighetene for øie» (s. 4), og alt dette gjorde det «forklarlig» at det bare hadde vært mulig å legge fram «ett budget». Storsteen mente at alle disse forholdene gjorde det enklere å få byhusholdninger til å føre regnskap. Det kan tenkes at det var riktig, men for å drive fornuftig måtte gårdbrukere føre regnskap, og Haakon Fives veiledningshefter i føring av driftsregnskap og innsamling av driftsregnskap siden 1911 utgjorde et moment som trakk i motsatt retning. For arbeiderhusholdningene i byen fantes det ikke noe tilsvarende, men i velstående familier med husholderske var det vanlig at hun førte regnskap, men det var nok først og fremst som en kontroll av pengebruken.

2 kalver, 12 sauer og 2 griser. «Den dyrkede jords utstrækning var ca. 16 maal, hvorav ca. 9 maal anvendtes til aker, (halvdelen byg og halvdelen havre) og ca. 1 1/4 maal til poteter, medens den kunstige eng utgjorde ca. 6 maal» (s. 4). Gården hadde 50 mål eng og 200 mål skog, det hvilte ikke pantegjeld på den og samlet forsikringssum var 14 350 kroner.

Gården utgjorde, ifølge Storsteen, «i utpræget grad en selvforbrukshusholdning» (s. 5), det vil si at det man trengte av råvarer ble produsert på gården, men disse ble i tillegg bearbeidet videre «dels ved husets egne folks virksomhet og dels ved hjelp av leiede haandverkere.» Det var derfor «liten kontantomsætning» (s. 6) i en sånn husholdning og pengene som trengtes til varer som måtte kjøpes, ble skaffet ved salg av varer fra gården, men i hovedsak av skogen.¹¹

Gårdbrukerfamilien bestod av «mand, hustru, 1 søn 11 aar gml. og 1 datter 7 aar gml. samt tjenestegut i 15-aarsalderen og voksen pike. Dessuten hører som vanlig paa landet med til husstanden et par kaarfolk» (s. 6). Kårfolkene hadde kost og losji, men holdt seg selv med klær og skotøy, og kjøpte kaffe og sukker.

En ikke ubetydelig del av artikkelen til Storsteen gikk naturlig nok med til å gjøre gårdens driftsregnskap om til et husholdningsbudsjett. Det medførte at produktene som ble produsert og brukt på gården, i driften eller av husholdningen, måtte gis en pris. Gårdens totale driftsinntekter måtte reduseres til et nettotall som kunne sammenliknes med arbeiderhusholdningenes inntekt. Det ble gjort ved å trekke fra de utgiftene som hadde «medgaat til gaardens drift» (s. 7). Storsteen brukte prisen som gjaldt «i vedkommende bygd» (s. 8) for å beregne verdien. Dette var ikke så enkelt som det kan lyde, bl.a. solgte gårdbrukeren da prisene var best, slik fikk han 1,83 kroner per kilo for smøret sitt, mens gjennomsnittsprisen for bygda var 1,70 kroner per kilo. Det var heller ingen enkel sak å anslå verdien av kosten til den midlertidige arbeidshjelp (andel i seterjente, rakstedeie, snekker, skurhjelp, slåttemann, treskehjelp) og den faste arbeidshjelpen (tjenestegutt og tjenestepike) som også skulle trekkes fra. Storsteen kom fram til at gårdens bruttoinntekt på 2 407,99 kroner måtte reduseres med driftsutgifter som han hadde beregnet til 1 225,00 kroner, slik at nettoinntekten til gårdbrukeren ble 1 182,99 kroner. Storsteen mente imidlertid at også verdien av kosten til kårfolkene på 146,74¹² kroner måtte trekkes fra slik at gårdbrukerhusholdningen satt igjen med 1 036 kroner, ifølge Storsteen «et ikke meget imponerende beløp» (s. 15).

¹¹ «Den familie, fra hvilken nærværende regnskap skriver sig, befinder sig imidlertid forsaavidt bedre stillet, som der til gaarden ligger skog, der kan benyttes og virkelig ogsaa tjener som regulator for indtægten». (s. 10).

¹² For å komme fram til dette beløpet har Storsteen bygd på «Nährwerttafel» utarbeidet av König, samt på Bischoff, «Ernährung und Nahrungsmittel», Leipzig 1910, hvor «ældre i ro værende menneskers næringsbehov» bestemmes «til en kalorimængde, der er noget over halvparten av en middels strengt arbeidende mands. Henset til, at kaarfolkene, efter hvad der er oplyst, undertiden selv kjøpte sig noget kaffe, sukker etc., antas det derfor at træffe nogenlunde det rette, naar hver af disse som i teksten sættes lik 1/2 enhet.» (s. 15).

Tabell 2. Priser på matvarer. Sundmøre og Kristiania. 1. september 1911- 31. august 1912

Varetype	Mengde	Pris Sundmøre kr	Pris Kristiania kr
I alt		578,30	977,45
Flesk og svinekjøtt	79 kg	64,73	97,17
Salt fårekjøtt	55 kg	32,50	48,40
Ferskt fårekjøtt	5 kg	2,80	5,55
Ferskt kalvekjøtt	46 kg	20,05	33,12
Kaniner	5,5 kg	3,20	5,83
Kukjøtt	40 kg	24,00	40,40
Salt torsk	144 kg	16,04	61,92
Rugmel	707 kg	128,83	144,93
Byggmel	461,7 kg	73,87	101,57
Havremel	408 kg	57,12	142,80
Nysilt melk	370 l	33,83	68,45
Skummet melk	1340 l	26,80	96,48
Smør	17,95 kg	30,53	39,31
Poteter	16 hl	64,00	91,52

Kilde: Einar Storsteen: Et gaardbrukerbudget, *Statsøkonomisk tidsskrift*, 1915 s.19

Storsteen beregnet de samlede «ernæringsutgifter» (s. 18) for husholdningen til 425,56 kroner eller «40 prosent av nettoinntægten», og han henviste til «Engels lov»: «Jo mindre indtægten er, desto større prosent av denne vil medgå til utgifter av denne art» (s. 18). Storsteen var opptatt av de ulike lovmessigheter som var påvist i den utenlandske, og spesielt i den tyske litteraturen som analyserte husholdningsbudsjetter. Han kunne imidlertid ikke slutte seg til «den Gerloffske (...) sats» (s. 22) som hevdet at sukkeret var en «gradmaaler for et folks eller en folkeklases materielle velbefindende» (s. 22). Det lave sukkerkonsumet blant «landbefolkningen», i forhold til arbeiderklassen i byene som hadde et sukkerforbruk som nærmet seg «de høiere klassers forbruk», skulle etter Gerloff bety at landbefolkningen «befandt sig paa et lavere nivåa i økonomisk henseende end arbeiderklassen» (s. 22). Gerloffs tese brøt ikke bare helt med den argumentasjon som ble brukt i 1880- og 1890-åra av forkjemperne for å fjerne tollene på kaffe og sukker og gå over til direkte beskatning, men også med en del av de funn Boye Strøm gjorde i 1888.¹³ En tredje lovmessighet Storsteen viste til var Schwabes lov: «Jo fattigere en er, desto større er den sum, som man i forhold til sin indtægt maa gi ut til husleie» (s. 72). Schiffs «lov», som hevdet at utgiftene til klær øker med inntekt, ble det imidlertid ikke vist til. For å vise prisforskjellene mellom by og land beregnet Storsteen hva gårdbrukerhusholdningens forbruk av en del viktige matvarer ville ha kostet hvis maten hadde vært kjøpt i bygda og hva den samme maten ville ha kostet i Kristiania. I prissammenlikningen tok Storsteen med forbruket av matvarer til kårfolkene og sesongarbeiderne, derfor var kostnadene til matvarer i denne beregningen noe høyere enn bare for gårdbrukerhusholdningen.

En annen vanskelighet ved sammenlikningen, som Storsteen også pekte på, var at gårdbrukerhusholdningen brukte ved fra egen skog til å bake brød, mens arbeiderfamiliene kjøpte brød. Veden som ble benyttet til å steke brødene,

¹³ Samfunnsspeilet 2/96 s. 44 tabell 1 og 2.

varmet også opp gårdbrukerens hus. Verdien av veden som gårdbrukeren hentet i sin egen skog var satt til 100 kroner, men det var helt umulig å fordele disse 100 kronene på oppvarming og mat. Altså et forhold som tilsa at forskjellen i kostnader til mat mellom Sundmøre og Kristiania skulle vært noe mindre, men først og fremst eksemplifiserer det hvor vanskelig det var å sammenlikne en selvforsyningshusholdning med en arbeiderhusholdning som kjøpte så å si alt den trengte for penger. På den annen side tok ikke Storsteen hensyn til at arbeiderhustruen i stedet for å bruke tid til å hente ved og bake brød kunne sitte på lesesalen i Deichmanske bibliotek eller se på greske og romerske statuer i Nationalgalleriet. Det vil si en type forbruk som ikke kostet noe, og som følgelig heller ikke ble registrert.

Merkostnadene ved å måtte kjøpe den mengden matvarer i Kristiania som gardbrukerhusholdningen (pluss kårfolk og arbeidshjelp) brukte på ett år var nær 400 kroner. Andre prishistoriske data bekrefter at det ser ut til å være et generelt trekk at jo lenger tilbake i tid det går, jo større var de regionale prisvariasjonene.¹⁴

I avhandlingen gikk Storsteen gjennom regnskapet for gårdbrukerhusholdningen post for post, og kom fram til at husholdningens utgifter til forbruk tilsvarte 1 194,99 kroner. Tallet stemte imidlertid dårlig overens med husholdningens nettoinntekt som ble satt til 1 036,00 kroner. Forklaringen Storsteen gav var at familien hadde «i aarets løp (...) opspart for kr. 58,73» (s. 78). Nettoinntekten måtte derfor reduseres til 977,52 kroner, men så måtte det legges til 79,80 kroner som var verdien av «beholdningen» av naturalia ved «regnskapsaarets begyndelse» (s. 78) slik at nettoinntekten ble 1 057,38 kroner. Det vil altså si at utgiftene var 137,61 kroner høyere enn inntekten, det innebar blant annet at for å klare å avbetale 155,00 kroner på gjeld, måtte familien stifte ny gjeld på 137,61 kroner. Men, ifølge Storsteen, ble «[s]tørsteparten herav visstnok dækket umiddelbart efter regnskapsaarets utgang derved, at en gris blev slagtet og solgt for kr. 113,60» (s. 78).

Tallet for arbeiderhusholdningene kom Storsteen fram til ved å ta de gjennomsnittlige mengdetallene for de seks Kristianiahusholdningene i Ryggs undersøkelse fra 1906/07, og multiplisere dem med gjennomsnittsprisene for Kristiania fra 1. september 1911-31. august 1912.

For å sammenlikne levevilkårene til gårdbrukerhusholdningen med arbeiderhusholdningene i Kristiania gjorde Storsteen enda to omregninger. Først omregnet han verdien av Sundmørs-husholdningens forbruk til Kristiania-priser, og deretter tok han hensyn til antall forbruksenheter i husholdningene. Han konkluderte: «Resultatet blir efter dette, at gaardbrukerfamilien i 1911/12 har staat i en bedre økonomisk stilling end 3 av de 6 arbeiderfamilier (...), mens den har staat noget daarligere end de 3 øvrige» (s. 81). Storsteen la imidlertid ikke skjul på at gårdbrukerfamilien hadde «gjort en bedre anvendelse av de til dens disposition staaende midler end samtlige arbeiderfamilier» (s. 81). I den

¹⁴ Se f.eks. Lars O. Lagerqvist, Ernst Nathorst-Böös, Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar, Stockholm, men framfor alt Gunnar Myrdal, The Cost of Living in Sweden, London 1933, og da ikke minst tillegget utarbeidet av Sven Bouvin (The official statistics of retail prices and cost of living in Sweden up to 1931, s. 149-251).

Tabell 3. Samlede utgifter til forbruk for en gårdbrukerhusholdning på Sundmøre og seks arbeiderhusholdninger i Kristiania. 1. september 1911- 31. august 1912

Utgift	Sundmøre	Kristiania
I alt.....	1 194,99	1 600,33
Ernæringsutgifter	425,56	670,00
Klær og sko	200,00	200,00
Bolig	100,00	275,00
Brensel og belysning	113,96	105,00
Vask og hygiene	8,90	8,90
Husgeråd	24,26	24,26
Aviser, porto	36,90	36,90
Adspredelser	31,58	31,58
Skatter	48,30	43,16
Forsikring	35,73	35,73
Diverse (bl.a.nedbetaling av gjeld)	169,80	169,80

Kilde: Einar Storsteen: Et gaardbrukerbudget, Statsøkonomisk tidsskrift, 1915 s. 77.

forbindelse pekte Storsteen på at «at familien saagodtsom ikke har brukt paa-læg, en omstændighet, der (...) tør finde sin forklaring deri, at der i husholdningen brukes brød, ved hvis bakning sirup anvendes: benyttelsen av søtt brød vil nemlig utvilsomt bevirke, at savnet av paalæg gjør sig langt mindre gjældende end der, hvor almindelig brød anvendes»¹⁵ (s. 22).

Gårdbrukeren og arbeiderens totale livssituasjon ble også sammenliknet av Storsteen. Bonden var «sin egen herre og vet (...), at jo mere arbeid han lægger i gaarden, des større fordel vil han selv ha av den nu og hans børn faa i fremtiden. Arbeideren derimot er lønnsarbeider. Hans arbeide er med industriens utvikling blit stadig mere spesialisert og som følge derav ensformigere¹⁶ og foregaar – ofte under en øresønderrivende larm – i fabrikklokaler, der - selv om der baade fra samfundets og arbeidsgivernes side maate være foretat de mest omfattende forholdsregler til beskyttelse av arbeiderne i enhver retning - allikevel kun altfor ofte er støvfyldte og forøvrig sundhetsskadelige, f.eks. paa grund av voldsom hete eller gasarter, der utvikles under arbeidet» (s. 82). Beskrivelsen av byarbeiderens hverdag fortsatte med at han etter arbeidstid var «henvist til at

¹⁵ Det var denne bruken av sirup i brødbakingen som gjorde at Storsteen kunne framføre sin kritikk av «den Gerloffske» sats. Denne loven, som altså gikk ut på at levevilkårene til en gruppe kunne måles med sukkerforbruket, stemte ikke for dette materialet. Gårdbrukerhusholdningens levevilkår viste seg nemlig å være de samme som for de seks arbeiderhusholdningene i Kristiania, selv om sukkerforbruket var helt ulikt. Forklaringen mente Storsteen å finne «i den omstændighet, at sukkeret med hensyn til pris for byarbeideren ikke staar i en væsentlig anden stilling end andre fødemidler, hvorimot det for landbefolkningen, der selv fremstiller eller i hvert fald har let adgang til mange adskillig billigere faldende næringsmidler, falder naturligere og mere økonomisk i størst mulig utstrekning at innskranke sig til at benytte disse» (s. 22). Gårdbrukerfamiliens sukkerforbruk var 2,94 kg på ett år, mens gjennomsnittsförbruket i arbeiderhusholdningene i Kristiania i 1906/07 var 12,23 kg per år. Det spørres likevel ikke om Storsteen her så å si forklarte bort en viktig velstandsfor skjell, gårdbrukerhusholdningen hadde ikke råd til pålegg, det hadde arbeiderhusholdningene i Kristiania.

¹⁶ Her viste Storsteen til en studie av Adolf Weber («Der Kampf zwischen Kapital und Arbeit») hvor det ble gitt eksempler på arbeidets spesialisering. Mens det i 1860-åra var en arbeider som framstilte en sko, var det i 1895 hele 269 forskjellige arbeidere som deltok i framstillingen av en damesko, det tilsvarende tall for en herresko var 371.

færdes i støvete, ildelugtende og lysfattige gater, forsaavidt han ikke vil søke tilflugt i et vertshus eller lignende eller forbli hjemme i en leilighet, der vistnok som oftest er befolket i adskillig større utstrækning end stæmmende med bolig-hygienens krav» (s. 83), mens gårdbrukeren «naarsomhelst (...) kunne færdes ute i frisk luft» (s. 84). Einar Storsteens sikte med beskrivelsen var ikke å stille seg i den svært tallrike flokken som bl.a. av disse grunner priser landlivets antatte kvaliteter, mens vilkårene for et godt liv skulle være tilsvarende dårlig i byen. Han var ute etter å korrigere holdninger som bl.a. professor Aschehoug hadde framført: «Det kan jo ikke sies, at arbeiderne ikke har raad til at kjøpe kraftig kost, naar de i stedet derfor kjøper rusdrikke eller tobak, eller arbeiderskene kjøper pynt.»¹⁷ Storsteen brukte sin beskrivelse av arbeiderens heller triste hverdag til å hevde at det hos arbeideren kunne oppstå «en i og for seg lettforstaaelig trang» til «at faa noget, der kan live op og smaker godt, en trang, der er mere end sterk nok til i tilfælde - at overdøve fornuftens stemme» (s. 85). Dette tok ikke professor Aschehoug tilstrekkelig hensyn til, og dessuten forvekslet han, ifølge Storsteen, et behovs «viktighetsgrad med den intensitetsgrad, hvormed det i det enkelte øieblik gjør sig gjeldende» (s. 86). Aschehougs standpunkt falt sammen med og var «raadende hos den største del av de bedrestillede lag inden befolkningen». Standpunktet forutsatte i virkeligheten at «de fattige samfundsmedlemmer skulde være i besiddelse av større karakterstyrke og selvfornegtelsessevne end andre, idet man glemmer, at de tvertimot er som andre mennesker med de samme skrøpeligheter som disse og med en i hvert fald ikke mindre trang til livsnydelse og livsglæde» (s. 86)¹⁸. Storsteen la imidlertid ikke skjul på at gårdbrukerfamilien, som ikke hadde noen utgifter verken til alkohol eller tobakk, hadde utvist en «mere end almindelig» (s. 86) stor dyktighet til å hus holde. Slik at han, alle forhold tatt i betraktning, mente at «gaardbrukerfamilien i hvert fald [hadde] været likesaa godt stillet som de bedst lønnede av de 6 arbeiderfamilier» (s. 87).

Storsteen kunne altså konkludere med at levevilkårene i gårdbrukerhusholdningen og i arbeiderhusholdningene i Kristiania var like. Han utvidet konklusjonen og hevdet at den økonomiske stillingen «tør antas i alt væsentlig at være den samme for de daarligst stillede inden bondestanden og de bedst stillede inden arbeiderklassen» (s. 93). Hvor representativt var dette gårdsregnskapet? Målt etter størrelsen på innmark, drøyt 16 mål, var det ikke et spesielt lite bruk. Vel 60 prosent av alle gårdene i Norge hadde mindre enn 20 mål innmark. De aller minste brukene tilhørte husmenn med jord¹⁹, og ble ikke drevet av «den egentlige bondestand».

¹⁷ Aschehoug hevdet dette i en anmeldelse av Wieth-Knudsen, «Formerelse og fremskridt» i Statsøkonomisk Tidsskrift, 1908, s. 248..

¹⁸ Som støtte for sitt syn viste Storsteen til Th. G. Masaryk, «Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus», 1899, som (s. 123) hevdet «Niemals hat die Not einen Menschen klüger und vernünftiger gemacht, als er von Natur ist.»

¹⁹ Jordbrukstellingen i 1907 viste at 27,8 prosent av alle gårder hadde inntil 5 mål dyrket jord, 16,4 prosent hadde fra 5 og inntil 10 mål mens 19,1 prosent hadde fra 10 inntil 20 mål dyrket mark. NOS V. 145., Jordbrukstællingen i kongeriket Norge 30. september 1907, 3dje hefte s. 27. Ifølge folketellingen i 1910 var det om lag 20 000 husmenn med jord. NOS V.211., Folketællingen i Norge 1. desember 1910, 4de hefte s. 89.

Gårdbrukerfamilien levde i en slags naturalhusholdning («selvforbrukshusholdning»), og det heftet usikkerhet ved prissettingen av produktene som ble brukt i driften eller av husholdningen. Det var nok utbredt at gårdbrukerne solgte de beste produktene, mens de brukte det som var vanskelig å få avsatt eller som hadde lav pris på grunn av dårligere kvalitet. Dette var et moment som gjorde både den beregnede inntekt og den beregnede forbruksutgift for stor. På den annen side tok ikke Storsteen hensyn til at gårdbrukerhusholdningen faktisk hadde en formue, satt lik den samlede forsikringssum, på nær 15 000 kroner. Hovedinnvendingen mot sammenlikningen vil nok likevel være at det overhodet ikke ble tatt hensyn til den mengde arbeid som gikk med til å dekke husholdningenes forbruksutgifter. Det gjaldt ikke bare for gårdbrukeren selv, som nok hadde en lenger arbeidsdag enn Kristiania-arbeideren, eller for hustruen som ganske sikkert hadde ansvaret for fjøset, men på gården var det tjenestegutt og tjenestejente, som delvis ble lønnet med kost som de selv bidrog til å produsere. En betydelig større mengde nedlagt arbeid bidrog til at gårdbrukerhusholdningen kunne ha forbruksutgifter som svarte til lønnen til en arbeider i Kristiania. Det er merkelig at Einar Storsteen ikke trakk fram at levevilkårene til gårdbrukerhusholdningen forutsatte en råere og mer primitiv tilegnelse av fremmed arbeid enn det den moderne storindustrien gjorde, selv om det skjedde i frisk luft.

Studien ble avsluttet ved at Storsteen trakk noen politiske konsekvenser av sine funn. Hovedkonsekvensen måtte være at det ikke måtte bli slik at småbøndene skulle pålegges byrder for å lette forholdene for arbeiderklassen, men arbeiderklassen kunne heller ikke pålegges byrder «til støtte for bondestanden» (s. 96). Men det var nettopp det siste som, ifølge Storsteen, var i ferd med å skje: «[L]andbrukets gamle krav paa en alt mere utstrakt toldbeskyttelse synes stadig at vokse i styrke og omfang» (s. 96). Øket tollbeskyttelse ville, etter Storsteens mening, bare muligens bedre forholdene vesentlig for de aller minste gårdene, samtidig som tollbeskyttelsen helt sikkert ville vanskeliggjøre livsvilkårene for «samfundets øvrige mindre bemidlede medlemmer» (s. 106). Derfor advarte han mot å bruke tollbeskyttelse for å støtte landbruket.²⁰

19 handelsfunksjonærer og én embetsmann

Nikolai Rygg begynte sin publikasjon, «Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v.»²¹ med at «[u]ndertegnede hadde allerede tidligere forsøkt at indsamle husholdningsregnskaper for handelsfunksjonærer, bl.a. ved oppstilling av præmier for regnskap for årene 1910 og 1911, men det viste sig at være forgjæves» (s. 1). Året etter ble det rettet «direkte henvendelse» (s. 1) til om lag 50 personer «om for aaret 1912 at føre et detaljert regnskap» (s. 1), og da lyktes det å få inn «19 husholdningsregnskaper pluss et partielt ungkarsregnskap»²² (s. 1).

²⁰ Det var ingen annen enn Haakon Five som stod bak innstillingen fra Norsk Landmandsforbunds tollutvalg av august 1910.

²¹ NOS. VI.44. Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v. Kristiania 1915.

²² Tidligere var det bare den finske undersøkelsen, «Undersøgning af yrkesarbeidets lefnadsvillkor i Finland 1908 - 1909», Helsingfors 1911, som ikke utelukket enpersonhusholdninger fra forbruksundersøkelsene.

De husholdningene som førte regnskapsbøker mottok 10 kroner. Av funksjonær-husholdningene som leverte budsjett var ni fra Kristiania, tre fra Kristiansand, to fra Moss, to fra Fredrikstad og en fra Stavanger, Haugesund og Ålesund. En av funksjonærene var offentlig ansatt (i posten), mens resten var ansatt i private bedrifter. Av de 19 funksjonærene var åtte ansatt i forretninger (papir-, manufaktur-, maskinforretninger), mens fire var i bank. Av de 19 budsjettene hadde 12 forbruksutgifter som til sammen utgjorde mindre enn 3 000 kroner, mens sju av budsjettene hadde forbruksutgifter som i alt utgjorde mer enn 3 000 kroner. Ett av budsjettene med under og to av budsjettene med over 3 000 kroner i totale forbruksutgifter måtte imidlertid utelukkes på grunn av ufullstendige oppgaver, slik at det bare er 11 husholdninger i gruppen med den laveste og fem husholdninger i gruppen med de høyeste forbruksutgiftene. Husholdningene med forbruksutgifter under 3 000 kroner var i gjennomsnitt på 2,1 forbruksenheter, mens husholdningene med forbruksutgifter over 3 000 kroner i gjennomsnitt bestod av 2,8 forbruksenheter.²³

Resultatene ble ikke sammenliknet med arbeiderbudsjettene Rygg hadde samlet inn noen år tidligere, og materialet ble i svært liten grad analysert, bortsett fra at Rygg viste at «[d]en procentvise anpart av totalutgifter som falder paa næring, er, som saa ofte før paavist, synkende» (s. 11). Grunnen til Ryggs varssomme behandling av materialet var ganske sikkert at det sprikte i alle retninger både når det gjaldt inntekt og totale forbruksutgifter.²⁴ Regnskapene hadde heller ikke mengdetall, en mangel som også ble påpekt i samtida.

²³ En voksen mann over 19 år=1, mens en voksen kvinne=0,8, barn 0-3 år=0,1, 4-6 år=0,2, 7-9 år=0,3 osv. 2,1 forbruksenheter tilsvarer f.eks. far, mor et barn fra 0-3 år og et barn fra 4-6 år (1+0,8+0,1+0,2=2,1).

²⁴ Husholdningene til handelsfunksjonærene med de laveste inntektene hadde utgifter til forbruk som ikke skilte seg nevneverdig fra arbeiderklassens, mens handelsfunksjonærene med inntekter opp mot 5 000 kroner per år kunne ha forbruksutgifter som svarte til en embedsmanns. Inntektene til handelsfunksjonærene som var med i Ryggs undersøkelse bestod i en forstand av to grupper, en gruppe med butikkekspeditører, lagerbetjenter og bankfunksjonærer med årsinntekt på mellom 1 500 og 3 000 kroner. Mens den andre gruppa med høyere lønner var spredt og bestod dels av høyere funksjonærer som bokholdere og forretningsførere, dels av husholdninger med flere voksne barn i arbeid og store inntekter fra losjerende.

Tabell 1*Husholdningsinntekt til handelsfunksjonærer. 1912

Inntekt	Antall husholdninger
1 500-1 999	3
2 000-2 499	6
2 500-2 999	3
3 000-3 499	-
3 500-3 999	2
4 000-4 499	1
4 500-4 999	2
5 000-5 499	-
5 500-5 999	2

Kilde: NOS. VI.44. Husholdningsregnskaper for handelsfunksjonærer m.v. Kristiania 1915, s. 2-5.

Rygg korresponderte selv med funksjonærene da han reviderte regnskapene. Blant annet fikk bankfunksjonær Johansen i Moss ikke mindre enn 11 spørsmål til sitt regnskap, og han svarte så godt han kunne. Johansen hadde ikke oppført noen husleie fordi han hadde «leiligheden gratis for Bestyrelse av Bankens Eiendom»²⁵, men anslo på spørsmål fra Rygg at husleien ville ha vært 360 kroner. «Landmandsprodukter» kunne Johansen ikke «nærmere specificere» fordi han hadde en «Leverandør» og førte bare navnet hans opp hver gang han kjøpte mat- og kolonialvarer. Under punkt 9 forklarte bankfunksjonæren: «Det uforstaaelige Ord, vare et «lavet Udtryk» jeg havde brugt paa et Regnskab, der var lavet til «privat» Brug. Det er nu rettet til «Spirituosa». Det bedes undskyldt at det ved en Forsømmelse ikke var rettet paa den Extrakt, som blev sendt Dem.» Bankfunksjonæren avsluttet med å opplyse Rygg om at «vi lever godt - ikke flot-feier- ingen større Selskabelighed.»

Rygg brakte imidlertid inn en del annet stoff som bidrog til å kaste lys over funksjonærenes livsvilkår. «Andet Avsnit» av NOS VI. 44 var viet «Regnskap ført for en aarrekkje av en offentlig funktionær» (s. 30-35). Her ble kostnadene gitt for en husholdning fra 1898 til 1914 hvor forsørgeren først var handelsbetjent i en mindre by, deretter reserve ved postkontoret i Kristiania, postbud og til slutt «pakkemester». Rygg korresponderte i en årrekke med pakkemesteren, også etter 1914, da han flyttet og ble ansvarlig for posten på Rjukanbanen. Materialet er interessant i den forstand at det peker mot livsfaseanalyse og paneldata.

Tabell 4. Forbruksutgifter for handelsfunksjonærer. 1912

	Alle, prosent	Alle, kroner	Budsjetter under 3 000 kroner	Budsjetter over 3 000 kroner
I alt	100,00	3 004	2 132	4 497
Matvarer	28,53	821	657	1 102
Sprit	1,44	45	20	88
Tobakk	0,71	18	18	19
Klær	13,51	400	290	589
Bolig	14,40	424	319	604
Brensel og lys	4,42	125	102	163
Vask og hygiene	2,43	70	49	106
Innbo	4,34	120	96	159
Lege og medisin	1,07	33	21	53
Forsikring	2,04	63	48	88
Bøker, aviser og porto	1,56	45	38	58
Utgifter til fast eiendom	0,43	17	2	42
Avdrag og renter på gjeld	4,88	177	100	310
Innsatt i bank	0,27	9	8	9
Forskjellige utgifter	15,13	491	266	876
Utgifter til have	0,13	3	4	2
Diverse	0,49	16	8	312

Kilde: NOS. VI.44. Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v. Kristiania 1915.

²⁵ Brev fra bankfunksjonær Johansen, Moss til Hr. Professor N. Rygg, Christiania. Moss 12. mars 1912. Universitetsbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Nicolai Rygg, Etterlatte papirer, Ms.fol. 3661: I,1.

«Tredje avsnit» (s. 37-44) i publikasjonen kalte Rygg «Oplysninger om familier med høiere indtægt», altså ikke husholdningsbudsjetter, men «spredte opplysninger» (s. 37) om en embetsmann med gasje på 5 000 kroner, en annen embetsmann med gasje på 4 875, forbruksutgiftene til en prest (4 120 kroner) og en lege (7 240 kroner), og til slutt: «Embedsmand, Kristiania. Samlet indtægt 10 000 kroner. Familien bestaar av mand, hustru og tjenestepike. I aarets løp fravær paa reise ca. 2 maaneder» (s. 38). Denne embetsmannens forbruksutgifter forelå i «mere spesifisert form» (s. 38). Av Ryggs etterlatte papirer framgår det at det var hans eget husholdningsregnskap for året 1913 han publiserte. I Nicolay Ryggs etterlatte papirer fins regnskapsbøkene og detaljerte og bearbejdede regnskaper for hans husholdning for årene 1911, 1912 og 1913. Måten han bearbejdet dem på viser at han også kunne glede seg over føringen, revideringen og den enkle, men slett ikke trivielle, organiseringen og oppstillingen av råtallene.

Mens Storsteens gårdbrukerhusholdning ikke hadde utgifter til alkohol i det hele tatt, bestod posten «Spiritousa og tobak» i Ryggs regnskap av «8 fl. whisky 32,25, 1 fl. punsch 2,30, 3/2 fl. matkonjak 2,52, 10 fl. sherry, 1 fl. champagne 7,50, 1 fl. portvin 2,55, 1/2 fl. matserry 0,60. 85/2 øl 12,10, 27/2 landsøl 2,66, 2 fl. potøl 0,36, 2/2 bjor 0,28, Cigarer 69,80, cigaretter 1,35» (s. 40). Formodentlig har Rygg fortært de 8 flaskene med whisky med i alle fall noe av «selters (33 1/1, 1 1/2 fl.) 5,05, selterssiffoner (19) 4,75», (s. 40) og dermed skulle det definitivt kunne slås fast at pjolteren ikke lenger var bare bohemens, men også embetsmannens drikk, selv om Ryggs pjoltere sikkert var tynnere.

En røff sammenlikning av handelsfunksjonærene med høy og lav inntekt ble også foretatt. Mens forbruksutgiftene til næringsmidler per forbruksenhet var 311 kroner for husholdningen med totale forbruksutgifter under 3000 kroner, var de 367 kroner for husholdningen med totale forbruksutgifter over 3 000 kroner. For embetsmannshusholdningene lå de imidlertid mellom 398 og 516 kroner per forbruksenhet. Det siste tallet gjaldt for embetsmannen med en samlet inntekt på 10 000 kroner. Det er viktig å legge merke til at Rygg presenterte de absolutte tallene og de kvalitative forskjellene i forbruket, i tillegg til at han også pekte på hvordan det relative forholdet mellom kostnadsartene endrer seg med forbruksutgiftenes størrelse. En sammenlikning av forslaget til midt-dagsmeny for et helt år for en arbeiderfamilie, hvor altså fisk=sild, gjengitt i ramme 1, med Ryggs forbruk av fisk i 1912, viser at de kvalitative forskjellene var formidable (se faksimile 3, side 52).

Rygg viste deretter til arbeiderbudsjettene fra 1906/07 hvor, prisstigningen fra 1906 til 1914 inkludert, forbruksutgiftene til næringsmidler per forbruksenhet var mellom 197 og 299 kroner. Dette utgjorde imidlertid 50 prosent av de totale forbruksutgiftene i arbeiderhusholdningene i Kristiania, og om lag 60 prosent av de totale utgiftene for arbeiderhusholdningene utenfor Kristiania. For embetsmannen med 10 000 kroner i samlet inntekt utgjorde kostnaden til matvarer 17,2 - til klær 14,5 - og til husleie, brensel og lys 16,2 prosent, eller til sammen 47,9 prosent av alle utgifter til forbruk.

171 regnskaper fra «arbeidere og andre smaakaarsfamilier»

Hvor store anstrengelser Rygg enn hadde gjort for å skaffe et bredt materiale (50 husholdningsregnskaper) som kunne tjene til å belyse handelsfunksjonærenes livsvilkår, kunne verken det materiale han til slutt lyktes å samle, eller analysen av det, på noen som helst måte måle seg med hans 12 arbeiderbudsjetter fra 1906/07. Men den forbruksundersøkelsen som Kristiania kommunes statistiske kontor²⁶ planla i 1911, stilte alle tidligere undersøkelser i skyggen. Og det kan ikke herske noen som helst tvil om at dette er den første forbruksundersøkelsen som ble gjennomført i Norge på en måte og i et omfang som gjorde resultatene sikre og troverdige i en helt annen forstand enn resultatene fra tidligere undersøkelser hadde vært, enten fordi de bare hadde omfattet et lite utvalg forbruksvarer eller fordi de kun bestod av en håndfull komplette regnskaper.

Den 6. desember 1911 «begjærte magistraten» utarbeidet en «plan for en spesiell arbeiderstatistikk for Kristiania».²⁷ Kristiania kommunes statistiske kontor la den 1. mars 1912 fram en «foreløpig plan for en saadan «socialstatistikk», efterat konferansemøte med det statistiske centralbyrå, samt arbeider- og arbeidsgiverforeningernes statistiske avdelinger angaaende samarbeide som hadde fundet sted» (s. 33).

Bevilgningen ble gitt og første ledd i «den omhandlede socialstatistikk» ble «igangsettelse av en «husholdningsstatistikk», som tok sikte paa en undersøkelse av utgifternes fordeling i husholdningsforbruket, navnlig blandt arbeiderfamilier»²⁸. I Kristiania skulle det deles ut 175 husholdningsbøker som skulle føres fra 1. september 1912 til 31. august 1913. Men Kristiania kommunes statistiske kontor nøyde seg ikke med det. Kontoret vendte seg til 14 andre byer og anmodet dem om å «sætte en lignende undersøkelse igang hos sig for det samme tidsrum». Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansund og Hamar ble med, og i disse byene ble det «utdelt respektive 50, 22, 20, 15, 5 husholdningsbøker» (s. 33). Den 20. juli 1912 redegjorde kontorsjef G. Amnéus for undersøkelsen på «Aftenposten»s første side under overskriften «Husholdningsstatistikk for Kristiania».

Kontoret ønsket å etablere en «systematisk socialstatistikk for Kristiania, nærmest beregnet paa at belyse de vilkaar under hvilke de kroppsarbeidende klasser og andre med disse i livsvilkaar ligestillede befolkningslag lever»²⁹. Formannskapet hadde bevilget penger til utarbeidelsen av en «systematisk socialstatistikk», riktignok først etter at «[d]et kommunale statistiske kontor (...)

²⁶ «Det statistiske kontor» var, ifølge «Beretning om Oslo Kommune for årene 1912-1947», Bind 1, Oslo 1952, s. 110 -117, administrativt underlagt Folkeregisteret i Kristiania kommune. Virksomheten ved kontoret ble fra 1912 utvidet ved at det ble satt i gang en rekke statistiske undersøkelser. Ved siden av forbruksundersøkelsen var det undersøkelsene om arbeid blant skolebarn, en prisundersøkelse, og en boligundersøkelse som tok sikte på å kartlegge kårene for husholdninger som bodde i 10 000 1- og 2-roms leiligheter og en undersøkelse av lønnsforholdene i Kristiania. I 1912 var det 11 tjenestemenn ved Folkeregisteret og Det statistiske kontor, pluss et varierende antall ekstraarbeidere.

²⁷ «Kommunal forvaltningsberetning for 1912 - 1913. - Folkereg. og det stat. kontor.» s. 33.

²⁸ «Kommunal forvaltningsberetning for 1912 - 1913. - Folkereg. og det stat. kontor.» s. 33.

²⁹ Aftenposten, 20. juli 1912, s. 1.

gjentagne gange i sine budgetter har gjort opmerksom paa vanskeligheden af at istandbringe sadanne oplysninger» (s. 1). I stedet for å vente på at planen skulle bli ferdig, besluttet kontoret å gå «igang med en statistisk undersøgelse af husholdningsforbruget blant den økonomisk mindre velstillede del av byens befolkning». G. Amnéus fortsatte med å vise til at slike undersøkelser «i det senere har været gjenstand for specialundersøgelser i mange lande saavel i som udenfor Europa og er af stor interesse til bedømmelsen af de forhold, arbeiderklassen lever under» (s. 1). Kontorsjefen viste deretter til at den eneste undersøkelsen som fantes her i landet var undersøkelsen til «nuværende professor Rygg», som imidlertid skrev seg fra «endel aar tilbage» og var gjennomført «i ganske liden maalestok.» Det var undersøkelsen fra Stockholm som Kristiania kommunes statistiske kontor skulle bruke «som nærmeste mønster». Arbeidernes faglige landsorganisasjon og Arbeidsgiverforeningen hadde deltatt i planleggingen og vært med på å peke ut husholdningene som skulle være med i undersøkelsen. Husholdningsbøker skulle deles ut til «familiefedre inden et stort antal arbeidsfag og paa forskjellige indtægtsstadier», fordi kontoret ville legge «hovedvægten paa den egentlige arbeiderklasse». De som ble utpekt «dertil skikkede» av «sine organisationer» og som var villige, ville få en «godtgjørelse af 25 kr. [mod] at notere i bogen enhver enkelt indtægts- eller udgiftspost, liden eller stor». Amnéus gjorde også avisleserne oppmerksom på at det var satt opp en premie på 100 kroner for «den bedst førte husholdningsbog, 50 kr. for den næstbedste og 25 kr. som tredie præmie»³⁰. Bergens kommunes statistiske kontor bearbeidet husholdningsbøkene fra Bergen, mens bøkene fra de andre byene ble bearbeidet i Kristiania. Byene skulle betale for bearbeidingen i et forhold som stod til antall bøker fra vedkommende by.

Artikkelen i «Aftenposten» redegjorde også for at undersøkelsen tok sikte på bare å omfatte «de mindre indtægter, idet antagelig 3 000 kr. vil danne maximum, mens hovedmassen vil blive på 1 200-1 800 kr». Grunnen til at «de høiere indtægter» ikke skulle være med var, ifølge Amnéus, at «man gaar ud fra, at et stort antal familier i høiere indtægtsgrupper fører nøiagtige husholdningsregnskaber³¹ og vil være villige til uden godtgjørelse at udlevere saadanne til statistisk bearbeidelse, hvor det gjelder en sag af almindelig interesse. Idet opmerksomheden henledes herpaa», fortsatte kontorsjef G. Amnéus, «tillader jeg mig at opfordre byens familiemødre og fædre til at støtte kontoret i denne sag ved at stille sine husholdningsbøger af ældre og yngre dato til kontorets raadighed.» Det ble lovet «fuldstændig diskretion; ingen uvedkommende skal faa kjendskap til det indsendte materiale». Det var ingenting i veien for at

³⁰ 62 av de 171 husholdningene hadde forbruksutgifter mellom 1 200 og 1 750 kroner. Førstepremien på 100 kroner tilsvarte altså om lag en måneds forbruk for noen av husholdningene. Ved utdelingen av regnskapsbøkene som skjedde «uten mellommænd» (Specialundersøkelser. IV, s. III) ble det gitt «nøiaktig instruktion om bokføringen». (s. III).

³¹ Amnéus gav her uttrykk for en utbredt oppfatning i sin tid, mange regnet med at det bare var i en overgangsfase det ville være nødvendig å be husholdninger om å føre husholdningsregnskaper. Alle ville av egen interesse komme til å føre slike detaljerte regnskaper. På samme måte som alle former for næringsvirksomhet benyttet regnskaps- og bokføringssystemer for å ha kontroll med virksomheten og at den forløp best mulig, ville det samme litt etter litt skje i husholdningene.

regnskapene ble sendt inn «anonymt», men det burde skje gjennom en «ikke-anonym person» så kontoret hadde muligheter for å stille spørsmål. Amnéus avsluttet med å appellere til familier som hadde ført «nøiaktige husholdningsregnskaper gjennom en række af aar», slik at det kunne skaffes «tilveie materiale til bedømmelse af det for øieblikket brændende spørgsmaal om den almindelige varefordyrelse.» Det er ikke mulig å bringe på det rene hvor mange som fulgte Amnéus oppfordring om å sende inn sine husholdningsregnskaper.³²

De 171 regnskapene ble bearbeidet og analysert over 90 sider, mens tabellverket utgjorde nær 180 sider. I publikasjonen fins det imidlertid ikke spor etter et eneste regnskap fra mer velhavende husholdninger.

Det ble delt ut i alt 281 bøker, 29 ble ikke tilbakelevert. 59 av de tilbakeleverte bøkene var mangelfullt ført, ytterligere 19 bøker som var ført for hele året, ble utelukket fordi føringen ikke var fullt ut tilfredsstillende. Av de 281 utdelte bøkene, kunne 171 benyttes i undersøkelsen. Det var 103 bøker fra Kristiania, 32 fra Bergen, 11 fra Trondheim, 12 fra Drammen, ni fra Kristiansand og fire fra Hamar. Hver enkelt regnskapsbok hvor inntekter og utgifter og kvantumstall var ført etter hverandre, ble overført til «et meget specificeret Tabelskjema (...) og hver eneste i husholdningsbøkene forekommende indtægts- eller utgiftspost blev opført og gruppert i henhold til dette tabellskjema. Der benyttedes saaledes det saakalte listesystem (...) De paa listerne opførte beløp henhørende under samme titel efter tabelskemaet blev derpaa summert særskilt for poster med angivelse av baade mængde og beløp» (s. V). Summen av alle beløp for hver vare og tjeneste for hver husholdning ble trykt i en tabell som utgjør 64 sider. Det var 139 poster for hver husholdning, og for i alle fall om lag 100 av disse postene skulle det gis både verdi og mengdetall. Det innebærer at hele materialet utgjorde en tabell med vel 40 000 celler. Men mange av cellene var resultat av summen av hundrevis av observasjoner, f.eks. postene for melk og brød som ble kjøpt hver dag. Listesystemet innebar at husholdningsbøkene ble klippet fra hverandre, limt opp post for post og summert. Det er årsaken til at ingen av disse bøkene er bevart. Produksjonen av statistikken fordret at regnskapsbøkene ble klippet fra hverandre (se faksimile 1-3).

Det viste seg at 109 av bokførerne var arbeidere, 59 var funksjonærer, mens tre var selvstendig næringsdrivende, men det ble ikke gjort noe forsøk på å analysere materialet etter denne dimensjonen. Derimot ble materialet inngående drøftet etter hvor mange medlemmer husholdningene bestod av, enperson-husholdninger var utelukket også fra denne undersøkelsen. 71 av husholdningene bestod av fra 2-4 personer, 65 hadde 5-6 medlemmer, mens 35 av husholdningene bestod av 7 eller flere medlemmer. Det viste seg også i denne undersøkelsen at jo større totale forbruksutgifter en husholdning hadde, desto flere medlemmer hadde den. I gjennomsnitt hadde husholdningene 5,23 medlemmer, men antallet steg fra 4,81 medlemmer for husholdninger med de laveste forbruksutgiftene til 6,37 medlemmer for husholdningen med de høyeste forbruksutgiftene. Dette hadde, ble det slått fast, «sin naturligste forklaring i, at de tallrike familier har behov for større utgifter end de mindre.» De ekstra

³² Verken det frivillig innsendte materialet eller husholdningsregnskapene til de som hadde sagt seg villig til å delta i undersøkelsen, er bevart.

inntektene «maa da erhverves ved at barnene i større antal skaffer sig arbeidsindtægter, som kommer hele familien til gode» (s. XI). Forholdet mellom inntekter og forbruksutgifter ble også vurdert, og man støtte på et fenomen som «liggende utenlandske undersøkelser» også hadde avdekket; «den saakaldte «middelklassepolitikk», der i sadanne tilfælde, hvor det handles om at gi fuldstændige opgaver over samtlige indtægter og utgifter, gaar ut paa ikke at meddele nøiaktig eller uttømmende opgave over indtægterne. (...) Derimot har bokførerne ingen særlig grund til ikke at gi oplysninger om utgifterne, hvorfor disse i almindelighet vil være nogenlunde nøiaktig angit» (s. XVI).

Gjennomsnittsinntektene for husholdningene var 2 020,65 kroner,³³ mannens arbeidsinntekter utgjorde vel 80 prosent av husholdningenes inntekt, mens mannens biinntekter, barnas arbeidsinntekter, inntekt av losjerende og andre inntekter hver utgjør vel 3 prosent. Den gjennomsnittlige husholdningsinntekten var litt over 2 000 kroner i Kristiania, Trondheim, Kristiansand og Hamar, mens den var om lag 1 800 kroner i Bergen og Drammen. For å undersøke hvordan husholdningenes inntekter endret seg med antall familiemedlemmer, ble alle regnskaper med utgifter på over 2 500 kroner (det vil si om lag hver tredje husholdning) utelukket. Det viste seg da at tallene var forbausende like etter husholdningens størrelse, eller som det slås fast: «Skjønt de samlede indtægtsbeløp inden de forskjellige grupper heller ikke her er absolutt like store, er dog forskjellen saa liten, at det ingen betydning har for resultatet» (s. XX).

Posten barnas arbeidsfortjeneste steg nok med husholdningsstørrelsen, men det er likevel ikke sikkert at det skyldes at barnearbeid var mer utbredt i de tallrike husholdningene, for under barns arbeidsfortjeneste ble også inntektene til voksne hjemmeboende barn regnet.

Det kan ikke forundre at forbruksutgiftene er temmelig like fra by til by siden husholdningene ble plukket ut nettopp fordi de tilhørte bestemte inntektsgrupper. Resultatet viser imidlertid at for arbeidere og lavere funksjonærer utgjorde kostnadene til næringsmidler (medregnet tobakk og alkohol) klær, bolig og lys og brensel mer enn 80 prosent av alle forbruksutgifter. Men Einar Normann mente å kunne påvise både Engels lov og Schwabes lov. Det første var helt utvilsomt, kostnadene til matvarer utgjorde 49,77 prosent for husholdninger med totale utgifter mellom 1 200-1 500 kroner for så å falle gradvis med stigende forbruksutgifter til 31,49 prosent for husholdninger med forbruksutgifter fra 4 000-6 000 kroner. Argumentasjonen for Schwabes lov, om at utgiftene til bolig «er forholdsvis synkende efter familiens stigende velstand», var ikke like overbevisende. De relative kostnadene til bolig falt fra 18,42 til 17,47 og endelig til 15,95 prosent etter husholdninger med totale forbruksutgifter på henholdsvis 1 200-1 750 kroner, 1 750-2 500 kroner og 2 500-4 000 kroner. Dette vitner ikke om en sterk lovmessighet.

³³ Noen få husholdninger med inntekter på mellom 4 000 og 6 000 kroner er da holdt utenfor. Se s. XVIII.

Barnearbeid

En gjennomgang av materialet viser at i 23 av de 103 Kristiania-husholdningene hadde barna arbeidsinntekt, den laveste inntekten var 1,39, den høyeste var 1 496 kroner. Den uforholdsmessig store inntekten av barnas arbeid i denne husholdningen kom av at faren var snekker, og hadde sine to voksne sønner på 21 år og 19 år med seg på arbeid. I dette og en rekke andre tilfeller blir altså kategorien barnas arbeidsinntekter misvisende fordi det dreier seg om voksne hjemmeboende barn. I alle fall blir gjennomsnittet for barnas inntekter for de husholdningene hvor barna hadde arbeidsinntekt hele 371 kroner. Den gjennomsnittlige familietørrelsen til husholdningene som hadde inntekter av barnas arbeid var 6,3 personer. Det spørs nok om barnas alder spilte en større rolle, det vil si, jo flere barn det er i en familie jo eldre vil som regel også de eldste barna være, og dermed øker muligheten for at de arbeidet. Men det ser også ut til at håndverkere og håndverkersvenner, som i undersøkelsen ble regnet som arbeidere, ofte hadde med seg sine voksne sønner på arbeid.

I "*Specialundersøkelse I, Erhvervsmæssig arbeide blant skolebarn i Kristiania*", utgitt av Kristiania kommunes statistiske kontor, Kristiania 1913, ble det vist at vel 20 prosent av alle gutter under 16 år som gikk på skole hadde hatt betalt arbeid, mens det tilsvarende tallet for jenter var snaut 9 prosent. Andelen som hadde arbeid varierte imidlertid sterkt med alder, av guttene på 7 år var det vel 2 prosent som hadde arbeid, mens drøyt halvparten av guttene på 14 og 15 år hadde arbeid. Daglig arbeidstid var i gjennomsnitt 4,2 timer for gutter og 3,1 timer for jenter. Undersøkelsen gir ingen opplysninger om størrelsen på de familiene til barna som hadde arbeid, bare forsørgerens yrke eller sosiale stilling. Tallene angir i prosent arbeidende gutter og jenter. Selvstendig næringsdrivende 18,29 - og 5,03 prosent, fabrikkarbeidere 20,98 - og 9,48 prosent, håndverkssvenner 26,58 - og 9,95 prosent, håndverksarbeidere 23,90 - og 8,89 prosent, Kvinner beskjeftiget med søm, vask renhold 30,8 - og 17,22 prosent, embeds- og bestillingsmenn 10,71 - og 2,91 prosent (s. 27). Det var altså i husholdninger hvor en kvinne var forsørger og arbeidet med søm, vask og renhold at det virkelige barnearbeidet var utbredt. Disse kvinnene var ganske sikkert eneforsørgere og for små husholdninger. Undersøkelsen inneholder også et avsnitt kalt "Erhvervsarbeidets indflydelse paa skolegjerningen" (s. 39-44). I en rapport fra en lærer ved Lakkegata skole het det: "Ihvorvel enkelte elever har erhvervsarbeide i saa liten utstrekning, at det ikke vil genere deres fremgang paa skolen, maa det dog i det store og hele siges, at det erhvervsmæssige arbeide - som det for det meste drives - er til hinder for klassens fremgang og nedsætter dens arbeidskraft. Erhvervsmæssig arbeide i en rimelig utstrækning (f.eks. et par timer) for friske gutter mener jeg er uten skade for skolen. Tvertom - slikt arbeide kan utvikle elevenes praktiske sans, lære dem at benytte tiden, at agte penger og pengers værdi, og det kan være til støtte for hjemmet, men en længere arbeidstid utenfor skolen tildels tidlig om morgenen og sent om aftenen er i høi grad skadelig for barnet. Særlig vil jeg henlede oppmerksomheten paa det uforsvarlige i at benytte barns arbeide ved kinematograf, tobakksfabrik eller i slagteri" (s. 44). Arbeid ved kinematograf som visergutt eller medhjelper ved forestillingen var det vanligste arbeidet for guttene, 58 av 158 gutter som ble omfattet av undersøkelsen hadde slikt arbeid, mens tobakksfabrikkene beskjeftiget 22 av 158. I den første undersøkelsen av barnearbeid i Norge, (J.N. Mohn, Statistiske Meddelelser, *Retstidende*, 1874, s. 721-726) ble det vist at 42 prosent - i tobakksindustrien og 35 prosent av alle ansatte i fyrstikkindustrien, var barn. I Vedlegg til Oth. Prp. No.15. 1883, *Angaaende Børns og unge Menneskers Anvendelse til Arbeide udenfor Hjemmet*, ble det også lagt stor vekt på de moralske aspektene ved at barn arbeidet. I distriktslege Holmboes rapport om barnearbeidet i Rana, som bestod i å gjete dyr, het det bl.a. at barna var fra ti til 14 år. De lå aldri ute om natta, men fulgte dyrene fra kl. 6 om morgenen til kl. 19-20 om kvelden. Gjeterens niste var flatbrød og smør. Legen kunne ikke vise til at barna ble syke av å ferdes i skog og mark, men kjente tvert om til at "Børn fra et fattigt, usselt, skiddefærdigt Hjem ere blevne satte ud som Gjætere til ordentlige Folk (...) endog ere komne under gunstigere physiske Villkaar, naar de ere blevne Gjætere." Når distriktslegen likevel ikke ville anbefale barnearbeid, skyldes det: "Lang værre stiller sig for mig de moralske Følger af Gjætervæsenet for den opvoxende Slægt. Den fuldstændig ukontrollerede Frihed, som Børn, Dreng og Piger omhverandre, nyde langt borte i Skov og Mark i den farligste Barndomsalder - just i den Alder, da Skolen og Hjemmet skulde yde den største Indflydelse paa dem - og uden tilstrækkelig Beskjæftigelse, forekommer mig at være yderst farlige Momenter i moralsk Henseende, hvorfor jeg anser det saare ønskeligt, om Gjætningen kunde blive udført udelukkende af voxne Folk, eller ved Udskiftning og forbedret Indhegning gjort overflødig".

Forbruksutgiftene ble gitt i 17 hovedposter (matvarer, drikkevarer og tobakk, klær, bolig, lys og brensel, vask og hygiene, innbo, lege og medisin, tjenerhold, forenings- og forsikringsutgifter, skatter, gaver, utgifter til bøker og aviser mv., fornøyelser, lotteriutgifter,³⁴ reiser og øvrige utgifter). Hver av disse postene har varierende, men tallrike underposter, og ble hver for seg analysert etter by og utgiftsgruppe. I tabell 6 er postene slått sammen slik at bare de største og helt nødvendig postene vises (kostnadene til alkohol og tobakk som er gitt sammen med matvarer utgjorde ikke slik materialet er gruppert i tabellen over 3 prosent av de totale utgiftene. 80 av de 171 husholdningene bodde i leiligheter med to rom og kjøkken, 26 husholdninger hadde leiligheter med 1 rom og kjøkken, mens altså 62 husholdninger hadde leiligheter som bestod av 3 eller flere rom og kjøkken. Boligkostnadene var høyere i Kristiania enn i de andre byene.³⁵

Forbruksutgiftene til ulike matvarer ble også vist. Bruken av fisk var, ikke uventet, størst i Bergen, hvor kostnadene til fisk utgjorde 8 prosent av de totale næringsutgiftene, mens det tilsvarende tallet for Oslo, Drammen og Kristiansand var om lag 5 prosent. I Trondhjem utgjorde kostnadene til fisk nær 7 prosent mens Hamar-husholdningenes utgifter til fisk bare var 3,5 prosent av de totale utgiftene til matvarer.³⁶ Den detaljerte oversikten over forbruket av fiskemat i husholdningene etter fiskeslag viste at fersk torsk utgjorde 10,4 prosent av husholdningenes utgifter til fisk, men selv om tallet for salt torsk, 5,3 prosent, ble lagt til, kunne ikke kostnadene til torsk måle seg med kostnadene til fersk makrell som utgjorde 17 prosent av alle utgiftene til fisk. Forutsettes det imidlertid at all lutefisk (4,1 prosent) og all tørrfisk og klippfisk (1,7 prosent) var

³⁴ Lotteriutgiftene omfattet også loddkjøp på basarer. I alt hadde 140 husholdninger oppgitt at de hadde utgifter til lotterier, det vil si 80 prosent av alle husholdningene. Av disse spilte 48 i pengelotterier, 23 i norske, 19 i utenlandske og seks i både norske og utenlandske lotterier. Enkelte hadde utgifter på 50-60 kroner under denne posten. Husholdningene hadde i alt brukt 1 097,97 kroner på lotterier og mottatt 287,50 kroner i gevinst, det vil si om lag 1/4 av beløpet brukt til lotteri. Einar Normann viste til en dansk husholdningsundersøkelse som viste et forbruk på lotterier på 2 578 kroner, men som «til gjengjæld hadde vundet bare 603 kroner» (s. XLII) det vil si drøyt 20 prosent av innsatsen.

³⁵ Boligkostnadene i Trondheim er riktignok nesten like høye som i Kristiania, men det skyldes at sju av de 11 husholdningene i Trondheim bodde i leiligheter som var på 3 eller flere rom og kjøkken, mens det tilsvarende tallet for Kristiania var 37 prosent. Det hang igjen sammen med at åtte av de 11 husholdningene var offentlige funksjonærer, mens tre var håndverkere. For Hamar, som hadde de høyeste boligutgiftene, bodde tre av de fire husholdningene i leiligheter som var på 3 og flere rom og kjøkken. Husleie for de fire Hamar-husholdningene var 1 466 kroner (som altså i gjennomsnitt utgjorde vel 366 kroner per år). Tre av de fire familiene hadde imidlertid inntekter av losjerende på til sammen 1 093 kroner. Hvor mye av dette som var kost, og hvor mye som var losji lar seg ikke fastslå, men det er i alle fall klart at hvis de losjerendes husleie trekkes fra, ville Hamar-husholdningenes kostnader til bolig blitt betydelig lavere enn Kristiania-husholdningenes.

³⁶ Fiskeforbruket ble også sammenliknet med forbruket i andre europeiske byer. Mens utgiftene til fisk i de norske byene som var med i undersøkelsen utgjorde 2,56 prosent av husholdningenes totale utgifter, var de i Stockholm 1,68 prosent, i danske byer 1,50 prosent, finske byer 1,80 prosent, tyske byer 0,79 prosent og amerikanske byer 1,04 prosent. Einar Normann regnet imidlertid med at forskjellen, hvis det hadde vært mulig å måle den i mengdetall, ville ha vært enda større fordi fiskeprisene i Norge var lavere enn i de andre landene. (s. LIII).

laget av torsk, utgjorde utgiftene til torsk 21,5 prosent av samtlige utgifter til fiskemat. Utgiftene til sild (fersk småsild, fersk annen sild og spekesild) var mindre enn utgiftene til torsk og makrell, og utgjorde 12,4 prosent av alle utgifter til fiskemat. Sildas tid som den helt dominerende middagsmaten var altså forbi (se menyforslaget for arbeiderklassen fra 1890-åra, ramme 1).³⁷ Ulikheten i kostnadene til fisk mellom de fem byene var imidlertid også interessante. Utgiftene til fersk makrell utgjorde 20,9 prosent i Oslo, 31,7 prosent i Drammen og 22,7 prosent av alle kostnader til fiskemat i Kristiansand. I Trondheim ble det ikke kjøpt makrell i det hele tatt, og i Bergen utgjorde kostnaden til makrell 9,2 prosent av alle utgiftene til fiskemat. I Bergen var det pale som var den mest spiste fisken, og kostnadene til sei utgjorde 24 prosent av alle kostnadene til fisk. I Kristiania, Drammen og Hamar ble det omtrent ikke brukt sei, kostnadene til sei utgjorde henholdsvis 1,7 prosent, 0,6 prosent og 0 prosent av alle kostnadene til fisk. I Trondheim var salt uer den mest spiste fiskematen, kostnadene til den utgjorde 15,9 prosent av alle kostnadene til fiskemat. Kostnadene til hermetiske fiskeboller var betydelige i Kristiania, Drammen og Hamar, hvor de utgjorde henholdsvis 17,2, 13,4 og 13,7 prosent av alle utgifter til fisk, mens kostnadene for husholdningene i de tre andre byene med bedre tilgang på fersk fisk hele året, var lave. Fiskeforbruket var i gjennomsnitt per konsumentenhet 42,10 kilo, men variasjonen var stor. I Bergen brukte hver konsumentenhet 73,91 kg fisk, mens det tilsvarende tallet for Hamar bare var 14,35 kg.

For samtlige byer konsumerte hver konsumentenhet i gjennomsnitt 45,67 kilo kjøttmat per år, og for kjøtt var variasjonen mye mindre enn for fisk. I Kristiania var forbruket per konsumentenhet høyest med 49,21 kilo, mens det var lavest i Kristiansand med 38,08 kg. Kostnadene til forbruk av forskjellige kjøttslag viste mindre variasjon enn kostnadene til fiskemat. Kostnadene til ferskt oksekjøtt utgjorde mellom 1/4 og 1/3 av alle husholdningenes utgifter til kjøttmat. Husholdningene i Hamar hadde de høyeste kostnadene til fleisk, 27,9 prosent av alle utgifter til kjøttmat. Bergen og Trondhjem hadde en noe høyere kostnadsandel til fårekjøtt, om lag 13 prosent, enn de andre byene hvor kostnadsandelen til fårekjøtt lå mellom 7,5 og 4,8 prosent. Husholdningene i Kristiansand hadde en utgiftsandel på 14,2 prosent til kalvekjøtt, mens det tilsvarende tallet for de andre byene lå under 6 prosent av alle utgifter til kjøttmat.

I et eget avsnitt analyserte Einar Normann «[b]evægelsen i leveomkostningerne fra 1906/07 til 1912/13». Det ble gjort ved at fem av Kristiania-husholdningene fra 1906/07 med en inntekt på mellom 1 200 og 1 500 kroner ble sammenliknet med «5 nogenlunde likeartede husholdninger med omtrent samme utgiftsbeløp» fra undersøkelsen i 1912/13 (s. LXXVIII). For å vise hvordan prisene hadde utviklet seg ble mengdetallene fra fem av regnskapene fra 1906/07 multiplisert med prisene fra 1912/13. Mens arbeiderhusholdningene

³⁷ I *Sociale Meddelelser*, 1917 viste Erling Storsteen i «Nogen resultater av den svenske husholdningsundersøkelse i 1913-14 sammenholt med den tilsvarende norske undersøkelse i 1912-1913» s. 186f at arbeiderhusholdningene i Västerås, Göteborg og Malmö brukte betydelig mer salt sild enn arbeiderhusholdningene i Kristiania. Silda vandret, så utbyttet av sidefiskeriene kunne variere sterkt fra år til år. Det er imidlertid velstandsøkningen, og ikke dårlig fiske denne sesongen, som forklarer at silda ikke lenger var det dominerende fiskeslaget i arbeiderhusholdningene.

Tabell 5. Husholdningenes inntekt, etter husholdningsstørrelse. Husholdninger med totale forbruksutgifter under 2 500 kroner. 1. september 1912- 31. august 1913. Kroner

Inntekter	Alle	2-4 personer	5-6 personer	7 og flere
I alt	1 863,14	1 840,58	1 867,02	1 909,89
Mannens inntekt	1 578,77	1 569,50	1 596,39	1 560,18
Mannens binnntekt	52,38	35,08	48,86	103,22
Hustruens arbeidsfortjeneste	29,18	26,65	32,49	27,62
Barnas arbeidsfortjeneste	45,82	23,20	39,01	118,04
Losjerende	67,67	68,77	79,33	37,57
Andre inntekter	89,32	117,38	70,94	63,26

Kilde: Specialundersøkelser. IV. *Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar i aaret 1912/13*, Utgitt ved Kristiania kommunes statistiske kontor. Kristiania 1915. s.XX

hadde forbruksutgifter på 1 357,83 kroner i 1906/07, måtte de ha betalt 1635,76 kroner for å skaffe seg de samme varene i 1912/13. Det innebar at det hadde vært en prisstigning på 20 prosent. De faktiske regnskapstallene fra 1912/13 viste imidlertid at Kristiania-husholdningene hadde forbruksutgifter på 1 397,51 kroner i 1912/13. Kostnadene til matvarer hadde faktisk økt fra 705,60 kroner i 1906/07 til 761,05 kroner i 1912/13, men de skulle ha økt til 811,35 kroner om husholdningen i 1912/13 hadde skaffet seg nøyaktig den samme mengden matvarer som i 1906/07. Husholdningen i 1912/13 brukte mindre til kjøtt, mer til fisk, brød, mel og gryn enn i 1906/07, men det var først og fremst utgiftene til alkohol, tobakk og klær som husholdningene reduserte.³⁸

10 Vestlandsgårder og seks Østlandsgårder

Ved siden av publiseringen av Ryggs handelsfunksjonærer, var Det Statistiske Centralbyraas bidrag til husholdningsundersøkelsene mellom 1910 og den første verdenskrig en bearbeiding av Haakon Fives driftsregnskaper for norske gårdsbruk. Årsaken til at det ble gjort var «et led i arbeidet med at belyse forbruksforholdene i de forskjellige samfundsklasser».³⁹ Det var 16 driftsregnskaper for regnskapsåret 1. april 1913-31. mars 1914 som ble bearbeidet. Fives regnskaper omfattet mange flere gårder med «den hele gårdsdrift, skogen etc. Opgaven for byraaet har imidlertid bare været at undersøke selve husholdningsforbruket, herunder også indbefattet privatforbruket, og av den grund har man av regnskapene bare trukket ut de herhenhørende poster» (s. 91). Det var imidlertid ikke mer enn 16 av regnskapene som var egnet til en slik bearbeidelse, og flere av dem hadde også «store uspecificerte poster» (s. 91) som medførte at «[s]pecificationen» ikke hadde kunnet bli så «indgaaende som ønskelig» (s. 91). Grunnen til at materialet likevel ble bearbeidet var «fordi det idetheletat er saa særdeles vanskelig at faa regnskaper fra gaard-brukere» (s. 91).

³⁸ I forlengelsen av sammenlikningen ble det også laget en form for indeks for levekostnadene til en arbeiderfamilie som bestod av mann, hustru og to barn som i 1913 hadde totale forbruksutgifter på 1 551 kroner. Under forutsetning av at denne familien ville bruke den samme mengden varer og tjenester, ville indekstallene fra 1901 til og med 1914 være (1901=100): 100, 98,01, 96,23, 94,65, 96,09, 98,43, 101,00, 102,86, 102,18 103,88, 107,12 113,41 116,85 og 120,94 i 1914 (s. LXXXII).

³⁹ NOS.VI.104. Jordbruk og fædrift, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 91.

Tabell 6. Gjennomsnittlig utgift per husholdning, etter utgiftsart. 1. september 1912-31. august 1913. Kroner

By	Mat, tobakk og alkohol	Klær	Bolig	Lys og brensel	Til sammen	Andre utgifter	I alt
Kristiania	925,39	290,27	355,58	105,83	1 677,07	379,07	2 056,14
Bergen	869,94	261,74	248,79	93,28	1 473,75	357,99	1 831,74
Trondheim	909,66	312,31	344,02	101,36	1 667,35	358,35	2 025,70
Drammen	951,99	270,00	255,10	74,65	1 521,74	275,79	1 797,53
Kristiansand	911,56	354,83	228,59	88,62	1 574,60	344,53	1 919,13
Hamar	917,44	276,41	366,90	102,50	1 663,25	337,29	2 000,54

Kilde: Specialundersøkelser. IV. Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar i aaret 1912/13, Utgit ved Kristiania kommunes statistiske kontor. Kristiania 1915. s. XXII-XXIII.

Materialet bestod av 10 husholdninger fra gårder på Vestlandet, mens seks var fra Østlandet. På Vestlandet bestod husholdningene av 4,3 personer, mens Østlandshusholdningene bestod av vel fem personer. Vestlandsgårdene bestod av i gjennomsnitt vel 78 mål innmark (45 mål dyrket mark og 33 mål naturlig eng), mens de 10 gårdene på Østlandet bestod av i gjennomsnitt 374 mål innmark (derav hele 370 mål dyrket mark). Gårdene på Vestlandet var «represæntative for vestlandsforhold» (s. 91) Østlandsgårdene var imidlertid atskillig større en gjennomsnittet for Østlandet. På grunn av den store ulikheten mellom de 10 Vestlandsgårdene og de seks Østlandsgårdene gav det ikke mening å behandle dem under ett. Forskjellen i antall medlemmer i husholdningene bidrog til «yderligere at sammenligningen fordunkles» (s. 94).

Det var det samlede forbruk som skulle undersøkes, men siden husholdningen brukte en rekke av de varene som ble produsert, måtte disse også tas med til en «beregnet værdi» (s. 95) etter «følgende prinsipper: Hvor der paa gaarden ogsaa produceres for salg, er prisen sat efter hvad der opnaaes ved salg av vare av samme kvalitet, levert paa gaarden. Hvor der av vedkommende vare ikke sælges noget, er prisen sat efter hvad der maa betales for varen ved indkjøp, levert gaarden» (s. 95). På Vestlandsgårdene utgjorde egenproduksjonen 55,7 prosent av alle utgiftene til matvarer, mens det tilsvarende tallet for gårdene på Østlandet var 49,3 prosent. Av varer produsert på gården var det kjøtt, melk, smør og ost, mel, korn og gryn, poteter og andre grønnsaker gårdene var mest selvhjulpne med. På bakgrunn av disse tallene konkluderte Skøien med at gårdbrukerne hadde «kommet noksaa langt bort fra den rene naturalhusholdning» (s. 95).

For å sammenlikne husholdningenes samlede utgifter fant Skøien «det riktigst at bortberegne kostholdet for tjenerne», siden det var «forholdet for selve familien» (s. 96) som var av interesse. Utgiftene til kosthold for tjenerne ble i stedet ført som en egen post og utgjorde 60,63 kroner på Vestlandsgårdene og 163,70 kroner på Østlandsgårdene.⁴⁰ Ved beregningen av verdien av kostholdet for tjenerne ble det gått ut fra at forbruket fordelte seg «likt paa familien og

⁴⁰ Utgiftene til lønn til tjenerhold var på Vestlandsgårdene 42,68 kroner og 199,99 kroner på Østlandsgårdene. Det vil altså si at de totale kostnadene til tjenerhold utgjorde 8,2 prosent av alle forbruksutgifter på Vestlandsgårdene, mens tallet for Østlandsgårdene var 10,2 prosent.

Tabell 7. Forbruksutgifter til 10 gårdbrukerhusholdninger på Vestlandet og seks gårdbrukerhusholdninger på Østlandet. 1. april 1913-31. mars 1914

	Vestlandet	Østlandet
Forbruksutgifter i alt	1 256,90	3 485,55
Matvarer	569,57	778,89
Drikkevarer og tobakk	1,89	71,60
Klær	119,67	333,88
Husleie	169,18	421,82
Lys og brensel	86,39	209,49
Andre utgifter	312,09	1 669,91

Kilde: NOS.VI.104. Jordbruk og fædrift, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 97.

tyendet i forhold til alder og kjønn» (s. 96), men Skøien var «fuldt opmerksom paa at denne beregning ikke kan bli helt riktig, idet man sandsynligvis faar noget for stort beløp for tjenerne og derfor for litet igjen til familien» (s. 96). På Vestlandsgårdene gikk 45 prosent av alle forbruksutgiftene til matvarer, men på Østlandsgårdene gikk bare 22,3 prosent av alle forbruksutgiftene til matvarer. Ifølge Skøien og Skappen viste dette «den betydelige forskjell i velstand mellem de to grupper» (s. 95).

Skøien sammenliknet også husholdningsutgiftene til gårdbrukerne på Vestlandet og Østlandet med «tilsvarende tal for andre samfundsklasser»(s. 96). Tallene til Rygg ble benyttet for å sammenlikne gårdbrukernes levevilkår med funksjonærenes, og tallene til Kristiania kommunes statistiske kontor for å sammenlikne med arbeiderklassen i Kristiania og de andre byene. Tallene var nok mest dekkende for arbeiderhusholdningene, mens de var minst representative for gårdbrukerne på Østlandet. Bare vel 14 prosent av gårdene på Østlandet var så store som de som var med i undersøkelsen. Imidlertid svarte de 10 Vestlandsgårdene, i alle fall når det gjaldt dyrket jord, godt til det gjennomsnittlige gårdsbruk også på Østlandet. De 10 Vestlandsgårdene kan representere 85 prosent av

Tabell 8. Utgifter etter art for gårdbrukere, arbeidere, funksjonærer og embetsmenn. 1911-1914. Prosent

	Gårdbrukere Vestlandet	Gårdbrukere Østlandet	Arbeidere i byene	Arbeidere i Kristiania	Embetsmann i Kristiania	Funksjonærer
Antall husholdninger ...	10	6	68	103	1	19
I alt	100	100	100	100	100	100
Matvarer	45,3	22,3	44,1	42,9	13,5	28,5
Alkohol og tobakk	0,1	2,1	2,0	2,1	1,9	2,2
Klær	9,5	9,6	14,5	14,1	14,5	13,5
Husleie	13,5	12,1	16,1	17,3	12,8	14,4
Lys og brensel	6,8	6,1	5,0	5,2	3,4	4,4
Andre utgifter	24,8	47,8	18,3	18,4	53,9	37,0

Kilde: NOS.VI.104. Jordbruk og fædrift, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 100 og NOS. VI.44. Husholdningsregnskaper for handelsfunksjonærer m.v. Kristiania 1915. s. 44

gårdene med under 100 mål dyrket mark, mens Østlandsgårdene kan representerte de resterende 15 prosent av gårdene med mer enn 100 mål dyrket jord.

Resultatet av sammenlikningen blir at levevilkårene for store befolkningsgrupper på landet og i byene, slik husholdningsregnskapene registrerte dem, var forbløffende like. Gårdbrukerne på små gårder og arbeiderne i byene og Kristiania hadde forbruksutgifter med en sammensetning som antyder at levevilkårene, målt ved forbruk, skilte seg lite fra hverandre. Altså det samme funnet som Storsteen gjorde da han sammenliknet husholdningsregnskapet fra gården på Sundmøre med de seks Kristiania-husholdningene fra 1906/07. Det var storbøndene og embetsmannen som først og fremst skilte seg ut ved en klart bedre levestandard. Funksjonærene stod, også her, midt i mellom.

Mengdetallene for forbruk av en del matvarer bekrefter antakelsen om at levevilkårene for gårdbrukere med bruk på under 100 mål og arbeiderklassen i byene og Kristiania like før første verdenskrig var om lag de samme. Forbruket av kjøttmat var totalt sett ikke så ulikt, men det var likevel noen karakteristiske forskjeller. Mens forbruket av kjøtt var om lag det samme, brukte gårdbrukerne vel 17 kilo svinekjøtt per forbruksenhet, men forbruket av svinekjøtt i arbeiderhusholdningene tilsvarte 7-8 kilo per forbrukerenhet. Arbeiderhusholdningene brukte imidlertid atskillig mer spedd kjøttmat som pølser og kjøttdeig, vel 10 kilo per forbruksenhet i Kristiania, mens gårdbrukerhusholdningene ikke brukte denne typen kjøttmat i det hele tatt. Derimot benyttet husholdningene på Vestlandsgårdene slakteavfall og innmat som svarte til 4,6 kilo per forbruksenhet. Forbruket av margarin var atskillig høyere i arbeiderhusholdningene enn i gårdbrukerhusholdningene, arbeiderhusholdningenes forbruk av mel skjedde i form

Tabell 9. Forbruk per forbruksenhet. Kilo

	Gårdbruker- husholdning Vestlandet	Arbeiderhus- holdning byene	Arbeiderhus- holdning Kristiania
Kjøttmat i alt	44,6	45,7	49,2
Kjøtt	21,5	21,7	19,8
Flesk	17,1	7,3	8,3
Pølser, kjøttdeig	0,2	9,1	10,8
Annen kjøttmat	5,8	7,6	10,3
Margarin	6,9	19,6	19,5
Smør	4	8,4	9,3
Nysilt melk, I	359	130,4	130,4
Skummet melk, I	238	111,5	116,6
Myse, I	26,9	-	-
Fløte, I	4	13,7	13,8
Brødvarer (kjøpt)	75,3	165,7	148,2
Mel og gryn	201,1	51,4	54,2
Poteter	354,5	99,7	105,3
Sukker	11,7	26,9	27,7
Sirup	7,7	2,2	2,1
Kaffe	2,5	5,6	5,9

Kilde: NOS.VI.104. Jordbruk og fædrift, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 107.

av kjøpte brødvarer, mens gårdbrukerhusholdningene bakte brødet selv. Skøien og Skappel hevdet at det voldsomt store potetforbruket på landet måtte skyldes at «noget er gaat til fôr» (s. 108). Det atskillig større forbruket av mel og gryn skyldes at noe var «brugt til høns» (s. 109), også når det gjaldt melk var tallene for gårdbrukerhusholdningene for høye, det vil si at all melken som var brukt som dyrefor ikke var trukket fra. Men både det store melke- og mel- og grynforbruket hadde nok sin hovedforklaring i at grøt var daglig kost på landet. Ellers framgår det også av denne oversikten at forbruket av kaffe og sukker var større i arbeiderhusholdningene enn i gårdbrukerhusholdningene på Vestlandet, som imidlertid brukte mye sirup.

Likhet og ulikhet

Altså; av de fire undersøkelsene av husholdningenes forbruk som ble gjennomført fra 1911 til 1914, viste det seg for det første at levevilkårene på en liten gård på Vestlandet svarte til levevilkårene til Kristiania-arbeiderne, slik disse ble framstilt av husholdningsregnskapene til Rygg fra 1906/07. For det andre viste undersøkelsen til Kristiania kommunes statistiske kontor fra 1912/13 at levevilkårene til arbeiderklassen i hovedstaden var noe redusert i forhold til hva de hadde vært i 1906/07. Det vil altså si at utgiftsandelen til matvarer steg, samtidig som husholdningene i 1912/13 hadde brukt billigere matvarer enn i 1906/07. For det tredje, hvis livsvilkårene på Vestlandsgårdene var representative også for gårdene på Østlandet av samme størrelse, viste bearbeidelsen av tallene til Haakon Five at levevilkårene til de fleste gårdbrukere var om lag den samme som for arbeiderklassen. Det vil si det samme resultatet som Einar Storsteen hadde kommet fram til.

Skøien og Skappel stusset over at levevilkårene var så like: «Forholdene stiller seg merkelig like» (s. 100). De forsøkte imidlertid ikke å forklare resultatet som fremdeles må karakteriseres som en merkverdighet. Men i dag er funnet en merkverdighet først og fremst i forhold til den utbredte oppfatningen om at likheten i materiell levestandard som kjennetegner det norske samfunnet i slutten av det 20. århundret, er et resultat av en politikk som har hatt som mål å utjamne forskjeller. Nå kan det selvfølgelig hevdes at slik levevilkårene til gårdbruker- og arbeiderhusholdningene framstår ved begynnelsen av dette århundret, er det ikke at de er like, men like dårlige, som er det mest iøynefallende trekket.

Kan likheten være et resultat av føringen av husholdningsregnskap? Når husholdningene samvittighetsfullt førte opp alt de brukte, og dette ble gitt en verdi uavhengig av om det var kjøpt, lånt, var ved fra egen skog, var gave eller resultat av en byttehandel, ville sluttsummen uansett bli at de fleste kom ganske likt ut. Dette kan ha blitt forsterket av at husholdningene kan ha befunnet seg ganske nær et sosialkulturelt minimumsnivå for materiell velstand. Det kan naturligvis ikke utelukkes at den observerte likheten var reel, men det betyr ikke at likheten i begynnelsen av århundret lar seg forklare på samme måte som likheten i slutten av århundret. Skøien tok heller ikke hensyn til at det på landet måtte mer arbeid til, også tilegnelse av fremmed arbeid, for å nå det samme materielle velstandsnivået som arbeiderhusholdningene i byene hadde.

Likheten som husholdningsundersøkelsene registrerte skjulte ulikheter mellom by og land, men også at det eksisterte store ulikheter på landet.

Etter at Kristiania kommunes statistiske kontor hadde sendt ut analysen av sine 171 arbeiderhusholdninger, skrev Einar Storsteen i Kommunalt tidsskrift for norske byer «Om en sammenligning mellom livsvilkårene i de forskjellige landsdele»⁴¹, og la fram en plan for hvordan «store undersøkelser angående leveomkostningerne» (s. 73) kunne organiseres. Det var tre institusjoner som kunne være bindeledd mellom de kommunale statistiske kontorene: Kristiania kommunes statistiske kontor, Socialdepartementets kontor for social statistik «under hvis ressort netop undersøkelser av den hithørende art skulde høre» (s. 74). Storsteen mente imidlertid at Kommunalt tidsskrift for norske byer var den «naturlige enhet, om hvilken alle landets byer samler sig» (s. 74). Hvis denne planen for innsamling av husholdningsregnskaper fra alle kanter av landet ble iverksatt, ville det «stille vort land paa en av de første pladse, forsaavidt angaar praktisk videnskabelige undersøkelser av husholdningsstatistisk art» (s. 81). Betydningen av slike undersøkelser kunne, ifølge Storsteen, «vanskelig overvurderes» siden de ville gi «et fuldt paalidelig indblik (...) i befolkningens livsvilkaar, dens økonomiske stilling og levesæt» (s. 82). Hvilken instans som kom til å ta på seg ansvaret for videreutvikling av husholdningsstatistikken vil bli tatt opp i den neste artikkelen om forbruksstatistikkens historie. Da vil det også bli drøftet hvordan levevilkårene til både arbeidere og gårdbrukere ble påvirket av de store pris- og konjunktursvingningene som skjedde under den første verdenskrig.

⁴¹ Kommunalt tidsskrift for norske byer, nr. 2. januar 1916, s. 57- 83.

Artikkelen er tidligere publisert i Samfunnsspeilet 3/97.

Jødeforfølgelsene under den annen verdenskrig:

Et mørkt kapittel i statistikkens historie?

Selv om det skal handle om statistikk, må vi begynne med en bokstav. Vi starter med den tiende bokstaven i alfabetet, med J.

Det er en moderne bokstav, det rike og presise latinske språket trengte den ikke, og den fantes ikke i den engelske Bibelen fra 1611. Shakespeare brukte J-en en eneste gang. Har vi virkelig bruk for en bokstav Shakespeare klarte seg uten?

For 67 år siden satt det en mann på et departementskontor i Oslo og tegnet, han tegnet J-er i bordkalenderen sin. Slike kalendere fins ennå, de står i en liten ringperm av svartlakkert blikk på skrivebordet og har et ark for hver dag. Det var på baksida av november 27., torsdag, 1941, 11. måned, 48. uke, årets dager: 331-34, årets rentedager: 327-33, han skrev J-er. Tre stykker tegnet han, en var fire, en var tre og en var to centimeter høy. Det ble diskutert litt fram og tilbake hvor stor den skulle være, men Politidepartementet besluttet at en J på to centimeter var passe. Den 20. desember 1941 sendte departementet et brev til Johs. Krogstie A/S, Stempelfabrik & Gravøranstalt, Storgaten nr. 9 i Oslo: «Herved bestilles 700 stk. stempler, forsynt med en 2 cm. høy bokstav «J». Bestillingen bes effektivt så snart som mulig.»¹ Alt den 5. januar 1942 var de 700 J-ene ferdige, og stempelfabrikanten sendte regning på 67 øre per J, i alt 469 kroner. Den 13. januar sendte Politidepartementet regningen videre og bad «det ærede» Finansdepartement «om å anvise av bevilgningen for denne termin til utbetaling av kapitel 381 - 7b gjennom Norges Bank til Johs. Krogstie A/S,»² og så gikk beskjeden til Norges Bank som endelig overførte de 469 kronene til stempelfabrikanten i Storgata. Hvor mange personer var ikke delaktige i bestillingen,

¹ Riksarkivet, Politidepartementet 1940-45, Lederen av kriminalpolitiet, Jøder i Norge - reg., Jnr. 5289/41A, Politidepartementet, Lederen av Sikkerhetspolitiet til Johs. Krogstie A/S, 20. desember 1941.

² Ibid., Jnr.182/42 A. Politidepartementet, Lederen av Sikkerhetspolitiet til Finansdepartementet, Oslo 13. januar 1942.

produksjonen, betalingen, for ikke å snakke om pakking og utsending av stempelen gjennom posten til hvert eneste politi- og lensmannskontor i landet?

Den 20. januar 1942 gav Politidepartementet ordre om at alle norske jøder³ skulle møte opp på nærmeste politi- eller lensmannskontor og få stemplet sitt pass med denne J-en. I februar kom ordren om at alle med J i passet skulle fylle ut spørreskjemaet «Jøder i Norge,» og så gikk det slag i slag. Den 26. oktober ble alle mannlige norske jøder arrestert, den 26. november ble eldre, kvinner og barn arrestert og samme natt, i samme mørke natt, forlot D/S Donau Norge med 530 norske jøder om bord. I Stettin ble de lastet på jernbanevogner og etter to og et halvt døgn ankom toget, via Berlin, Auschwitz, hvor de eldre, kvinnene og barna ble sendt rett i gasskammeret.⁴ Av 767 norske jøder som ble deportert fra Norge til Tyskland under den annen verdenskrig, vendte 26 levende tilbake.⁵ Til sammenlikning mistet 853 norske soldater livet under krigshandlingene fra april til juni 1940.⁶

Ifølge den siste folketellingen som ble gjennomført før krigen, i 1930, hadde Det Mosaiske Trossamfund i Norge 1 359 medlemmer. Den første folketellingen etter krigen, i 1946, viste at Det Mosaiske Trossamfund bare hadde 559 medlemmer, ifølge tellingene fra 1950 og 1960 var det drøyt 800 medlemmer.

741 av om lag 1 400 norske jøder ble sendt til konsentrasjonsleirer på kontinentet og tatt av dage under den annen verdenskrig.⁷ I Danmark ble 77 av 5 600 danske jøder henrettet i leirene, mens kun 11 av Finlands 2 300 jøder ble drept i konsentrasjonsleirene.⁸ Til tross for en viss klarhet om hvor mange

³ Betegnelsen brukes i denne artikkelen om alle jøder som oppholdt seg i Norge ved krigsutbruddet.

⁴ Riksarkivet, Justisdepartementet, 1. sivilkontor, B. Rundskriv fra det Kgl. Justis- og politidepartement av 20. mai 1947 ang. rettslige forklaringer fra hjemvendte norske jøder, s. 2ff.

⁵ Kristian Ottosen, I slik en natt, Historien om deportasjonen av jøder fra Norge, Oslo 1994, s. 334 og 364. Julie Backer angir i «Statistisk oversikt over krigsdødsfallene 1940-1945», Statistiske Meddelelser nr. 10-12, 1948, s. 456 at 610 norske jøder ble drept i fangenskap i utlandet. Hovedgrunnen til at Ottosen opererer med et høyere tall er at han også har regnet med personer som ikke hadde norsk statsborgerskap eller var statsløse, men som ble deportert fra Norge.

⁶ Backer, *ibid.*, over 3 000 sjøfolk mistet livet i utenriksfart fra 1939-45, mens 730 andre nordmenn ble drept i politisk fangenskap i leirer i utlandet.

⁷ Mindretallets utredning i NOU 1997:22 Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig, skriver s. 77 «det totale antall jøder som fikk sin formue likvidert var 2 173.» Oskar Mendelsohn skriver i Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind 2, 1940-1985, 2. utgave, Oslo 1987, s. 210: «Tallet på jøder i Norge ved krigsutbruddet anslås til ca. 1 800.» Tallet 1 400 brukes her fordi det var antallet tysk politi og Nasjonal Samlings Statistiske Kontor kom fram til like før jødene ble arrestert høsten 1942.

⁸ Disse tallene er hentet fra Ronnie S. Landau, *Studying the Holocaust, Issues, Readings and Documents*, London 1998, s. 71f og 90. I Danmark i Hitlers hånd, Rigsbefuldmægtiget Werner Bests beretning om sin besættelsespolitikk i Danmark, med portretter af Hitler, Göring, Ribbentrop, Himmler, Heydrich, Scavenius og Quisling, Utgivet af Siegfried Matlok, Viborg 1989, s. 202 hevdes det at «...man kun havde held til at arrestere og deportere 477 af de cirka 6 000 danske jøder.» Mens Frantz Wendt i *Danmarks Historie*, Bind 14, Besættelse og Atomtid s. 182, skriver at 472 danske jøder ble deportert, 52 ble drept, og at antallet danske jøder var over 7 000.

jøder som befant seg i Norge og Danmark under krigen: Det er bemerkelsesverdig at over 50 prosent av de norske jødene som man har antatt oppholdt seg i Norge i 1942 ble utryddet, mens tallene for Danmark og Finland var henholdsvis 1 og under en halv prosent. Deportasjonen og forsøket på å utrydde de norske jødene er et av de dystreste avsnitt i landets historie: Fordi det var så få norske jøder, at halvparten ble utryddet, men også fordi situasjonen i Norge var så forferdelig mye verre enn i Danmark og Finland.⁹ Norge, Danmark og Finland befant seg ikke i samme situasjon under krigen, men av og til er kontekstuelle relativiseringer uten interesse.¹⁰

Folketellinger og befolkningsstatistikk kan brukes, slik det akkurat er gjort, for å gi et bilde av forsøket på utryddelsen av danske, finske og norske jøder, men òg av tyske, nederlandske, franske og belgiske jøder under den annen verdenskrig. Statistikk har siden krigsforbrytterrettssakene i Nürnberg i 1945-1946 blitt brukt for å kartlegge omfanget av folkemord, etnisk rensing og grove forbrytelser mot menneskeheten. I de seinere åra er det også blitt gjort forsøkt på å anslå omfanget av massedrapene i Kambodsja, det tidligere Jugoslavia og Rwanda ved hjelp av statistikk.

Det har imidlertid hevet seg kritiske røster¹¹ mot forsøk på å komme fram til nøyaktig antall drepte ved hjelp av folketellinger og befolkningsstatistikk. Det er svært vanskelig, og det er lett å vikle seg inn i ørkesløse diskusjoner om tallenes pålitelighet og beregningsmåter. Disse røstene har òg hevdet at det kanskje er viktigere å undersøke om og hvordan statistikk var en del av det byråkratiet som trengtes for å begå massedrap og etnisk rensing. Det er framholdt¹² at å undersøke den, i det store og hele, ukjente rollen som statistikken eventuelt spilte i forsøket på å utrydde den jødiske befolkningen fra Europa under den annen verdenskrig, kan bidra til å utvikle holdninger blant statistikere og demografer som umuliggjør at statistikk igjen kan bli misbrukt på denne måten.

Det fins få studier som drøfter om, og på hvilken måte, den sivile administrasjonen i Norge, som stort sett fortsatte å fungere under okkupasjonsårene,

⁹ Ifølge Mendelsohn, *ibid.*, s. 210 flyktet i alt 925 jøder til Sverige under krigen. Ifølge Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren, Redogörelser avgivna till den svenska utrikesnämnden av ministern för utrikes ärendena. 1941-1945, Stockholm 1945, s. 149 var det «700 personer av judisk börd inkommit från Norge. Omkring 500 av dessa hava norskt medborgarskap.» I en samlet vurdering hører det selvsagt med at de fleste som kom seg over grensa i 1942 ble hjulpet av hjemmefronten.

¹⁰ Nils Johan Ringdal, *Mellom barken og veden, Politiet under okkupasjonen*, Oslo 1987, har gjort rede for nazifiseringen av politiet s. 29-42 og politiets rolle i arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene, s. 227-251.

¹¹ William Seltzer, *Population Statistics, the Holocaust, and the Nuremberg Trials*, Paper presented at the 1998 meeting of the Population Association of America, session on «Mortality Associated with Political Violence, War, and Refugee Movements,» Chicago, April 2.-4. 1998. s. 2f.

¹² Seltzer, *ibid.*

gavnet okkupasjonsmakten.¹³ Vårt tema er: Kom statistikk produsert av det som kunne oppfattes som ikke-nazifiserte norske myndigheter til nytte da den tyske okkupasjonsmakten og dens norske medhjelpere arresterte de norske jødene?

Det har lenge vært kjent at det ble lagt fram en tabell på Wannsee-konferansen den 20. januar 1942, da utslettelsen av de europeiske jødene ble endelig planlagt. Den viste medlemmer i mosaiske trossamfunn i Europa med tall fra de forskjellige landenes offisielle statistikk. Det ble oppgitt at det fantes 1 300 norske jøder, altså et tall som var hentet fra folketellingen i 1930.¹⁴ Om den norske folketellingen fra 1930 ikke hadde gitt noe tall, hadde det ganske sikkert ikke forhindret forsøket på å utrydde den jødiske befolkningen i Europa. Likevel, det er umulig helt å fri seg fra tanken på at dette offisielle tallet gjorde det litt enklere å planlegge «den endelige løsningen». Hvis det ikke i en eneste folketelling, i et eneste land, hadde vært et eneste tall for hvor mange medlemmer mosaiske trossamfunn hadde, ville planleggingen av denne enestående grusomheten blitt vanskeligere og tatt lengre tid, og i sånne sammenhenger er tid liv.

Vi skal se på et annet, også tilsynelatende helt uskyldig, men likevel gravevende eksempel. Helt i begynnelsen av krigen benyttet de tyske okkupantene, sammen med nordmenn, den sivile infrastruktur i det første alvorlige anslaget ikke bare mot medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund, men mot hele sivilbefolkningen.

Den 10. mai 1940 gav de tyske okkupantene Oslos politimester Kristian Welhaven ordre om å beslaglegge radioene til jødene i hovedstadsområdet. Tyskerne hadde «med seg lister over mulige jødiske radioeiere, men listene var langt fra så grundige som man kunne forvente av tyske fagfolk. Oslo-politiet med en av politifullmektigene i spissen laget derfor nye lister, blant annet med bistand fra Telegrafverket.»¹⁵ Telegrafverket stod for innkrevingen av radiolisens, og hadde derfor et register som altså ble benyttet for å finne fram til og beslaglegge radioene til de norske jødene. Da det norske politiet kom og bad om å få bruke lisensregisteret, var det naturligvis ikke enkelt for den tjenestemannen som hadde ansvaret å nekte politiet å se det. Hensikten er ikke etterpåkløkt å felle moralske dommer verken over politimenn eller funksjonærer, men å spørre: Hva kan læres av det som skjedde?

¹³ Se for eksempel Ringdal, *ibid.*, Bjarte Bruland, *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene, Hovedoppgave, Bergen 1995*, som gir en analyse av det norske byråkratiets betydning og rolle i arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene. Også Per Ole Johansen, *Oss selv nærmest, Norge og Jødene 1914-1943, Oslo 1984*, og Oskar Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind 2, 1940-1985, 2. utgave, Oslo 1987* gir en detaljerte, kildebaserte analyser av hvordan sivilt byråkrati deltok i arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene. Det samme gjelder Samuel Abrahamsen, *Norway's response to the Holocaust, A historical perspective, New York 1991*. Ole Kolsrud har redegjort for deportasjonen av de norske jødene i *Dagbladet*, 16. oktober 1982, 18. oktober 1982.

¹⁴ Landau, *ibid.* s. 70ff.

¹⁵ Johansen, *ibid.* s. 137.

Med statistikk menes i denne sammenheng altså ikke bare folketellinger og befolkningsstatistikk, oppgaver som blir hentet inn av statlige statistikkbyråer og andre statlige og kommunale myndigheter, men registre som opprettes av andre f.eks. av et Telegrafverk eller av et forsikringsselskap og som altså er biprodukter av annen virksomhet. Problemstillingen, i hvilken utstrekning det statistiske systemet i den sivile administrasjon eventuelt lot seg bruke i forsøket på å utrydde de norske jødene, kan presiseres ytterligere. Statistikk som før krigen kunne gå for å være nøytral og harmløs, ville under okkupasjon ikke lenger være det. Hvem kunne før krigen ha tenkt seg muligheten av at Telegrafverkets liste over lisensbetalere skulle bli brukt til å ta radioene fra de norske jødene? Det er ikke statistikken og registrene som de tyske okkupantene og deres nasjonalsosialistiske norske medhjelpere laget, som skal granskes, men grep av og til den offisielle, antatt nøytrale, statistikken og okkupantens statistikk over i hverandre? Fins det eksempler på at de tyske okkupantene og deres norske medhjelpere forsøkte å kople seg inn på og utnytte den tilsynelatende ikke-nazifiserte statistikken i forbindelse med arrestasjonen av medlemmene av Det Mosaiske Trossamfund?

Like etter at passene til de norske jødene var stemplet, ble det bestemt at alle med J i passet skulle fylle ut «Spørreskjema for Jøder i Norge». Det er litt uklart hvem som tok initiativet, men i denne sammenhengen spiller det liten rolle om det var de tyske okkupantene eller Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. Men hva slags statistikk fantes før krigen om de norske jødene?

Før dette spørsmålet besvares, skal det slås fast at årsaken til at så mange norske jøder ble arrestert og deportert, var for det første at det var «tyskerne som gav det direkte klarsignal til selve «sluttløsningen», deportasjonene.»¹⁶ For det andre var Quisling-regimet og det nazifiserte norske statspolitiet rede til å foreta arrestasjonene. Endelig hadde det tyske politiet sikret seg medlemslistene til de mosaiske trossamfund i Oslo og Trondheim, samt at Nasjonal Samlings Statistiske Kontor i 1942 gjennom spørreskjemaundersøkelsen hadde registrert alle med J i passet.

I de norske folketellingene fra og med 1866 ble jødene skilt ut som en gruppe i forbindelse med registreringer av dissenterer, altså religiøse samfund utenfor statskirken. Det kan virke litt rart at det fra 1866 til 1910 ikke var medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund som ble registrert, men jøder. Både i 1866 og i 1876 ble det registrert 25 jøder. I 1891 var antallet steget til 214, mens det i 1900 bodde 642 jøder i Norge. I 1910 ble det registrert 1 045 jøder. Fra og med tellingen i 1920 gikk Byrået over til å bruke betegnelsen «medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund». Helt konsekvent var imidlertid ikke skiftet av terminologi, for i kommunetabellene ble det i notene opplyst hvor mange jøder som fantes. I 1920 var det 1 457 medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund, mens tallet for 1930 altså var 1 359. Det skulle vært avholdt en folketelling i 1940, men den ble avlyst på grunn av krigen.

De norske folketellingene fra 1866 av aksepterte uten forbehold at det var relevant å dele den norske befolkningen inn i jøder og ikke-jøder. Hadde ikke Statistisk sentralbyrå etablert en sedvane for hvordan «jøder» kunne registreres,

¹⁶ Mendelsohn, *ibid.*, s. 214, og hele kapittel 12. «Tyskerne og NS' ansvar».

som de tyske okkupasentene og Nasjonal Samling kunne utnytte og bygge videre på? Hadde byråets bruk av klassifikasjonen «jøde» i folketellingene, selv om betegnelsen ikke ble brukt i 1930, gjort det enklere for Nasjonal Samlings Statistiske Kontor å sette i gang sin undersøkelse? Lånte den offisielle statistikken faglig og moralsk legitimitet til Nasjonal Samlings Statistiske Kontor? Hvorfor kunne ikke Nasjonal Samling lage statistikk over jøder, når Statistisk sentralbyrå brukte kategorien i sine folketellinger? Det er viktig å reise spørsmålene. Det er vanskelig å overvurdere den normdannende kraften i en tiårig folketelling. Den hører til de mest innflytelsesrike og autoritative skrifter som produseres i et land, og danner mønster, ikke bare for en hel rekke andre skrifter og publikasjoner, men er også en prototype for tenkning, den er så å si den offisielle sunne fornuft. Den er alle standarders standard. Folketellingene er statistikkens kanon. Det holder ikke å si at statistikk generelt eller enkeltresultater alltid vil kunne misbrukes, misbruk må foregripes og forebygges.

Det fins nyere eksempler: For et par år siden ble det diskutert i Norge om det skulle anslås hvor mye innvandrerne kostet, det skulle settes opp et regnskap som viste utgifter og inntekter. Noe sånt er selvfølgelig svært vanskelig, derfor så mange av profesjonelle grunner på oppgaven som en spennende utfordring. Noen mente også at et slikt regnskap ville vise at innvandrerne gav et positivt bidrag til den norske økonomien, altså et resultat som enkelte av initiativtakerne til undersøkelsen ville like dårlig. Det er klart det går an å lage en statistisk klassifikasjon som definerer innvandrer som en person bosatt i Norge, født av to utenlandske foreldre. Vi vet at dette er en statistisk klassifikasjon, vi tillegger ikke denne gruppen, eller skal vi heller si mengden, andre kjennetegn enn forskjeller til en annen mengde. Samtidig vet vi godt at termen innvandrer ikke blir oppfattet som en formell, abstrakt mengdedefinisjon, men som en term for en gruppe med sosiale fellestrekk, og ikke sosiale fellestrekk rett og slett, men med fellestrekk som er negative og som gis etniske eller religiøse forklaringer. Statistikere kan ikke late som om denne sammenblandingen ikke eksisterer. Etablering og bruk av statistiske klassifikasjoner som, helt utilsiktet, kan bidra til å utvikle nye eller bekrefte eksisterende prototyper for sosiale stereotyper og fordommer, utgjør en viktig, men lite påaktet side ved personvernspørsmålet. Det er når enkeltmennesket feilaktig tillegges egenskaper fordi det tilhører Det Mosaiske Trossamfund eller er født av utenlandsfødte foreldre at det risikerer å bli offer for diskriminering, rasisme eller rett og slett utslettelse.

Det er mange merkelige grupper som er skilt ut i de norske folketellingene, i mellomkrigstida skulle de sinnssyke skilles fra de åndssvake, de stumme fra de døvstumme, de døvstumme fra de blinde, men finner og lapper og hjemvendte norsk-amerikanere skulle også telles for seg. Det er kjennemerker som ingen ville drømme om å ha med i en folketelling i dag. I 1930 skilte folketellingen ikke bare mellom samer og kvener, i «ublandet rase»¹⁷, men stilte også opp et skjema for «hvordan raseblandingen» hadde «artet sig i siste 10-år» med følgende blandinger i første generasjon: norsk-same, norsk-kven, same-kven, i andre generasjon var det sju forskjellige blandinger. Byrået klaget i innledningen til

¹⁷ N.O.S. IX.17. Folketellingen i Norge, 1. desember 1930, Fjerde hefte. Samer og Kvener. - Andre lands statsborgere. Blinde, Døvstumme, Åndssvake og Sinnssyke. Oslo 1933. s. 3*.

publikasjonen på at «sterkt nedsatte bevilgninger» hadde gjort presentasjonen av materialet for snau. Det er nesten så man kunne ønske at bevilgningene hadde vært enda mindre. Bare tittelen på publikasjonen fra 1910: «Finner og Lapper, Hjemvendte Norsk-Amerikanere, Dissenterne, Blinde, Døve og Sinnssyke» og fra 1930: «Samer og Kvener. - Andre lands statsborgere. Blinde, Døvstumme, Åndssvake og Sinnssyke,» gir klar beskjed om at dette handler ikke om oss, dette handler om andre, det vil si dette er de som er annerledes. Statistisk sentralbyrå leverer i folketellingene en prototype på distinksjonen mellom oss og de andre. Er det oppgaven til en folketelling? Hvis det var lite penger til folketellingen i 1930, var det helt nødvendig å bruke dem til å registrere 73 kvekere og at 40 bodde i byer og 33 på landsbygda?

Men det er også vanskelig å begripe at det kan være nødvendig, slik der er foreslått, at ni av 23 demografiske personkjennermerker er knyttet til innvandring i den folke- og bolig tellingen som planlegges i Norge i år 2000.¹⁸ Ville det ikke i stedet ha kunnet vært gjort til en begivenhet at Statistisk sentralbyrå i sin neste folketelling lot være å registrere religion og etnisitet, på samme måte som folketellingene for lengst har sluttet å telle åndssvake, sinnssyke og raseblanding mellom kvener, samer og nordmenn i to generasjoner?

For å forstå hva som skjedde med nordmenn som tilhørte Det Mosaiske Trossamfund under den annen verdenskrig, og statistikkens andel i det, må det gås litt tilbake i tid. De fleste vet at at den norske grunnloven fra 1814 forbød jødene adgang til Norge. Dette forbudet ble opphevet i 1851, og er alstå grunnen til at det fantes så få jøder i Norge, bare 25 så seint som i 1876. En viss mistenksomhet var nok årsaken til at et trossamfund med så få medlemmer ble registrert i en folketelling.

Invasjon av jøder? Nei takk

I 1933 flyktet 50 000 personer fra Tyskland, mange var jøder. I mai 1933 bad Den norske legasjonen i Berlin om instruksjoner for hva som skulle sies til tyske jøder som ville komme til Norge. Utenriksdepartementet svarte at det på grunn av den «herskende arbeidsledighet og de trykkende økonomiske forhold»¹⁹ gjorde det lite mulig å kunne gi plass for mennesker som ønsket å flytte fra Tyskland. I et internt notat i Justisdepartementet fra samme tid ble det hevdet: «En invasjon av jøder må vi jo nemlig frabe oss. Selv om vi i våre hjerter har all mulig sympati med dem.»²⁰ Like etter Hitlers maktovertakelse i 1933 var det vanskelig også for politiske flyktninger fra Tyskland å slippe inn i Norge, for dem ble det etter hvert enklere, men de tyske jødene fikk ikke status som politiske flyktninger.

¹⁸ FoB2000, Folke- og bolig tellingen 2000. Høringsnotat om innhold, Notater 98/30, Statistisk sentralbyrå, Avdeling for personstatistikk/Seksjon for folke- og bolig telling, s. 44.

¹⁹ Utenriksdepartementet til Den norske legasjonen i Berlin 12. september 1933. Her sitert etter Johansen, *ibid.*, s. 91.

²⁰ Notat, Justisdepartementet, 1. august 1933. Her sitert etter Johansen, *ibid.*, s. 92.

Det var Centralpasskontoret under Justisdepartementet som kontrollerte utlendinger som søkte asyl og opphold i Norge. Kontoret ble fra 1929 til 1940 ledet av Leif Konstad som var forhatt av alle radikalere, fordi han fikk ord på seg for å være svært tilbakeholdende med å gi opphold til flyktninger som var sosialister og kommunister. Det skyldtes ikke minst oppstusset da Trotsky måtte forlate Norge i 1935, etterpå tiltrakk spørsmålet om oppholdstillatelse for den østerrikske psykoanalytiker Wilhelm Reich seg, helt berettiget, stor oppmerksomhet. Flyktningregisteret til Centralpasskontoret var naturligvis av stor interesse for de tyske okkupantene. Da Leif Konstad ble oppsøkt av lederen av Arbeiderpartiets flyktningkontor, Jon Fjalestad, den 9. april, oppførte han seg anstendig.²¹ Fjalestad bad Konstad om å bidra til at flyktningregistret ble fjernet før det falt i hendene på tyskerne, og Konstad overlot med en gang registeret til Fjalestad som grov det ned i nærheten av Magnor. Det reddet mange liv. Bare et par dager seinere kom tysk politi til Konstad og forlangte arkivet utlevert, og han ble i april dagene forhørt av det tyske sikkerhetspolitiet mange ganger, men røpet aldri hvor det hadde blitt av registeret.

Hva skjedde i Statistisk sentralbyrå under krigen? Gunnar Jahn hadde vært direktør fra 1920. Han var venstremann og hadde vært Finansminister fra 1933-1935. Han var et toneangivende medlem i Administrasjonsrådet, et forretningsministerium som ledet den sivile administrasjonen i de tyskokkuperte delene av Norge fra 15. april til 25. september 1940. I «Proklamasjon fra Høyesterett» den 15. april 1940 ble opprettelsen av Administrasjonsrådet begrunnet med at det var «tvingende nødvendig at den sivile administrasjon blir i gang» i de okkuperte delene av landet. I sin første henvendelse til befolkningen, bad Administrasjonsrådet om at alle måtte «vise ro og selvbeherskelse og samtidig bidra etter evne til at virksomhet og arbeid holdes gående.»²² Regjeringen Nygaardsvold anerkjente aldri Administrasjonsrådet «som annet enn et nødsorgan og presiserte gjennom en tale av kong Haakon 17.4. at rådet stod uten rettsgrunnlag i norsk lov.»²³ Det har vært omstridt hvor «tvingende nødvendig» det var at den sivile administrasjonen fungerte som normalt. Det er for eksempel ganske uforståelig hvorfor Administrasjonsrådet den 15. juni 1940 fastsatte en bestemmelse om opprettelse av en grensesone ved den norsk-svenske grensen, og bestemte at alle personer over 15 år måtte ha grenseboerbevis, passerseddel eller grensekort for å oppholde seg her. Hensikten med bestemmelsen var å gjøre det vanskeligere å komme seg over til Sverige, det kan neppe ses på som en viktig oppgave for en sivil administrasjon.

Fra sommeren 1941 var Gunnar Jahn med i Kretsen, et sivil motstandsorgan, sammen med blant andre rektor ved Universitetet i Oslo, Didrik Arup Seip, Einar Gerhardsen fra Arbeiderpartiet og dommer i høyesterett Ferdinand Schjelderup. Den 25. oktober 1944 ble Gunnar Jahn arrestert på grunn av bistand til

²¹ Riksadvokatens Meddelelsesblad, 3. årgang, januar 1947, Nr. 27, s. 80 og 90.

²² Bestemmelser av Administrasjonsrådet. Utgitt etter offentlig tiltak. 1940. Utgiver: Byråsjef C. Lampe. Nr. 1, 1940, s. 1f.

²³ Hans Fredrik Dahl (mfl.), Norsk Krigsleksikon 1940-45, Oslo 1995, s. 15.

Hjemmefronten og satt arrestert på Akershus Festning til 8. desember, da han ble overført til Grini hvor han var fengslet til 5. mai 1945. Finansdepartementet avskjediget Gunnar Jahn fra 15. desember 1944 og Gudbrand Thesen ble ny direktør, han tiltrådte imidlertid ikke.

Åra fra 1940 til 1945 var i alle fall mørke for Statistisk sentralbyrå, etter hvert som krigen gikk ble Byrået mer og mer kneblet. Etter at Administrasjonsrådet ble lagt ned ble departementene nazifisert med ministre fra Nasjonal Samling (NS). Ved siden av, eller rettere sagt over departementene, fantes «Reichskommissariat für die besetzten norwegischen Gebiete» med Terboven som sjef, innsatt av Hitler for å ivareta tyske interesser. Mens departementene holdt til i sine vanlige kontorer, slo Terboven og hans stab seg ned i Stortingsbygningen. Reichskommissariatet hadde avdelinger som stort sett svarte til departementsinndelingen.²⁴ Reichskommissariatet kontrollerte og instruerte den sivile administrasjonen, men overtok ikke forvaltningsoppgavene. På den måten kunne mange tiltak se ut som norske beslutninger. Dette ble forsterket av at det ikke fant sted noen oppsigelser i masseomfang verken av embetsmenn eller funksjonærer etter 1940, de fleste ble i sine stillinger. Statistisk sentralbyrå var, dengang som nå, underlagt Finansdepartementet, NS-finansministeren het Fredrik Prytz.

Selv om Statistisk sentralbyrå var underlagt Finansdepartementet, var det Reichskommissar Terboven og hans stab som etter hvert som krigen gikk grep oftere og dypere inn i de daglige rutinene i Statistisk sentralbyrå. Alle ansettelser og avskjedigelser skulle avgjøres av Reichskommissaren, etter hvert også av Nasjonal Samling, alle nye tall som skulle publiseres skulle forelegges Reichskommissariatet, alle nye publikasjoner skulle forelegges Reichskommissariatet før de ble trykt, Reichskommissariatet la seg også opp i og lanserte en ny måte å beregne leveomkostnadsindeksen på, så under krigen ble det laget to indekser, og det var Reichskommissariatet som bestemte fra måned til måned om det var indeksen etter den nye eller den gamle beregningsmåten som skulle publiseres.

Korrespondansen med utlandet måtte også gå gjennom Reichskommissariatet, så da den Svenska Kyrkan i 1941 skrev til Statistisk sentralbyrå for å få opplysninger til sin årbok om trossamfunnene i Norge, måtte svaret forelegges en av Terbovens embetsmenn før det eventuelt kunne ekspederes. Viste statistikk at det gikk riktig skralt med Norge etter nyordningen, forbød rett og slett Terboven publisering av tallene, eller påla Statistisk sentralbyrå en begrenset distribusjon av resultatene. Fra 16. mars 1943 ble Byråets viktigste publikasjoner nektet utgitt av det tyske sikkerhetspolitiet, bare engrospris- og leveomkostnadsindeksen ble tillatt sendt ut.²⁵

Hvem var det som brukte statistikk under krigen? Brevjournalen fra krigsåra viser at advokater og fabrikanter som skulle ha leveomkostnadsindeksen, også den gangen, var en stor brukergruppe. Departementene stilte forbausende

²⁴ Det er redegjort for relasjonene mellom Quisling og hans ministre, departementene og Reichskommissariatet i Helge Paulsen, «Litt om forholdet mellom NS og Reichskommissariatet i Norge 1940-45», i Rolf Danielsen og Stein Uglevik Larsen (red.), *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*, Oslo 1976, s. 196-214.

²⁵ Gunnar Jahn i forordet til *Statistiske meddelelser*, 1944, 62. Årgang, datert 14. mai 1945.

få spørsmål. Den største brukeren av statistikk, i den utstrekning brevjournalen er et mål for det, var Reichskommisariatet. Avdelingene for fiskeri, ernæring og jordbruk, trelast og skogbruk, for ikke å snakke om avdelingen for prisregulering og priskontroll (det var den som lanserte en ny måte å beregne indeksen på) skulle ha tilsendt alt som fantes av statistikk, til og med den månedlige fylkesvise statistikken over skogbranner ville Terbovens stab ha, etter hvert som tallene ble ferdige.

For å sette det litt på spissen, kan det i ettertid se ut som Reichskommisariatet brukte store ressurser på å kontrollere og sensurere en statistikk som det selv var, om ikke den eneste, så i alle fall den viktigste brukeren av. Dette er i så fall ikke et mørkt, men absurd kapittel i statistikkens historie. De tyske okkupasentene kunne foreta seg atskillig verre ting enn å bestemme hvem som skulle ha tilsendt Norges Handel fra 1942. Men dette var nok likevel ikke en bevisst strategi fra Gunnar Jahns side. Det var ikke særlig heroisk å produsere tall som Terbovens stab fikk nytte av, selv om de ble produsert langsommere og langsommere.

Direktøren i Statistisk sentralbyrå begynte den 9. april å føre dagbok. Den ble seinere maskinskrevet, og er mye benyttet av historikere og en viktig kilde for hvilke rykter som verserte, og hvordan stemningen var, blant akademikere og høyere embetsmenn under krigen. Dagboka er kjent for spydig og sarkastisk omtale av navngitte personer. Gunnar Jahn skrev ingenting om inndragningen av radioene til jødene den 10. og 11. mai 1940. Han skrev heller ikke noe om at politimester Kristian Welhaven i Oslo etterpå ble innkalt og refset av Administrasjonsrådet, fordi han ikke hadde kontaktet dem, men straks fulgt ordren fra tyskerne. Administrasjonsrådet tok faktisk saken, uten resultat, opp med tyskerne.

Den 29. mai 1940 skrev Gunnar Jahn: «Jeg er nokså ute av meg når jeg møter endel av rikfolkene i Oslo. Klaveness [skipsreder] f.eks. Han spurte om han skulle betale sin skatt i år, for han var engstelig for skattene neste år. Det er liksom dette med beskatningen og alle de spørsmål som var aktuelle før, fremdeles er hovedsaken for dem.» Den 9. juni 1940 noterte han: «Jeg arbeidet litt i haven hvor allting tørker bort. For å slippe telefoner drev jeg et par timers tid oppe i Husebyskogen og Ullernåsen. Da jeg kom tilbake satt ekspedisjonssjef Thoresen hjemme. Han var vesentlig opptatt med at han var blitt forbigått av Frydenberg i Sosialdepartementet. Det var ellers en rolig dag.» Den 3. juli 1940: «Rygg [direktør i Norges Bank] er vanskelig for øyeblikket. Han blir så fornærmet når man foreslår noe som han tror er kritikk mot Norges Bank.» Den 5. juli 1940: «Jeg arbeidet litt med spørsmålet om valutaregulering som Norges Bank egenmektig har tatt opp og forhandlet med tyskerne om uten at de har rådført seg her hjemme (...). Underordnede myndigheter konfererer direkte med tyskerne og så er man mer eller mindre bundet.» 14. august 1940: «Kloumann [direktør i Norsk Hydro] var oppom. Hans idé var bare å få vannkraftutbygging i stand.» Den 27. oktober 1942: «Det var mordet på en norsk statspolitimann nede ved Skjeberg som har ført til skjerpet jødeforfølgelse i Oslo. Natt til søndag

ble mange jøder arrestert, hvor mange og hvem vet jeg ikke. I dag kom bestemmelsen om at alle jøder skal miste sin formue.»²⁶

Lenge før massearrestasjonen av de norske jødene begynte i oktober 1942, hadde Statistisk sentralbyrå mottatt et brev fra Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. Den 29. januar 1941 fikk Byrået dette brevet: «Vi tør herved utbe oss oppgave over sum antall jøder i Norge. Hvis mulig ønskes spesifiserte oppgaver over: 1.) Antall jøder i de enkelte fylker. 2.) Antall jøder i de enkelte byer.»²⁷ Dagen etter, den 30. januar 1940 svarte Statistisk sentralbyrå: «Som svar på deres brev av 29. ds. meddeles at Byrået bare har oppgaver over antall medlemmer av Det Mosaiske trossamfund tatt opp i forbindelse med folketellingen pr. 1/12 -1930 og trykt i publikasjonen «Trossamfund» 2net hefte av denne folketelling (N.O.S. VIII, 192). Etter disse oppgaver tilhørte i 1930 1359 personer det Mosaiske trossamfund, og disse fordeler seg slik på rikets bygder og byer,» og så var det satt opp en tabell som viste at i Østfolds bygder var det ett medlem av Det Mosaiske Trossamfund, mens Østfolds byer hadde 37 medlemmer og så fulgte alle de andre fylkene og byene som perler på en snor. Byrået svarte med en gang på henvendelsen fra Nasjonal Samlings Statistiske Kontor, mens Reichskommissariatet forbød Byrået å gi tall til årboka til Svenska Kyrkan. Statistisk sentralbyrå mottok, ifølge brevjournalen, ikke flere henvendelser fra Nasjonal Samlings Statistiske Kontor om de norske jødene. Grunnen til det var at tallene fra folketellingen i 1930 ble betraktet som foreldet, ikke minst på grunn av de jødiske flyktningene som kom til Norge fra kontinentet mellom 1933 og 1940. Dette er et viktig funn, som også er gjort andre steder.²⁸

Så langt er det argumentert for at norsk statistikk, folketellingen av 1930, nok var til nytte, men på en svært indirekte måte, for forsøket på å utrydde de norske jødene, blant annet ved at det ble brukt på Wannsee-konferansen i januar 1942. For det andre hadde folketellingene fra 1866 blant flere andre skiller også delt den norske befolkningen inn i jøder og ikke-jøder, selv om dette ikke var hensikten med statistikken, og dermed gitt legitimitet til og innarbeidet dette skillet som relevant. Men, og det er viktig, en ti år gammel folketelling var ikke et hensiktsmessig redskap da de norske jødene skulle overvåkes og arresteres. Materialet var for det første for gammelt, og for det andre var det ingen enkel sak eventuelt å skulle finne fram til og å lage adresselister fra folketellingsskjemaene for medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund. Da radioapparatene til de norske jødene skulle inndras var ikke folketellingsmaterialet fra 1930 brukbart, det var derimot lisensregisteret til Telegrafverket.

Den 5. februar 1942 tok der höhere SS- und Polizeiführer, Befehlshaber der Ordnungspolizei initiativ til opprettelse av tvungen folkeregistrering i alle

²⁶ Universitetsbiblioteket i Oslo, Håndskriftsamlingen, Gunnar Jahns dagbok, Ms 4° 2579: 1-6.

²⁷ Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet, Journalbilag ordnet etter kode, Eske nummer 165, 1941.

²⁸ Seltzer, *ibid.*, s. 23-26, argumenterer for at risikoen for misbruk av tiårige folketellinger er lavere enn for folkeregistre. Seltzer belegger det ved å vise til den høye dødsraten til de nederlandske jødene under den annen verdenskrig og til forsøket på å utrydde tutsiene i Rwanda.

landets kommuner. I 1940 fantes det i Norge folkeregistre i 49 byer og 42 herreder.²⁹ Det var imidlertid de folkerikeste kommunene som hadde det, så halvparten av befolkningen bodde i kommuner med registre. Det var i landets nær 670 småkommuner at det ikke fantes folkeregistre. Det tyske ordenspolitiet sendte lovforslaget til Politidepartementet som sendte det til Finansdepartementet, som sendte det til Innenriksdepartementet som sendte det til Statistisk sentralbyrå til uttalelse.³⁰ Lederen av det tyske ordenspolitiet la ikke skjul på hva som hadde foranlediget behovet for folkeregistre i hver eneste kommune: «Die augenblicklichen Zeitverhältnisse erfordern dringend eine genaue Überwachung der personenverkehrs in Norwegen.» («De nåværende forholdene krever øyeblikkelig en nøyaktig overvåkning av personbevegelsene i Norge.») Denne begrunnelsen lå blant sakspapirene som fulgte med lovforslaget som ble sendt til uttalelse til Statistisk sentralbyrå. Mange var selvfølgelig alt under krigen klar over at okkupasjonsmakten var interessert i folkeregistre i «et spesielt øyemed: De skulle tjene som hjelpemiddel for politiets ettersøkningsarbeid.»³¹

I sin første kommentar slo Statistisk sentralbyrå fast at den nye loven omhandlet «vesentlig befolkningens meldeplikt til folkeregistrene ved alle bopel- forandringer og registrenes kontinuerlige registreringer av disse forandringer».³² Byrået savnet «foruten disse opplysninger om inn- og utflytninger og omflytninger innen kommunen» alle de andre opplysningene som et folkeregister trengte «for å kunne fylle sin oppgave» som «fødsler, dødsfall, giftemål, oppløsning av ekteskap ved separasjon og skilsmisse, rettslig anerkjennelse av barn født utenfor ekteskap, adopsjoner, forandringer av statsborgerlige forhold osv.» Det måtte uttrykkes i loven også hvordan dette skulle oppgis og registres. Og for å unngå at statistikken ble forsinket måtte «førerne av de kirkelige og sivile standsregistre pålegges å sende det kommunale folkeregister alle meldinger om fødsler, og dødsfall som han har mottatt etter at han har innført dem i henholdsvis fødselsregisteret og kirkeboken,» med en gang. Hver 14. dag skulle det gå melding fra byenes registre om endringer til Statistisk sentralbyrå, mens det ble regnet for tilstrekkelig at landkommunene sendte oppgaver hver måned, slik at ikke befolkningsstatistikken ble forsinket. Statistisk sentralbyrå tok også opp at det måtte utarbeides en «temmelig detaljert» instruks siden det ville være vanskelig å skaffe «fagmessig utdannet personale» i alle de små kommunene som nå skulle opprette folkeregister.

I brev av 24. august 1942 fra Statistisk sentralbyrå til Sentralavdelingen i Innenriksdepartementet var det enda en gang den nye lovens konsekvenser for statistikken som ble trukket fram: «Som bekjent danner sivilstandsregistrene hos oss, som i de fleste andre land, grunnlaget for befolkningsstatistikken. Enhver

²⁹ Innstilling fra Utvalget til effektivisering av folkeregistreringen M.M., oppnevnt av Finansdepartementet i desember 1953 (Folkeregisterutvalget av 1953), s. 4.

³⁰ Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet, Journalbilag ordnet etter kode, Eske nummer 168, 1942.

³¹ Innstilling fra Utvalget til effektivisering av folkeregistreringen M.M., oppnevnt av Finansdepartementet i desember 1953 (Folkeregisterutvalget av 1953), s. 7.

³² Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet, Journalbilag ordnet etter kode, Eske nummer 168, 1942. Statistisk sentralbyrå til Finansdepartementet 5. februar 1942.

forandring vedrørende registreringen vil derfor i høy grad berøre denne statistikk.»³³ Dette brevet ble skrevet fordi det i forbindelse med gjennomføringen av den nye loven var «meddelt i aviser at det skal utarbeides nye skjema for meldinger til registerføreren og nye regler for registreringen», derfor fant Byrået «innstendig» å måtte «be om at det ble tatt hensyn til statistikken». Statistisk sentralbyrå bad også om at størrelsen på registreringsdistriktene måtte være små, og kunne ikke bifalle at sorenskriverene skulle være registerførere; siden arbeidet helt sikkert ville medføre «en overordentlig korrespondanse», måtte det i så fall være en som kunne gjøre det på vegne av sorenskriveren.

Det ble Gunnar Jahn og Julie Backer som utarbeidet og sendte ut «Rundskriv fra Statistisk Sentralbyrå til førerne av de sivile registre. Oslo i november 1942».

Det fins flere eksempler også etter dette på at Statistisk sentralbyrå tok opp og kom med forslag, uten at institusjonen var spurt på forhånd, om hva som skulle til for at den kommunale folkeregistreringen skulle fungere best mulig som grunnlag for befolkningsstatistikken. Blant annet i brev til Innenriksdepartementet av 12. november 1942: «Hvis rundskrivet er sendt ut, ber man om at det blir sendt ut rettelser overensstemmende med Byråets merknader. En gjør oppmerksom på at det etter Byråets mangeårige erfaringer er nødvendig at instruksene er så nøyaktig som mulig.»³⁴ Og på nytt i mai 1943: «Byrået tillater seg å forespørre når den utførlige instruks til folkeregistrene om registrering kan ventes sendt ut. Som pekt på i tidligere skriv fra Byrået, er en slik utførlig veiledning absolutt nødvendig for at de nye registerførerne skal kunne utføre sitt arbeid tilfredsstillende. De mange forespørslene som Byrået mottar viser at registerførerne ennå er meget lite orientert om saken.»³⁵ Det var selvfølgelig utelukkende ren statistikkfaglig interesse som lå bak ønsket om at folkeregistrene skulle fungere så godt som mulig. Byrået var engstlig for at det skulle bli rot da registreringsarbeidet ble overført fra sogneprestene til kommunale folkeregistre.³⁶ Kunne tyskerne og de norske nasjonalsosialistene dra nytte av denne profesjonelle interessen i at statistikken var best mulig, til sine forehavender?

Altså: hva skal vi si til Statistisk sentralbyrås kommentarer til utkastet til forordning om tvungen folkeregistrering for alle kommuner? Departementene var nazifisert på toppen, her kunne funksjonærer og embetsmenn si at de ble utsatt for press og trusler hvis det var saker de ikke ville, men ble tvunget til å behandle. Opinionen var også klar over at det var slik, det innebar at en mengde lover og forordninger ble papirbestemmelser, befolkningen tok dem ikke alvorlig, reglene ble forsøkt gitt et skinn av juridisk legalitet, men de savnet naturligvis enhver form for legitimitet.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid., Eske nr. 171, 1943.

³⁶ Det viste seg da også at sivilstandsregistreringen «ble bragt i den største uorden» og at «[d]e oppgaver som folkeregistrene sendte inn til Byrået til statistisk bruk (...) i de aller fleste tilfeller [var] ufullstendige.» Det mest iøynefallende resultatet av uordenen er at det ikke fins tall for inngåtte ekteskap i 1942. Se Folkemengdens bevegelse 1942,1943,1944,1945 og sammen- dragstabeller 1941-45, 36 NOS X.172, Oslo 1947, Forord.

Statistisk sentralbyrå var ikke nazifisert verken i topp eller bunn, det var ingen skurker i Byrået, ingen ville gå på tyskkurs, ingen var medlemmer i Nasjonal Samling og det fantes ikke en eneste Frontkjemper blant byråets funksjonærer eller embetsmenn. Statistisk sentralbyrå var altså ikke nazifisert ved at det var innsatt en nasjonalsosialistisk ledelse. Dette gav Byrået et vist rom for manøvrering, som også ble benyttet i andre sammenhenger.³⁷ Av disse grunner kunne derfor de helt faglige, saklige og statistikktekniske kommentarene, ikke minst ved utsending av rundskriv til registerførerne, bidra til å gi «lov av 6. august 1942 om registrering av fødsler, vigsler og dødsfall» legitimitet. Gjennom sine kommentarer til utformingen av loven, og ikke minst gjennom rettleidingen til registerførerne, må det slås fast at Byrået bidro til å opprette dette registeret. Gunnar Jahn var kjent med at det var behovet for overvåking som var okkupantmaktens begrunnelse for å opprette folkeregister i alle kommuner.

På omtrent samme tid som Statistisk sentralbyrå gav sine kommentarer til hvordan folkeregistreringen burde skje og sendte sitt rundskriv til registerførerne, ble det vedtatt en «lov av 19. november 1942 om meldeplikt for jøder.»³⁸ Om det ikke hadde vært klart tidligere, kunne det i alle fall ikke nå lenger være tvil om hva folkeregisteret skulle brukes til: «Alle jøder som hadde bopel eller fast opphold i landet « skulle innen to uker «melde seg på foreskrevet skjema til registerføreren i de kommuner hvor det var opprettet folkeregistre.» Folkeregisteret skulle beholde et skjema selv, og sende to kopier til Innenriksdepartementet. Loven om meldeplikt ble vedtatt etter at de jødiske mennene var arrestert, men altså før de norske jødiske eldre, kvinnene og barna ble arrestert.

Det skal ikke trekkes noen konklusjoner her, men forordningen om meldeplikt, som er direkte knyttet til folkeregistrene, stiller Statistisk sentralbyrås delaktighet i opprettelsen av folkeregistre i alle landets kommuner i et grelt lys.

³⁷ Dette handlingsrommet ble meget behendig utnyttet av Gunnar Jahn da Nasjonal Samlings finansminister Fredrik Prytz bad Statistisk sentralbyrå overta et arbeid Finansdepartementet hadde påbegynt, men ikke fikk fullført; å beregne verdien av det som hadde blitt ødelagt av krigshandlingene for å sende regningen til Storbritannia. Gunnar Jahn sa straks ja til å overta dette arbeidet og skaffet dermed Byrået en offisiell grunn til å hente inn økonomisk-statistisk materiale som det ellers ville vært vanskelig å skaffe til veie. Da materialet fra departementene kom inn, framgår det også av brevjournalen at behandlingen var spesiell, dokumentene skulle til jernskapet eller rett til direktøren. Arbeidet med hva krigen kostet Norge ble også brukt for å forsøke å få løslatt politiske fanger. Etter et møte mellom byråsjef Skøien fra Statistisk sentralbyrå og ekspedisjonssjefen i Finansavdelingen i Finansdepartementet, sendte finansråd von Hirsh 8. februar 1944 dette brevet til Statspolitijef Martinsen: «Undertegnede finansråd har den 4. ds. pr. telefon på ny henstillet til herr Statspolitijefen at kandidat Erichsen må bli løslatt snarest for å kunne gjenoppta sitt arbeide i Byrået, hvor han er beskjeftiget med en meget viktig finansiell statistisk undersøkelse, som Finansdepartementet legger den største vekt på å få avsluttet snarest mulig.» Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet. Journalbilag ordnet etter kode. Eske nr. 173. 1944. Det framgår også av en rekke passasjer i Gunnar Jahns dagbok at hans kontor var en viktig informasjonssentral.

³⁸ Her sitert etter Riksarkivet, Politidepartementet 1940-45, Lederen av kriminalpolitiet, Jøder i Norge - reg., I.D. J. nr. 3064/43 J. 2 PH/KN, Innenriksdepartementet, den alminnelige avdeling, Forvaltningskontoret til Politidepartementet, Lederen av Sikkerhetspolitiet. 23. juni 1943.

Det må i alle fall være tillatt å si som en foreløpig oppsummering, før alle sider og detaljer ved denne saken er studert: Hvorfor var det ingen av de høyere embetsmennene i Statistisk sentralbyrå som tenkte som Paul Hartmann som sa opp sin stilling som finansrådmann i Oslo kommune tidlig på høsten 1941: «[J]eg forsto at situasjonen i det hele var blitt uholdbar. Jeg fant at når jeg ikke lenger kunne forhindre den utglidning som var i ferd med å gå for seg i administrasjonen, ville det bare svekke stillingen å bli sittende, idet dette ville være en slags godkjennelse av den nye ordningen.»³⁹

Nasjonal Samlings Statistiske Kontor hadde i 1941 satt opp lister over «jødiske firmaer», og de planla opprettelsen av et «jødekartotek».⁴⁰ Like etter at jødernes legitimasjonspapirer hadde blitt stemplet med den 2 cm høye J-en i januar 1942, tok Nasjonal Samlings Statistiske Kontor initiativet til registrering av alle jøder i Norge og utarbeidet «Spørreskjema for jøder i Norge.» Det skulle fylles ut i tre eksemplarer, ett skulle beholdes av det lokale politikammer, ett skulle sendes til Nasjonal Samlings Statistiske Kontor og det tredje skulle sendes lederen for sikkerhetspolitiet i Politidepartementet.⁴¹ De fleste skjemaene ble fylt ut våren 1942. Nasjonal Samling utarbeidet deretter en rapport kalt «Heljøder i Norge»⁴² som kom fram til at det våren 1942 var 1 419 jøder i landet.

Den 23. oktober 1942 kom så ordren fra okkupasjonsmakten gjennom Statspolitijef Martinsen om at alle mannlige jøder med J i passet skulle arresteres, at formuene deres skulle inndras, bankkonti sperres og bankbokser tømmes. Arrestasjonen ble fastsatt til den førstkommende mandag. Igjen er vi kommet fram til mandag den 26. oktober 1942.

Folkeregistrene blir nyttige

Mandag 26. oktober ble en av de største politiaksjonene i Norges historie satt i verk. 300 politimenn og 100 drosjer og en del busser deltok. Med utgangspunkt i spørreskjemaene fikk hver politipatrulje en liste med 10 navn og adresser, hentet fra spørreskjemaundersøkelsen til Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. En av dem som var med på arrestasjonene rapporterte den 5. november 1942: «Under aksjonens gang viste det seg at adressene var særdeles mangelfulle. Adressene gjaldt nemlig tiden da skjemaene til Politidepartementet ble innlevert på vårparten d.å. Utover dagen ble det i stor utstrekning undersøkt i folke-registrene.»⁴³

I august 1945, da Justisdepartementet igjen var på frie hender, ble det drøftet internt hvordan departementet skulle forholde seg til tinglysningsdommerne som hadde besvart rundskriv om kartlegging av jødernes eiendom i 1941. Konklusjonen i notatet lyder: «Videre må det nevnes at så vidt jeg kan forstå

³⁹ Paul Hartmann, *Bak fronten, Fra Oslo og London 1939-1945*, Oslo 1955, s. 33.

⁴⁰ Riksarkivet, L-sak, Oslo pkm., henlagte saker, anm. nr. 3549. Brev fra Nasjonal Samling, Riksledelsen, Statistisk Kontor til Fylkesfører Axel Aas, Oslo den 16. januar 1942.

⁴¹ Riksarkivet, Politidepartementet 1940-1945, Lederen av kriminalpolitiet, Jøder i Norge - reg. Rundskriv fra lederen av Sikkerhetspolitiet Jnr. 00746/42 A. 6. februar 1942.

⁴² Ibid.

⁴³ Riksarkivet, Statspolitiet 1940-45, Jødearkivet, Eske 16. Oslo 5. november 1942, Jødeaksjonen.

[har] samtlige av landets politimestre og folkeregisterførere medvirket til istandbringelsen av fullstendige registre over jøder i Norge.»⁴⁴ I en annen rapport fra like etter krigen heter det: «Skjemaene som var fyllt ut våren 1942, viste seg å være mangelfulle. Mange jøder hadde skiftet bopel siden de hadde utfyllt skjemaet, og aksjonen støtte av den grunn på en del vanskeligheter. Men ved henvendelse til folkeregisteret ble de flestes adresse oppsporet.»⁴⁵

Da de norske jødene som ikke ble arrestert i oktober 1942, fikk meldeplikt, kom det nyopprettede folkeregisteret til nytte. Byråsjef Ragnvald Lassen forklarte hvordan det fungerte: «Loven om meldeplikt for jøder ble utformet av Innenriksdepartementet på grunnlag av et tysk utkast som ble oversatt og deretter undergitt en lovteknisk bearbeidelse i departementets alminnelige avdeling (...) meldingen skjedde til folkeregistrene som sendte et eksemplar av meldeskjemaene inn til departementet hvor de ble samlet. Da fulljødene var arrestert, ble det bare halvjøder og kvartjøder som ble registrert av folkeregistrene.»⁴⁶ Også Departementsråd Torleif Dahl i Innenriksdepartementet, som hadde ansvar for folkeregisteret,⁴⁷ forklarte seg etter krigen: «Tyskerne forlangte å benytte Folkeregistrene, som sorterte under Innenriksdepartementet, som grunnlag for registreringen av norske jøder. Det ble derfor krevet at Innenriksdepartementet skulle gi en lov om meldeplikt for jøder. I den anledning var to av departementets embetsmenn blitt tilkallt til rikskommisariatet, hvor de visst fikk et forslag til loven eller et skjema for det som måtte gjøres.»⁴⁸

Hvilke kunnskaper fantes høsten 1942 om hva slags skjebne som ventet de norske jødene? Hva visste norske eksilmyndigheter? Finn Koren i Den norske legasjonen i Bern rapporterte til utenriksminister Trygve Lie den 17. august 1942: «Fra Polen kommer de grusomste beretninger om den behandling de ulykkelige jøder der er utsatt for og som såvidt forstås går ut på sluttelig å «likvidere» hele dette befolkningsslag. Hva der foregår i Warzawas ghettho trosser etter sikre meddelelser enhver beskrivelse. Omtrent en tredjedel av den jødiske befolkningen der anslås hittil å være omkommet.» Om jødene fra Nederland meldte Koren: «Et større antall vites med sikkerhet allerede å være drept hvad enten det er skjedd ved gass som visstnok er den hensiktsmessigste og hurtigste framgangsmåte, eller ved stryknin. Jødene skal øyensynlig etter Hitlers

⁴⁴ Riksarkivet, Justisdepartementet, Notat, 15.8.1945. Ministerens kontor (M).

⁴⁵ Riksarkivet, L-sak 4094, Oslo 4. oktober 1946, Rapport til Oslo Politikammer. Landssvikavdelingen. Avgitt av kriminalassistentene Thorbjørn Frøberg og Knut Ebeling, s. 2. Oslo Folkeregister opplyser imidlertid at ansatte under krigen tok med seg registerkort hjem så de ikke skulle kunne bli misbrukt, men fra hvilket tidspunkt og i hvilket omfang dette skjedde, er uklart.

⁴⁶ Riksarkivet. L-dom, Oslo politikammer, nr. 4095/49. Dok nr. 30. Forklaring av Ragnvald Lassen, avhørt av krim.konst. Fliflet, Oslo 18.6.1946.

⁴⁷ Følgende rundskriv ble sendt ut fra Innenriksdepartementet i forbindelse med opprettelsen av folkeregistre i alle kommuner: 27. oktober 1942, Om sivil registrering av fødsler, vigslor og dødsfall. 12. november 1942. Om kartotekskap og kort til folkeregistre. 27. november 1942. Om kommunale folkeregistre. 20 februar 1942. Om kommunale folkeregistre.

⁴⁸ Riksarkivet, L-dom, Oslo politikammer Nr. 4088/49. Dok 40. s. 13.

mening ved ethvert middel søkes utslettes fra jordens, eller iallfall den europeiske jords overflate»⁴⁹

Etter arrestasjonene i oktober 1942 ble sendemann Jens Bull ved Den norske legasjonen i Stockholm kontaktet av en delegasjon høye geistlige fra den svenske kirken. De planla å oppsøke den svenske utenriksministeren, Günther, for å «få den svenske regjeringen til å meddele tyskerne at Sverige var villige til å ta imot de ca. 300 jødene som det var opplyst fremdeles befant seg i Norge. Erkebiskopens forutsetning for å gå til utenriksministeren var imidlertid et løfte fra Den norske legasjonen om at den ville sørge for jødene, hvis de kom over. Beskøvs spørsmål var nå om man kunne regne med dette.»⁵⁰ Den 1. desember 1942 svarte Jens Bull: «Etter min mening kunde det ligge nær å vente at herværende rike jøder tok sig av sine trosfeller i en tid som denne, idet det jo nettop er qua jøder de er forfulgt, og Staten bør ikke trede støttende til, med mindre det behøves, m.a.o. bare hvis saken ikke kan ordnes på annen måte.»⁵¹ En garanti som de svenske kirkelederne bad om kunne altså ikke legasjonen gi, men det ble, i rettferdighetens navn, føyd til at «de jøder som ikke fikk hjelp på denne måten skulde vi gjøre hvad vi kunde for».⁵²

På om lag samme tid, den 27. november 1942, mottok Trygve Lie en bønn fra World Jewish Congress som beskrev hvilken skjebne som ventet jøder som ble deportert til Tyskland, og fortsatte: «Vi vil derfor foreslå at radiosendingene til ditt land må inneholde appeller til befolkningen om at alle midler som står til dens rådighet blir tatt i bruk for å forhindre deportasjonen av jøder for masse-slakting og å beskytte enkeltjøder og spesielt barn mot at de blir tatt til fange av nazi-terroristene.»⁵³ Utenriksministeren svarte bare etter noen dager: «Slike appeller er ikke nødvendige for å oppildne befolkningen til å gjøre sin humane plikt mot jødene i Norge.»⁵⁴

Det ser ut til å være en uomtvistelig kjennsgjerning at folkeregistrene som fantes i de store byene og de folkerike herredene før krigen ble brukt under arrestasjonen av jødene den 26. oktober og den 26. november 1942. Det er litt for mange kilder som uavhengig av hverandre hevder at tysk og norsk politi stort sett fikk det de ville på folkeregisterkontorene. Det synes også å være en uomtvistelig kjennsgjerning at folkeregisteret som ble opprettet under krigen, ble brukt for å overvåke norske jøder som ikke ble arrestert med en gang. Det kunne selvfølgelig også brukes til å overvåke andre grupper og enkeltpersoner. Statistisk sentralbyrås deltakelse i opprettelsen av folkeregistre i alle landets kommuner under krigen er en like uomtvistelig kjennsgjerning. Men det er også viktig å slå fast at det var opplysninger fra folkeregistrene i kommunene som altså i noen grad ble benyttet, og ikke statistikk fra Byrået.

⁴⁹ UD.25 1/5 Jødespørsmålet, bind I. Minister Finn Koren til UD London 17. august 1942. Her sitert etter Ole Kolsrud «Eksil-Norge og jødene under 2. verdenskrig», Historisk Tidsskrift, Bind 73, Nummer 3, 1994, s. 303.

⁵⁰ Kolsrud *ibid.*, s. 305.

⁵¹ Riksarkivet, Legasjonen i Stockholm, Flyktningekontoret, eske 3208, her siterte etter Kolsrud *ibid.*, s. 305.

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.* Min oversettelse.

⁵⁴ *Ibid.* Trygve Lie til World Jewish Congress 1. desember 1942. Min oversettelse.

Ut fra det kildematerialet som er brukt, er det ikke mulig å fastslå nøyaktig på hvilken måte henvendelsen fra politiet til folkeregistrene foregikk, det er heller ikke mulig å fastslå nøyaktig på hvilket tidspunkt det nye folkeregisteret var operativt. Okkupantenes intensjon var at det skulle være i drift fra tredje kvartal 1942, men det ser ikke ut til å ha fungert før i fjerde kvartal 1942. Det er derfor heller ikke mulig, og det er naturligvis også av helt andre grunner absurd, å begynne å anslå hvor mange norske jøder som kunne ha kommet seg til Sverige hvis dette folkeregisteret ikke hadde eksistert.

Når spørsmålet om hvorvidt offisiell statistikk ble brukt da de norske jødene ble arrestert skal belyses, er kildesituasjonen vanskelig og maner til forsiktighet. Det kan for eksempel ikke helt utelukkes at de nidkjære og faglig korrekte kommentarene til Statistisk sentralbyrå bare hadde til hensikt å trekke ut tida og forsinke iverksettelsen av det tvungne folkeregisteret. En stor del av kildene om okkupasjonsårene fins i Landssvikarkivet. Landssviksakene har * produsert mange av de viktigste kildene til vår kunnskap om okkupasjonsårene. Men arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene var ikke noen stor sak under landssvikoppgjøret i Norge,⁵⁵ derfor ble det heller ikke produsert dokumenter og kilder som viser og tar opp etableringen av folkeregisteret og på hvilken måte det ble brukt til overvåkning og arrestasjoner. Vi vet ikke når den tvungne folkeregistreringen begynte å fungere, og på hvilken måte tysk og norsk politi brukte registeret til overvåkning og arrestasjoner. Et grelt eksempel på det er siktelsen til landssviksaken mot lederen av Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. Der er det ikke tatt med at han furnerte tyskerne med lister over jødiske firmaer og etter all sannsynlighet tok initiativet til spørreskjemaundersøkelsen våren 1942, men derimot er det med at han angav en dame som bodde i samme oppgang fordi han trodde hun hadde radio.

Hvordan kan vi vite om ikke norsk og tysk politi ble lurt når de kom til registerførerne? Det skjedde helt sikkert, men det er påtakelig at det ikke fins en eneste rapport om at politiet mistenkte registerførerne for å holde tilbake opplysninger. Det var ikke alle steder politiet fikk slippe til. En politimann som også deltok i arrestasjonene høsten 1942, rapporterte i desember 1942 at han hadde snakket med rådmann A. Meyer-Dahl, som også var ansvarlig for Ullevål Sykehus. Politimannen mente å vite at mange jøder hadde klart å rømme fra Ullevål Sykehus og ut av landet, og fortsatte: «Dette hadde rådmannen ingen kjennskap til. Jeg fortalte rådmannen at slik situasjonen no er, var Ullevål Sykehus for jødene å betrakte som en gjemmestasjon, (...) for siden å flykte ut av landet for godt. På forespørsel kunne ikke rådmannen si hvor mange jøder det lå på sykehuset for tiden, han hadde ingen oversikt over det, men han gav meg frie hender til å undersøke i hovedkontorets kartotek.»⁵⁶ Dette hovedkartoteket over

⁵⁵ Se f.eks. Knut Sveri, «Landssvikoppgjørets merkeligste rettsak», i Anders Bratholm, Nils Christie og Torkel Opsahl (red.) Lov og frihet, Festskrift til Johs. Andenæs på 70-årsdagen, 7. september 1982, Oslo 1982. Også Kolsrud, Dagbladet 18. oktober 1982, har pekt på at «jødeaksjonene (...) i noen grad falt utenfor rettsapparatets synsfelt under landssvik-oppgjøret.

⁵⁶ Riksarkivet, Statspolitiet 1940-1945, Jødearkiver, Eske 16, Rapport til Statspolitijefen avgitt av politikonstabel Stian Bech, Oslo- og Aker avd. Ang: Jøder på Ullevål Sykehus. Oslo den 14. desember 1942.

pasientene bestod av om lag 4 000 kort, politikonstabelen foretrakk derfor å undersøke de avdelingsvise pasientarkivene. «Jeg undersøkte 7. avdeling. Denne avd. hadde eget kontor, og etter en del nølen og venten fikk jeg utlevert avdelingens kartotek. Til tross for at jeg hadde sterk mistanke om at det befant seg flere kvinnelige jødepasienter på denne avd., var ikke noe jødenavn å finne i kartoteket.»⁵⁷

Om likningssjef Trætteberg i Bergen ble det også skrevet rapport. Han ble utsatt for trusler da han ikke ville gi fra seg «avskrift av en av de arresterte jøders selvangivelse siste år til bruk av beslagleggelse av vedkommendes formue.»⁵⁸ Trætteberg nektet å gjøre det med referanse til byskattloven § 121 og rundskriv fra Finans- og Tolldepartementet. Statspolitiet i Oslo gav ordre om at hvis ikke likningssjefen «øyeblikkelig etterkom Statspolitiets ordre om opplysninger ang. jødernes formuesforhold, skulle statspolitiet, Bergen, straks arrestere ligningssjefen.»⁵⁹ Likningssjefen lot seg ikke skremme og ble arrestert, men etter en halv time ble han sluppet ut, da hadde noen andre på kontoret gitt Statspolitiet det de var ute etter.

Det fins altså heldigvis eksempler på sivilt mot i den delen av byråkratiet som fortsatte mer eller mindre uberørt av krigen og som i mindre grad ble nazifisert. Det ser ikke ut til å finnes en eneste rapport fra politimenn som ikke fikk det de ville, eller hadde på følelsen at de ble lurt på folkeregistrene. Det som i denne sammenheng er viktig, er at da de norske jødene skulle arresteres og deporteres, var ikke den 10 år gamle folketellingen brukbar, derimot viste det seg at folkeregistrene i de største byene hvor de fleste norske jødene bodde, var egnet til akkurat det. Det var en mye høyere risiko knyttet til registre enn til en gammeldags tiårlig skjemabasert folketelling. Det er vel grunn til å tro at dette fremdeles står ved lag.

Gunnar Jahn ble utnevnt til finansminister i Einar Gerhardsens samlingsregjering sommeren 1945, på grunn av den framtreddende og betydningsfulle rollen han hadde spilt under krigen, fra 1946 ble han direktør i Norges Bank og han var formann i Stortingets Nobelkomité helt til 1966. I den aller siste utgaven av Det store norske leksikon heter det at han var «en av motstandsbevegelsens fremste ledere».

Hensikten her har ikke vært å presentere konklusjoner og revurderinger av enkeltpersoners eller institusjoners innsats under den annen verdenskrig, men å reise et nytt, riktignok lite, men viktig spørsmål: I hvilken grad spilte statistikken en rolle da de norske jødene ble arrestert og deportert. Vi vet nå at det skjedde, men vi vet ikke helt hvordan. Det er rart at dette ikke er undersøkt for lengst, når mer og mer statistikk blir basert på registre. Hva ville vi si om et kjernekraftverk som ble drevet uten at det var tatt hensyn til ulykkene, selv om de er svært sjeldne, ved Three Mile Island og Chernobyl?⁶⁰ Vi ville stengt det!

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Riksarkivet, L-dom nr. 3325, Oslo politikammer, Dok. 67 nr. 2.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Analogien er lånt av Seltzer, *ibid.*, s. 21.

Kristianiakrakket 1899

Christian Krohg skrev etter at han kom fra Paris i 1898 at Kristiania ikke var til å kjenne igjen. Karl Johans gate var nesten som selve boulevarden, på Grand kikket han seg forbauset "til høire og venstre". Det hadde vært hans dagligstue, nå var den full av vilt fremmede mennesker som holdt fest. Min dagligstue er blitt en huskestue, klaget Krohg. Han hadde bare vært borte ett år, men det syntes å representere en hel menneskealder.

Til slutt fant Krohg et ledig bord og traff sin kollega Hans Heyerdahl som ikke hadde tid til å sitte på restaurant. Han hadde kastet seg inn i spekulasjonen og hadde avtale med en mann han skulle selge et stort kompleks. Krohg ville også gjerne inn i spekulasjonen og spurte hvordan han skulle gå fram.

«- Du må se å få noe på hånden!» svarte Hans Heyerdal.

Krohg forsøkte det og beveget seg fra Frimurerlosjen til Café du Nord, fra Café du Nord til Café Royal. Her traff han en bekjent, det kom også annen kar som Krohg var på hils med sigende og satte seg ved bordet. Den sist ankomne kjøpte en gård av Krohgs venn for 300 000 kroner: 50 000 kontant, resten i obligasjoner.

Så skjedde det noe rart, kjøperen trakk fram en tykk «tegnebok», talte opp og gav Christian Krohg 5 000 kroner. Han forsto absolutt ingenting og så seg igjen forbauset om. Da sa kjøperen:

«- De er dine, du har jo vært kommisjonær.» Christian Krohg hadde noe på hånden, og drog videre med sine 5 000 kroner.

Hva hadde skjedd mens Christian Krohg var i Paris?

137 000 registertonn à kroner 8,50

En hel rekke begivenheter hadde inntruffet samtidig og skapt eventyrlig florisante tider i Kristiania.

Utvinningen av gull var synkende i slutten av det 19. århundret. Sentralbankenes gullbeholdning regulerte seddelmengden, stigende gullpriser gjorde at

alle andre varer falt i pris. Sør-Afrika var en beskjeden gullprodusent inntil de store årene ved Witwatersrand ble funnet. Fra 1897 fikk dette gullet avgjørende betydning for verdensmarkedet. Gullprisen sank, sentralbankene økte sine beholdninger, seddelmengdene økte, prisene steg, verdenshandelen tok av, stagnasjon og stillstand ble avløst av foretaksomhet og vekst.

Bedrede konjunkturer hadde allerede ført til at trelastprisene steg og holdt seg høye fra 1895, om lag et år seinere var det fraktratene sin tur til å gå opp. Begge deler var gunstig for Kristiania fordi en stor del av trelasteksporten skjedde fra hovedstaden, og fordi mange rederier hadde hovedkontorer i byen. Også prisene på en rekke andre varer, som fyrstikker og tremasse som Norge eksporterte, steg. Til å begynne med førte imidlertid ikke de økte prisene på verdensmarkedet til industriell ekspansjon.

Mellomriksloven ble oppsagt av Sverige i 1895, og falt bort fra 13. juni 1897. Den var et knippe av bestemmelser som regulerte handel og sjøfart i unionen mellom Norge og Sverige. Et resultat var at den norske tolltariffen ble lagt om i mer beskyttelsesorientert retning. Det førte til at statens tollinntekter steg fra 26,7 millioner kroner i finansåret 1896-97 til 31,6 millioner kroner i 1897-98 og til hele 37,4 millioner kroner i 1898-99. Et annet resultat var at industrivarer som tidligere ble importert fra Sverige, falt bort. I beretningen om den økonomiske tilstanden i Kristiania for femåret 1896-1900 beskrev Kristiania Børs- og Handelskomité hvordan oppsigelsen av mellomriksloven førte til en plutselig og meget sterk industriell virksomhet med etablering av en mengde nye fabrikker.

Foretaksomheten viste seg blant annet ved at det ble lagt fram mange aksjeinnbydelser, i industrien, byggeselskaper, rederier og banker. I 1897 ble det i Kristiania registrert ikke mindre enn 106 nye aksjeselskaper med en samlet kapital på nær 17 millioner kroner. Blant annet ble hele seks nye banker etablert i hovedstaden: Den norske Diskontobank, Den nordiske Aktiebank, Den norske Industri- og Vexelbank, Christiania Privatbank, Norsk Vexel- og Landmandsbank og Kristiania Delkrederbank.

Også tilbudet av andre finansielle tjenester ble bygget ut. Først i 1894 begynte «enkelte yngre forretningsmænd» i Kristiania å kjøpe og selge aksjer som «en særskilt forretning». Det skulle imidlertid ta tre år før «vekselmæglerne» hver uke offentliggjorde kursen i en «fællesnotering». Det skjedde fra 1. mai 1897 og var en nødvendig betingelse for at det kunne vokse fram et noenlunde ordnet og oversiktlig marked for aksjer. Imidlertid skulle det ganske snart vise seg at det ikke var en tilstrekkelig betingelse for et ordnet marked.

Et av de merkeligste og mest tidstypiske fenomenene var at en eiendom i 1894 anla «passage», typisk var «Frølich-passagen» mellom Kirkegaten og Dronningensgate, plutselig skulle alle gårdeiere bygge «passager». Aksjene i «Frølich-passagen» ble et must og et yndet spekulasjonsobjekt, planene for passasjen var da også et eventyr med varieteteater, kafeer, varehus, lagerhaller, frisørsalonger, kontorer og plass for industriell virksomhet i flere etasjer både over og under bakken. I bakbygningen var det anbrakt «vertikale akselledninger» drevet av elektrisk kraft for utleie til industriell virksomhet. Passasjen var på til sammen 2 722 kvadratmeter og like mange mennesker hadde sitt daglige virke i den som

Namsos hadde innbyggere. En innebygget liten by av glass og speil, kontinental og monden, som verken luktet fisk eller kvae og ikke minnet det grann om en liten provinshovedstad. Oscar II besøkte passasjen da den stod ferdig og uttalte at den savnet sidestykke i Skandinavia og minnet ham om amerikanske forretningsgårder. Det var likevel ikke bygging av passasjer som kom til å prege slutten av det 19. århundret.

Det var gode tider for staten, for næringsdrivende av alle slag, iseksporten fra Kristiania steg fra 70 000 registertonn i 1897 til 137 000 registertonn i 1898, samtidig som prisen per registertonn gikk opp fra kroner 2,50 i 1897 til kroner 8,50 i 1898. En mild vinter i Nord-Tyskland skapte et ekstremt godt år for Kristianas iseksportører.

Kassakreditt uten smålig engstelighet

Mens utvandringen til oversjøiske land fra Norge svingte mellom 10 000 og 20 000 personer fra 1886 til 1893, falt den til mellom 6 000 og 4 000 fra 1894 til 1899. Kristianas befolkning økte fra 182 856 i 1895 til 226 423 i 1898, en vekst på over 40 000 innbyggere på bare fire år, bare i 1898 fikk hovedstaden hele 18 000 nye innbyggere. Den økonomiske oppgangen i hovedstaden medførte knapphet på arbeidskraft, lønningene hadde gått ganske betydelig «i Veiret». Arbeid og høye lønninger trakk mange til hovedstaden. De høye lønninger var i grunnen ikke det største problemet for arbeidsgiverne og myndighetene; amtmannen i Kristiania, M. Rye, fant det imidlertid nødvendig å innberette til Finansdepartementet arbeidsgivernes «Beklagelse over Arbeidernes sosialistiske Betragtningssmaade» som førte til tallrike streiker. Det var ikke var krav om høyere lønn, men som regel rene «socialistiske Indgrep i Bedrifternes Administration og fri Udøvelse» som var streikegrunnlag. Den skjerpede motsetningen mellom arbeid og kapital førtes til dannelsen av Arbeidernes faglige Landsorganisasjon i 1899 og til Norsk Arbeidsgiverforening året etter.

Alle de nye innbyggerne i hovedstaden trengte bolig. Spekulasjonsfeberen steg først på eiendomsmarkedet. Produksjonen av murstein økte i Kristiania og Aker fra 57 200 000 i 1896 til 68 600 000 i 1898, antall teglverksarbeidere steg fra 890 til 1 090. Jorder og brakklend helt opp til Maridalsvannet ble solgt en rekke ganger til høyere og høyere pris per kvadratmeter. Men det ble også dannet tomteaksjeselskaper i Kristiania som kastet sine øyne på den andre siden av Ofotfjorden for Narvik. Aksjene i dette selskapet ble solgt med 40 til 50 prosent overkurs, for alle forstod jo at Narvik hadde rent for liten plass i forhold til de enorme mulighetene byen satt inne med. Et resultat av byggeboomen og eiendomsspekulasjonene var at det etter noen ganske få år fantes ikke mindre enn 5 000 tomme leiligheter i hovedstaden (om lag 10 prosent av alle leiligheter).

Den fornuftige og sunne vekst ble avløst av spekulasjon som grep hele befolkningen. En strøm av innflyttere drog til Kristiania, pengene veltet innover bankene. I hovedstaden samlet alt og alle seg i en felles jakt etter lettjent rikdom. Spekulasjonen begynte med eiendommer og forplantet seg til aksjemarkedet. De gamle bankene var forsiktige og tilbakeholdende overfor mye av det nye, deres erfarne ledere husket tapene som hadde fulgt med eiendomsspekula-

sjonen i 1870-årene. Men alle de nye bankene, som var opprettet i 1897, var ikke redd for den nye tids utfordringer, og tilbød liberale betingelser, «lombarder¹ og kassakredit uten smaalig ængstelighet.»

Et mer diskret bankbud

Der er ikke enkelt, selv i ettertid, å vise til en bestemt begivenhet eller et bestemt fenomen som kan betegne overgangen fra vekst til spekulasjon og fra spekulasjon til svindel. Måten aksjejobbingen skjedde på, ble beskrevet alt i samtida av Einar Sundt, Eilert Sundts sønn, en av de ledende kommentatorene og grunnleggeren av forretningsbladet *Farmand*: «En forholdsvis liden klik af de indviede tegnede sig for store poster, som de ikke havde vanskelig for at faa lombarderet enten i Kristiania eller i udenbys banker: Saa gikk man i vei med at fabrikere «overkurser», og det godtroende publikum skilte snart gründerne af med deres varer.»

Det var imidlertid da kommandittaksjeselskapet Arntzen, Schmidt & Co. overtok Jakob E. Dybwads bankierforretning og dannet Den norske Diskontobank i 1897 at Sundt definitivt slo fast at svindelstadiet var inntrådt. Det var bare én side av saken at han ikke hadde noen som helst tillit til Arntzens «juridikum», men da han så hvem som ble valgt til direktører, mente han at enhver måtte forstå at «de valgte mænd ikke vilde formaa paa en nogenlunde tilfredstillende maate at fylde stillingen.» Men i stedet for at publikum gjennomskuet etableringen av Diskontobanken som svindel, ble aksjene solgt til høye overpriser.

Selv om det er vanskelig å avgjøre akkurat hvem som begynte og akkurat når svindelen tok til, er det mulig å tidfeste så å si på timen når alt falt sammen. Det skjedde ved en stor konkurs. Chr. Christophersen & Co. drev med nær sagt alt mulig, og måtte vinteren og våren 1899 gripe til «vexelrytteri» av kolossale dimensjoner for å holde virksomheten gående før firmaet måtte ty til det «fortvilede middel at sælge cheks, som inden deres fremkomst dækkedes telegrafisk».

Den 11. juni 1899 måtte generalkonsul Christophersen i Chr. Christophersen & Co. kalle sammen sine kreditorer og innstille sine utbetalinger. Firmaets konkurs rev to av de nystiftede bankene over ende. Foranledningen til konkursen skal i og for seg ha vært en tilfældighet. Mens Christophersen var på børsen gikk hans mangeårige bankbud omkring og innfridde forfalne vekslar, i to av bankene lot han forlyde at det nok var de siste vekslene firmaet innfridde. Seinere samme dag traff banksjefen generalkonsulen til middag og sa:

«- De faar nok skaffe Dem et mere diskret bankbud.»

Uten fornøden innsikt til å øve forsvarlig kontroll

Det ble seinere nedsatt rettslige undersøkelser av Diskontobanken i forbindelse med konkursen i Chr. Christophersen & Co. Her ble det slått fast at mangelen på respekt for lovene kulminerte i en disposisjon som ble truffet vinteren 1898-99. Banksjefene i Diskontobanken lånte på egenhånd Den nordiske Aktiebank

¹ Lån mot deponering av verdipapirer eller verdisaker.

300 000 kroner, det samme beløp lånte deretter banksjefene, sammen med en tredjemann, i Aktiebanken til fordel for egen spekulasjon. Granskingen av Diskontobanken brakte altså for dagen at banksjefene hadde deltatt med liv og lyst i spekulasjonene. Ved de forskjellige emisjoner i deres egen bank hadde de tegnet seg for betydelige beløp og skaffet seg midler til det ved «lombardering av aksjene i privat- og sparebanker rundt om i landet og i Kristiania». Det ble også bevist at det var foretatt manipulasjoner for å drive kursene opp. Det som hadde foregått, var svindel av reneste vand, en samvittighetsløs utnyttelse av «agioforretninger»², hvor hvilke eventuelle realverdier de omsatte papirer stod for ikke lenger spilte noen som helst rolle.

Da Nicolai Rygg et halvt århundre seinere skrev den delen av Norges Banks historie som tok for seg 1890-tallet, var det én side ved disse sørgelige forhold som han fant det påkrevet å måtte vie stor oppmerksomhet; de valgte tillitsmennesenes ansvar. Både i Diskontobanken og i de andre bankene som brøt sammen, hadde høyt ansette menn gått inn i representantskap, i direksjon og i kontrollkomité. Menn i høye embetsstillinger, ansette advokater og forretningsmenn hadde lånt sine navn til virksomheten. Det måtte av opinionen oppfattes som en garanti for bankenes soliditet og bidrog til at kursen kunne drives så høyt opp. Men til slutt skulle man altså oppleve, klaget Rygg, at de forsøkte å fraskrive seg ansvar, og at de gjorde gjeldende at de var «ubekjent med de lett-sindige disposisjoner og endog at de manglet den fornødne innsikt til å øve forsvarlig kontroll».

20 dager på vann og brød

Christophersen rakk ikke å skaffe seg nytt bankbud. Hele firmaet, som var etablert i 1869, gikk over ende og drog med seg Diskontobanken og Den nordiske Aktiebank. Chr. Christophersen & Co. som ble ledet av Chr. Christophersen og C. F. Th. Kirchenstein, hadde begynt som et agentur i jern og kortevare, men etter hvert ble hovedvirksomheten produksjon og omsetning av tremasse og cellulose, filialer ble opprettet i Paris, London og Göteborg. Det er Nobelkomiteen som i dag har tilhold i Chr. Christophersens staselige villa på Drammensveien. Firmaets gjeld var svimlende 14 millioner kroner eller om lag 20 prosent av statens utgifter i budsjettåret 1897-1898.

Forretningen hadde antatt et sånt omfang at dens ledere synes å ha vært ute av stand til å følge dens enkeltheter med den nødvendige oppmerksomhet.

Forretningens kapital hadde vært spredt på et utilbørlig stort antall bedrifter.

Firmaets innehavere manglet teknisk utdanning og hadde vært utsatt for store skuffelser gjennom mangelfull teknisk assistanse.

Firmaets innehavere hadde gitt etter for mange fristelser, stor kreditt, gunstig pengemarked og lettsindig imøtekommenhet fra bankenes side.

Som eksempel trakk bostyret blant annet fram at ombyggingen av Gjøvik Cellulosefabrikk var beregnet til å koste 400 000 kroner og ta åtte måneder, mens den kom til å koste 2 000 000 kroner og tok to år.

² Positiv kursforskjell i motsetning til disagio hvor kursforskjellen er negativ.

I løpet av noen uker var så å si all virksomhet i hovedstaden satt tilbake eller helt lammet. Kurstapet på aksjer i de nystiftede bankene gikk opp i 17 millioner kroner. Etter få år måtte alle de nye Kristiania-bankene innstille. Verdien av Frølich-passagen falt fra 4 millioner i 1898 til 2,7 millioner i 1899, leieinntektene falt fra 70 000 kroner til 23 000 kroner. Husleiene i en rekke nye leiegårder ble satt til null, og folk ble tryglet om å bli boende for å hindre forfall. Mens det hadde vært 1 756 byggeanmeldelser i 1898, var det bare 764 i 1900. Antall teglverksarbeidere sank fra 1 090 i 1899 til 653 i 1900 og antall produserte murstein fra 68 600 000 i 1899 til 32 500 000 i 1900. Utvandringen fra Norge til oversjøiske land som var under 5 000 i 1898, steg raskt til over 20 000. Folketallet i Kristiania var lavere i 1905 enn i 1900, selv om fødselsoverskuddet alene tilsa at innbyggertallet burde økt med om lag 4 000 per år.

Bostyret oppsummerte årsaken til at Chr. Christophersen & Co. hadde gått konkurs:

En storkonkurs, vekselrytteri og salg av telegrafisk garanterte sjekker utløste krisen i juni 1899. Krisens årsak stakk imidlertid dypere. Einar Sundt skrev i Samtiden i 1901 at «det intensere vareudbytte» mellom nasjonene gjorde at de periodisk tilbakevendende oppgangs- og nedgangsbølger i den økonomiske virksomhet forplantet seg med stadig voksende fart fra et folk til et annet. Han ville likevel ikke hevde at hele menneskeheten utgjorde en eneste stor «organisme,» men han mente i alle fall at krisen som ble utløst i Norge den 11. juni 1899, ikke kunne forstås med mindre den ble sett i sammenheng med «fluktuasjonene på verdensmarkedet». Vesentlig av denne, men også av andre grunner, hadde derfor ikke Sundt villet legge all skyld på, og hadde heller ikke villet være med på å kreve, generalkonsul Christophersen satt under tiltale.

Banksjef Arntzen i Diskontobanken ble imidlertid tiltalt og dømt til fengsel på vann og brød i 20 dager.

En feilaktig nedsettelse av diskontoen

Norges Bank grep avgjørende inn og hindret at Diskontobanken og Den nordiske Aktiebank umiddelbart gikk konkurs. Det gjorde at krisen trakk i langdrag, men det reddet utvilsomt mange. I alle fall uttalte Gunnar Knudsen seg svært rosende om Norges Banks innsats, og det lot naturligvis ikke Nicolai Rygg være å sitere da han seinere skrev bankens historie: Hvordan skulle det gått her i Kristiania for to år siden, spurte Gunnar Knudsen, hvis ikke Norges Bank kunne trådt til? «Jeg tænker vi havde havt kalamiteter, som kanskje kunde have spredt sig over det hele land.»

Høsten 1898 var situasjonen nervøs på aksjemarkedet. Det var mange som ville selge aksjer, det fantes få kjøpere og mange spekulanter satt med store forpliktelser. Bankene var tilbakeholdne med lombardering så aksjekursene steg ikke lenger. Meglerne forsøkte å hemmeligholde salg til svake kurser. På nyåret hadde situasjonen bedret seg noe fordi det kom inn store «fraktremisser».

Da skjedde det en ulykke. Norges Bank satte den 9. februar 1899 ned diskontoen fra 5,5 til 5 prosent! Resultatet var at den ville spekulasjonen gikk videre i «febrilsk ubehærskethet», på ny vrimlet det av emisjoner. Det gikk ikke lang tid før Norges Bank skjønnte feilgrepet og hevet diskontoen, først den

17. mars til 5,5 prosent og alt den 24. mars til 6 prosent. Diskontohevingene gjorde pengemarkedet strammere, bankene forsiktigere med diskonteringen. Samtidig stoppet økningen av prisene på verdensmarkedet opp, aksjekursene hadde allerede begynt å falle da bankbudet til Chr. Christophersen & Co. gikk den siste runden.

Tar de valg til direktør?

Hvordan gikk det med Christian Krohg og hans 5 000 kroner? Han interesserte seg også for forskjellen på en eiendomsspekulant og en aksjespekulant og hadde fått med seg hvordan aksjejobberne gikk fram: «Han tegner en aksje, innbetaler ingenting, går så tvers over gaten i en bank, får der penger på den og går så tilbake til banken og betaler dem. Han er bare borte i fem minutter.

«- Får han da utlevert aksjen, når han ikke har betalt den?»

«- Han får «låne» den. Så steg aksjene, mens de lå i banken, og han fikk en gevinst uten utlegg.»

Christian Krohg bestemte seg likevel for å satse på eiendomsspekulasjon, og lot være å gå fra Café Royal til aksjejobbernes Martins Café og videre til Kristian den 4. s Café med sine ærlig fortjente kommisjonspenger. I stedet gikk han opp på kontoret til en gammel bekjent. De skulle forsøke å gjøre en forretning sammen, ikke i gårder, men i tomter.

De prøvde å få tak i en vognmann som kunne kjøre dem opp mot Grefsenåsen, men hver gang de nærmet seg en holdeplass, oppdaget vognmennene dem og kjørte bort. Det økonomiske oppsvinget hadde nådd dem også, de ville ikke lenger kjøre andre enn seg selv. Krohgs venn fant ikke annen råd enn at han kjøpte et par gamper, en amerikansk slede, lyseblå tømmer og en svepe med elfenbeinsskaft som han etter endt tur solgte med pen avanse.

De kom til et eiendomskompani som hadde store jorder på begge sider av den planlagte jernbanen ved Sandaker, Grefsen og Storo. Stifteren av eiendomsselskapet la fram karter som viste hvor det skulle bygges og hvordan veiene skulle gå. Vennen blunket og Krohg «tok på stedet» to aksjer à 2 000 kroner som han betalte kontant. Da sa stifteren:

«- Det skal snart være generalforsamling. Mottar de valg til Direktør?»

«- Ja!» svarte Christian Krohg.

Litteratur

Framstillingen er satt sammen med bruk av følgende kildekrifter:
Frølich Thorbjørn, F.H. Frølich og hans samtid, I-V. Kristiania 1912-1938.
Hoffstad Einar Det norske privatbankvæsens historie, Oslo 1928.
Krohg Christian, Kampen for tilværelsen, Oslo 1954.

Norges offisielle Statistik, Fjerde Række Nr. 35: Statistik over Statskassens Finantser i budgetaarene 1 juni 1895 til 31 mars 1900. Kristiania 1902.

Norges offisielle Statistik, Fjerde Række Nr. 106, Beretninger om Amternes Økonomiske Tilstand i Femaaret 1896-1900, I, Smaalenene - Lister og Mandal, Kristiania 1905.

Norges offisielle statistikk, XII 245, Historisk Statistikk 1968, Oslo 1969.

Ramm Harald, I næringslivets tjeneste, Christiania Børs 1819-1924, Oslo Børs 1925-1969, Oslo 1969.

Rygg Nicolai, Norges Banks historie, Annen del, Oslo MCMLIV.

Sundt Einar, «Krisen i Kristiania 1899 I, II, III», Samtiden 1901.

Sundt Einar, «Baring Krisen», Samtiden 1901.

Søbye Espen, Rolf Stenersen, en biografi. Oslo 1995.

Vogt Nils, Christiania Sparebank gjennom hundrede aar, Annet Havbind, Kristiania 1922.

Artikkelen er tidligere publisert i Samfunnsspeilet 1/1999.

De sist utgitte publikasjonene i serien Statistiske analyser

Recent publications in the series Statistical Analyses

Merverdiavgift på 23 prosent kommer i tillegg til prisene i denne oversikten hvis ikke annet er oppgitt

19 T. Jørgensen (red.): Utdanning i Norge. 1997. 134s. 150 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4408-0	29 Naturressurser og miljø 1999. 1999. 245s. 250 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4635-0
20 K. Vassenden (red.): Innvandrere i Norge. 1997. 269s. 240 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4412-9	30 Natural Resources and the Environment 1999. 1999. 260s. 250 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4651-2
21 Kriminalitet og rettsvesen. 3. utgave 1997. 1997. 69s. 120 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4414-5	31 O.F. Vaage: Norsk mediebarometer 1998. 1999. 79s. 135 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4652-0
22 Sosialt utsyn 1998. 1998. 245s. 255 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4497-8	32 E. Birkeland, E.S. Lunde, B. Otnes og Å. Vigran: Eldre i Norge. 1999. 87s. 140 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4718-7
23 Naturressurser og miljø 1998. 1998. 209s. 250 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4522-2	33 M.K. Bjertnæs: Innvandring og innvandrere 2000. 2000. 69s. 155 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4775-6
24 O.F. Vaage: Norsk mediebarometer 1997. 1998. 80s. 135 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4528-1	34 Naturressurser og miljø 2000. 2000. 282s. 265 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4788-8
25 O.F. Vaage: Norsk kulturbarometer 1997. 1998. 97s. 155 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4538-9	35 Sosialt utsyn 2000. 2000. 256s. 265 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4789-6
26 Natural Resources and the Environment 1998. 1998. 224s. 250 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4544-3	36 O.F. Vaage: Norsk mediebarometer 1999. 2000. 79s. 155 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4794-2
27 E. Lofthus (ed.): Immigrants in Norway. A summary of findings. 1998. 63s. 130 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4545-1	37 Natural Resources and the Environment 2000. 2000. 298s. 265 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4832-9
28 I. Aslaksen, E. Fjærli, J. Epland og E. Kirkpatrick: Inntekt, skatt og overføringer 1999. 1999. 115s. 170 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4593-1	38 O. Vaage: Kultur- og fritidsaktiviteter. 2000. 122s. 180 kr inkl. mva. ISBN 82-537-4841-8